

Tussen vrijheidsstrijd en burgeroorlog

over de Nederlandse Opstand 1555-1580

J.J. Woltjer

bron

J.J. Woltjer, *Tussen vrijheidsstrijd en burgeroorlog*. Balans, Amsterdam 1994

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/wolt014tuss01_01/colofon.htm

© 2008 dbnl / J.J. Woltjer

Woord vooraf

Het is voor mij een groot genoegen dat de uitgever bereid is een aantal van mijn verspreide studies over de Opstand en het ontstaan van de Nederlandse staat in deze bundel opnieuw te publiceren. Zij waren dikwijls moeilijk te verkrijgen. Nu zij bijeengevoegd zijn, zal de samenhang duidelijker worden.

Voor deze uitgave zijn zij herzien. Herhalingen zijn zoveel mogelijk weggewerkt. Soms leidde dat tot vrij aanzienlijke verschuivingen. Zo zijn ‘De Vredemakers’ en ‘De steden en de hervorming in de Nederlanden’ sterk ingekort, maar de weggevallen gedeelten vindt men, soms in andere vorm, elders in deze bundel terug. Het eerste opstel, ‘Opstand en onafhankelijkheid’ is erdoor gegroeid.

‘Opstand en onafhankelijkheid’ verscheen in 1972 als ‘Inleiding’ in de catalogus van de tentoonstelling te Dordrecht onder die naam. ‘De Vredemakers’ werd in 1976 gepubliceerd in een speciaal nummer van het *Tijdschrift voor Geschiedenis* over de Pacificatie van Gent en in 1979 in de bundel *De Unie van Utrecht. Wording en werking van een verbond en een verbondsacte* onder redactie van S. Groenveld en H.L. Ph. Leeuwenberg. ‘De politieke betekenis van de Emdense synode’ komt uit D. Nauta e.a. (red.), *De synode van Emden. Oktober 1571* (Kampen 1971). ‘De steden en de hervorming in de Nederlanden’ verscheen in 1980 in het Duits in de bundel *Kirche und gesellschaftlicher Wandel in deutschen und niederländischen Städten der werdenden Neuzeit* onder redactie van Franz Petri. ‘Kleine oorzaken, grote gevolgen’ was in 1975 mijn inaugurele oratie.

J.J. Woltjer.

1 Opstand en onafhankelijkheid

Uit de opstand tegen Filips II en Alva is de Nederlandse staat voortgekomen. We weten het allen sinds onze schooljaren, zodat we het bijna vanzelfsprekend vinden. We kunnen ons zelfs moeilijk voorstellen dat dit niet van het begin af de bedoeling was. Toch is dat het geval. Het doel van de oppositie tegen Filips II was aanvankelijk niet om zich los te maken van de wettige vorst, Filips II, nog minder om een aparte Noordnederlandse staat te stichten, gescheiden van het zuiden, het huidige België. De moeilijkheden in de Nederlanden dateren ook al van lang voor de komst van Alva en de problemen waar de Nederlandse samenleving al aan het begin van de jaren zestig van de zestiende eeuw mee worstelde, waren niet typisch Nederlandse, maar algemeen-Europese problemen, die ook in Frankrijk, in Engeland en in vele Duitse staten een rol speelden. Het gewapende conflict dat er in 1566 uit voortkwam, was een burgeroorlog, te vergelijken met de Franse burgeroorlogen.

Welke waren die problemen? Vele en velerlei: staatkundige, sociale en godsdienstige. Sommige kwesties hadden de vorsten der Nederlanden al tientallen jaren voor moeilijkheden geplaatst, andere waren pas in de laatste tijd belangrijk geworden.

De staatkundige problemen waren de oudste. De Nederlanden bestonden uit een aantal gewesten, van Artois tot Groningen - men sprak (niet geheel exact) van de Zeventien Nederlanden - en ieder van deze provinciën had zijn eigen gewoonten, zijn eigen rechten. De voorouders van Filips II hadden deze gewesten, het een voor, het andere na, verworven door erfenis, door huwelijk, door koop of door oorlog. Som-

mige gewesten hadden uitdrukkelijk bedongen dat hun oude gewoonten zouden worden gehandhaafd, alle waren zeer aan deze tradities gehecht. Karel V en Filips II wilden de gewesten echter zoveel mogelijk ondergeschikt maken aan een centraal bewind in Brussel, zodat de gewesten als één land geregeerd konden worden. De Vlamingen, de Henegouwers, de Hollanders, de Friezen voelden daar weinig voor. Wilde men zijn zaken bij de centrale regering bepleiten, dan moest men een verre en kostbare reis naar Brussel maken, en in Brussel trof men ambtenaren die uit de aard der zaak dikwijls onvoldoende op de hoogte waren van de plaatselijke verhoudingen. Zeer velen gaven er de voorkeur aan dat de zaken dicht bij huis geregeld zouden worden, al waren er ook groepen en individuen die de Brusselse regering gunstig gezind waren, bij voorbeeld omdat zij daar steun hoopten te vinden tegen overmachtige tegenstanders in eigen omgeving. Dit probleem, de spanning tussen het streven van de vorst naar centralisatie en het streven van de landsdelen naar grotere zelfstandigheid, speelde in Frankrijk evengoed als in de Nederlanden; het Duitse Rijk was zelfs vrijwel te gronde gegaan aan de sterke middelpuntvliedende krachten.

Karel V en Filips II trachtten, evenals de Franse koningen, hun macht uit te breiden. Daarom wensten zij dat op alle sleutelposities, als baljuw, schout, burgemeester, zoveel mogelijk mensen benoemd werden die hun inzichten deelden, hun belangen verdedigden en hun wil uitvoerden; zij wilden ook hun gunstelingen belonen met de benoeming op belangrijke en lucratieve posten. De Luxemburgers en de Groningers, de Vlamingen en de Geldersen gaven er de voorkeur aan bestuurd te worden door mensen uit hun eigen gewest die de lokale verhoudingen kenden, zij wilden graag de voordelige ambten in eigen kring houden en de Staten van hun gewest grote invloed geven.

Karel V en Filips II wilden ten slotte, zoals alle zestiende-eeuwse vorsten, de belastingen verhogen. Zij hadden het geld dringend nodig. De prijsstijgingen die de gehele zestiende eeuw aanhielden, de vele oorlogen met Frankrijk, vooral die van 1552 tot 1559, hadden hun schatkist uitgeput. Zij waren overladen met schulden, de normale inkomsten uit de domeinen

waren veelal verpand. Alleen wanneer de Staten op hun verzoek ('bede') hoge bijdragen ('beden') zouden toestaan, kon hun slechte financiële toestand worden hersteld. Nog liever zouden zij een nieuw, modern belastingstelsel invoeren dat voor al de Nederlanden zou gelden, om zo met één slag een eind te maken aan hun financiële zorgen en tegelijk de Staten hun voornaamste machtsmiddel te ontnemen. Voorstellen hiertoe leden echter schipbreuk en de regering was gedwongen op de oude wijze met de afzonderlijke gewesten te onderhandelen, met onvoldoende resultaat. Elk gewest meende dat het vergeleken met andere te zwaar werd belast, alle gewesten te zamen voelden weinig voor de Franse oorlogen, waar hun vorst, grotendeels om niet-Nederlandse belangen, in was verwickeld. De economische gevolgen van de oorlogen maakten het zeer moeilijk de traditionele belastingen op grondbezit en op sommige levensmiddelen hoger op te voeren. Vooral onder Filips II was de toestand van de schatkist erbarmelijk.

Op al deze punten wilden beide vorsten dus een vernieuwing, een modernisering doorvoeren, terwijl de Staten van de afzonderlijke gewesten zich beriepen op de oude gewoonten, soms zelfs op geschreven privileges - en privileges en oude gewoonten stonden in de zestiende eeuw hoog genoteerd. Karel V had op de weg naar modernisering enige vorderingen gemaakt, maar de weerstanden bleven krachtig.

Er was één staatkundig probleem in de Nederlanden dat in Frankrijk of Engeland niet voorkwam: sinds het begin van de eeuw regeerde dezelfde vorst over de Nederlanden en over Spanje. In het begin van de regering van Karel V waren er in Spanje ernstige klachten geweest, omdat hij daar veel ambten aan Nederlanders had gegeven en dit had in 1520 een rol gespeeld in de opstand van de *Comuneros*. Onder Filips II, die zich veel meer Spanjaard voelde dan Nederlander en zelfs het Frans niet goed kon spreken (om maar te zwijgen van het Nederlands) dreigde het omgekeerde. Voorlopig speelde dit echter geen grote rol.

De sociale problemen waren evenmin uitsluitend Nederlands, maar zij hadden in de Nederlanden, en vooral in Vlaanderen, een eigen vorm en een eigen intensiteit. De zestiende eeuw was voor heel Europa een periode van voortdurende

prijsstijgingen, door de groei van de geldhoeveelheid en door de groei van de bevolking. Sommige groepen slaagden erin hun inkomsten aan te passen aan het stijgende prijspeil, en meer dan dat, andere zagen hiertoe geen of onvoldoende mogelijkheden. Niet alleen deze 'sluipende inflatie' veroorzaakte verschuivingen in het sociale patroon en daardoor sociale spanningen, veranderingen in de internationale handel - denk aan de grote ontdekkingen en de daarmee samenhangende verschuivingen in de vraag naar nijverheidsprodukten - hadden een zelfde gevolg. Voor streken die vanouds zo sterk in het internationale ruilverkeer waren betrokken als de Nederlanden, waren de gevolgen ingrijpend. Antwerpen beleefde in de jaren zestig het hoogtepunt van zijn bloei. Amsterdam groeide snel, maar anderen moesten het gelag betalen, want de groei van Amsterdam ging gedeeltelijk ten koste van de welvaart van het Noorderkwartier. Ook de textielindustrie in Vlaanderen werd hevig beroerd. De lakennijverheid had zwaar geleden onder de Engelse concurrentie, maar de sajetterie van Hondshoote bloeide en de linnennijverheid kwam op, sterk gestimuleerd door de vraag uit de pas ontdekte tropische gebieden.

Door de grote vlucht die de nijverheid in de Nederlanden, en vooral in de zuidelijke Nederlanden, had genomen, waren deze gewesten bijzonder kwetsbaar geworden. Voor hun welvaart waren zij afhankelijk van een ongestoord functioneren van de handel. Wanneer zij tijdelijk hun produkten niet in het buitenland konden afzetten, betekende dit werkloosheid en grote armoede voor velen, wanneer de grondstoffen voor de industrie niet te krijgen waren had dit hetzelfde gevolg. Door de nijverheid en de handel was de bevolking zo talrijk geworden dat de Nederlanden zich zelf niet konden voeden, maar aangewezen waren op de import van graan. Het Oostzeegebied was een belangrijke graanshuur, Amsterdam de grote invoerhaven. De voedselvoorziening van de Nederlanden werd hierdoor niet alleen, zoals overal, bedreigd door ongunstige weersomstandigheden en misoogsten, maar ook door verwickelingen in het Oostzeegebied. Oorlog tussen Zweden en Denemarken, op vele honderden kilometers van de Nederlanden gevoerd, gecombineerd met matige oogsten,

betekende onder andere in 1565-1566 een directe bedreiging van de welvaart in de Nederlandse industriegebieden.

Niet alleen het industrieproletariaat, en met name het Vlaamse textielproletariaat, vormde een instabiele plek in de sociale structuur. Ook sommige edelen voelden zich in hun positie bedreigd, economisch doordat soms hun inkomsten de prijsstijgingen niet konden bijhouden, politiek doordat de juridisch geschoolde ambtenaren hen steeds meer uit het bestuursapparaat verdrongen, terwijl die edelen die zelf geen deel hadden aan het bestuur, zich bedreigd voelden door de groeiende macht van dat bestuursapparaat. Anderen slaagden er uitstekend in om hun inkomsten op peil te houden en hadden er zelfs geen behoefte aan in overheidsdienst geld te verdienen. Wanneer zij aan het kostbare hofleven wilden deelnemen of anderszins een grote staat wilden voeren, waren hun inkomsten echter bijna per definitie onvoldoende.

Godsdienstige pluriformiteit

Niet het minst belangrijk waren de spanningen opgeroepen door de hevige godsdienstige gisting die vooral sinds het optreden van Luther in 1517 Europa in beroering bracht.¹ Aan de vooravond van de Opstand waren er in de Nederlanden drie min of meer georganiseerde groeperingen: de officiële katholieke kerk, die nog steeds de overgrote meerderheid van de bevolking omvatte, de dopers en de calvinisten. De dopers vormden betrekkelijk kleine groepjes, die zich afwendden van de officiële kerk om in eigen kring een ingetogen leven te leiden en een zuivere gemeente van Christus te vormen, een gemeente ‘zonder vlek of rimpel’.

Zij zijn zwaar vervolgd - de herinnering aan de troebelen van de wederdopers in Münster, Amsterdam en elders in 1534-1535 deed hun veel kwaad - en het grootste gedeelte van de martelaren is uit hun rijen voortgekomen. Onder andere Amsterdam, Antwerpen, Gent, Brugge, Doornik, vele Hollandse en Zeeuwse vissersplaatsen en Friesland waren centra van de dopers. Men krijgt de indruk dat in de jaren zestig hun aantal vrij snel groeide. Zij hadden geen politieke aspiraties, de mees-

ten meenden zelfs dat een christen geen overheidsambten mocht bekleden, zodat zij voor de actieve politiek weinig betekenis hadden.

Binnen de officiële kerk, de gevestigde kerk, was omstreeks 1550-1560 nog veel meer variatie dan twintig of dertig jaar later. De brede middenstroom werd gevormd door het traditionele middeleeuwse katholicisme, weinig scherp omljnd, met weinig eisen aan de gelovigen en veel misbruiken. Velen accepteerden deze misstanden, enkelen stootten zich eraan, en dan begonnen de moeilijkheden. Want wat waren eigenlijk precies die misbruiken? Vele priesters hielden zich niet aan het celibaat, leefden met een vrouw en hadden kinderen. Een misbruik, maar wat was het misbruik? Was het een misbruik dat de priester geen celibatair was, of was het juist een misbruik dat de kerk dit van hem eiste? Velen toonden weinig eerbied voor het altaarsacrament. Maar was het een misstand dat het sacrament niet in ere werd gehouden, of was de leer van het misoffer een misstand, die de aandacht afleidde van Christus' zoendood? Of was het een leer die voor een redelijk denkend mens onaanvaardbaar was? Hier scheidden zich de wegen.

Eén stroming wilde, trouw aan Rome, de orthodoxe katholieke leer handhaven, zojuist op het concilie van Trente scherp geformuleerd, de priesters beter opleiden, hen tot werkelijk naleven van het celibaat brengen en een einde maken aan alle concessies aan de menselijke gemakzucht en hebzucht, om zo de katholieke kerk weer te doen beantwoorden aan de hoge eisen die zij zo droevig had verzaakt. Deze stroming wilde dus een katholieke hervorming.

Anderen waren beïnvloed door de kritiek van protestantse zijde. Voor hen had het woord van Rome of Trente geen gezag, zij twijfelden aan de leer van de mis, aan de waarde van het kloosterleven, aan de betekenis van het bidden voor de doden. We zouden hen protestantiserende katholieken kunnen noemen. Dikwijls hadden zij een min of meer humanistische afkeer van alle dogmatiek en vroegen zij meer aandacht voor vroomheid en ethiek. Soms vonden zij alle uiterlijke vormen onbelangrijk - en daarom pasten zij zich ook gemakkelijk aan bij wat de officiële kerk vroeg. Er waren echter ook protestantiserende katholieken die de leer, de dogmatiek, wel

belangrijk vonden en uitgesproken eigen opvattingen ontwikkelden. Luther, Melanchthon, Bullinger en Calvijn boden hiervoor aanknopingspunten te over. Al zoekende bouwden sommigen een zeer eigen theologie op, anderen sloten zich meer aan bij een bestaand theologisch systeem.

De kennelijke weerzin van velen van deze protestantiserende katholieken om te breken met de gevestigde kerk dient men niet alleen aan angst voor de vervolgingen toe te schrijven. De orthodoxe stelsels, die wij uit de zeventiende eeuw (en ook nog uit de eerste helft van de twintigste) zo goed kennen - de Trentse, de lutherse en de calvinistische orthodoxie - waren zich in deze tijd pas aan het vormen. Wel waren de verschillende dogmatische opvattingen reeds geformuleerd, maar ze waren nog niet tot een traditie geworden. Van degenen die omstreeks 1550-1560 volwassen waren, was, althans aan protestantse zijde, nog vrijwel niemand gevormd in een bepaalde dogmatische school. Deze generatie moest nog zelf zijn houding bepalen tegenover de talloze elkaar tegensprekende opvattingen, zonder de steun van een traditie, zonder leermeester die hun leerde welke opvattingen de juiste waren. Voor velen, en niet voor de minsten, was dit een zware opgave. Steven Silvijs, pastoor te Leeuwarden, had de moed zijn gemeente van de kansel te verkondigen dat hij geen zekerheid kon krijgen of het sacrament des altaars het lichaam van Christus was. Zo zullen er meer geweest zijn, die biddend en studierend hun weg zochten te midden van de talrijke opvattingen waarmee ze werden geconfronteerd. Het is dan ook onjuist om deze mensen in te delen in bepaalde theologische scholen als luthers of calvinistisch. Niet het lutherse, niet het calvinistische en niet het roomse, maar de vaagheid van alle verschillen en het vloeiende van alle overgangen was het voornaamste kenmerk van de kerkelijke situatie tot na het midden van de eeuw, op vele plaatsen tot 1566, en soms nog daarna. Velen zullen, ook wanneer zij tot vrij duidelijke protestantse opvattingen waren gekomen, met Luther bezwaar hebben gehad om zich af te scheiden van de kerk in hun land - dit wel te onderscheiden van een afscheiding van deze kerk van Rome: Misschien hebben zij gehoopt, dat na verloop van tijd de meerderheid hun inzichten zou delen, zodat een scheuring

in de landskerk zou kunnen worden voorkomen.

Binnen de gevestigde kerk bestond voor moedige personen soms een verrassend grote speelruimte, maar op andere plaatsen lette de overheid nauwkeurig op de orthodoxie en reeds vanaf de jaren twintig hebben verschillenden van deze protestantiserende katholieken hun overtuiging met de martelaarsdood moeten bezegelen. Sommigen verlieten het land om in den vreemde een omgeving te zoeken waar zij ongehinderd naar hun overtuiging konden leven, anderen bleven in hun woonplaats en namen zo min mogelijk deel aan het officiële kerkelijke leven, kwamen misschien met enige gelijkgezinden in het geheim bijeen.

Pas in het midden van de jaren vijftig gingen de protestanten onder calvinistische leiding een eigen ondergrondse ‘tegenkerk’ opbouwen. In 1555 organiseerden Parijse calvinisten een eigen gemeente onder leiding van een kerkeraad, zodat ook de sacramenten bediend konden worden. Dit initiatief beantwoordde kennelijk aan een behoefte. In de volgende jaren kwam het op vele plaatsen in Frankrijk en de Nederlanden tot de vorming van dergelijke gemeenten. Omstreeks 1556 stichtte Caspar van der Heyden in Antwerpen de eerste ‘kerk onder het kruis’ in de Nederlanden, misschien bestond er zelfs al iets eerder een Franstalige gemeente in dezelfde stad. Doornik volgde spoedig. De beweging groeide zo snel dat in 1559 in Frankrijk de eerste nationale synode (althans een synode die pretendeerde nationaal te zijn) kon worden gehouden, in de Nederlanden zijn synoden bekend vanaf 1562. Ook buiten de steden, op het sterk geïndustrialiseerde platteland van Zuidwest-Vlaanderen, vond het calvinisme veel weerklank. Deze beweging bleef echter beperkt tot de zuidelijke gewesten. Breda en Middelburg zijn de noordelijkste steden waar reeds voor 1566 een consistorie werd gevormd, ten noorden van de grote rivieren gebeurde dit, voor zover wij weten, nergens. Daar bestonden slechts groepjes gelijkgezinden. Soms vroegen deze om bezoek van een predikant uit Emden, soms verlangden zij een vaste predikant, maar deze laatste wens is vóór 1566 nergens in vervulling gegaan.

De ‘kruiskerken’ waren militant calvinistisch. Zij wezen elk compromis af: degenen die in de oude kerk bleven noemden

zij ongelovigen. De strakke, scherp omlinjnde, exclusieve sfeer die in de kruiskerken heerste, zal vele meer genuanceerd denkenden hebben afgestoten. Velen die grote bezwaren hadden tegen de gang van zaken in de gevestigde, de katholieke kerk, zullen toch in deze kerk gebleven zijn, omdat zij het alternatief, toetreden tot een duidelijk calvinistische kruisgemeente, evenmin wenselijk vonden.

Aan de vooravond van 1566 kunnen wij dus vijf stromingen onderscheiden. Aan het ene uiterste een betrekkelijk kleine groep aanhangers van de strikte katholieke orthodoxie, zoals die te Trente geformuleerd was, aanhangers van de katholieke reformatie. Zeer omvangrijk was de brede middengroep van het traditionele middeleeuwse katholicisme, weinig scherp omlinjnd, dikwijls ook weinig geïnspireerd. Een niet te verwaarlozen aantal protestantiserende katholieken was duidelijk beïnvloed door protestantse ideeën, maar bleef binnen de bestaande kerk. De grenzen tussen deze drie groepen binnen de katholieke kerk waren vloeiend. De vierde en vijfde, duidelijk onderscheiden, stromingen waren de doperse en de calvinistische gemeenten. Tussen deze beide groepen die met de kerk gebroken hadden, was een belangrijk verschil. De dopers wilden zich terugtrekken in eigen kring en waren al lang blij als men hen met rust liet, maar de calvinisten, en ook vele protestantiserende katholieken, hadden verder reikende aspiraties. Zij wilden de hele kerk nieuw leven inblazen, hervormen.

Wanneer de gevestigde kerk in de Nederlanden vasthield aan de band met Rome en niet het Engelse voorbeeld volgde, zouden de traditionele middengroepen en vooral de protestantiserende katholieken ten slotte moeten kiezen: óf zich conformeren aan de eisen van de katholieke reformatie, van Trente en Rome, óf breken met de kerk. Men krijgt de indruk dat in de ook economisch moderne, hoogontwikkelde gewesten als Vlaanderen en grote delen van Brabant de speelruimte binnen de gevestigde kerk veel geringer was en de scheiding der geesten zich verder had doorgezet dan in de meer traditionele streken. Niet alleen het calvinisme was in Doornik en Valenciennes, in Gent en Antwerpen krachtiger dan in Holland en zeker dan in Groningen en Friesland, maar ook de

katholieke reformatie had er meer invloed, het rooms-katholicisme was er duidelijker geprofileerd.

Een politiek probleem

Deze toenemende godsdienstige verdeeldheid vormde voor de zestiende-eeuwse regeerders ook staatkundig een probleem. Sinds eeuwen had men het vanzelfsprekend gevonden dat staat en maatschappij godsdienstig homogeen waren, dat iedereen hetzelfde geloof beleeft, dezelfde ceremoniën volgde. Nu werd deze eenheid bedreigd, nu ontstond meningsverschil over de vraag wat het ware geloof was. Mocht men dit dulden? Moest de overheid niet de ‘valse’ godsdienst bestrijden? Stelde godsdienstige verdeeldheid de gemeenschap niet bloot aan onverantwoorde spanningen?

Karel V en Filips II achtten het vanzelfsprekend, dat men dit niet mocht dulden en vooral Filips II heeft aan deze opvatting met een angstwekkende onverstoortbaarheid vastgehouden. De onverbiddelijke strengheid die onder andere bij het plakkaat (dat is wet of verordening) van 1529 van de autoriteiten werd geëist, stuitte al snel op praktische bezwaren en de rechtbanken kregen verlof om lichtere straffen op te leggen dan in het plakkaat waren voorzien, met name wanneer er verzachtende omstandigheden waren.² De Grote Raad te Mechelen, het Hof van Holland en het Hof van Friesland maakten hiervan gebruik, maar naar buiten dreigde men met onverminderde strengheid. In oktober 1531 werd het plakkaat, iets gewijzigd, opnieuw afgekondigd. De regionale en vooral de lokale overheden konden de druk van de repressie enigermate beperken door zoveel mogelijk door de vingers te zien. Daardoor was de feitelijke druk van de vervolgingen zeer wisselend naar plaats en tijd.

Zo voerde Amsterdam in de jaren twintig en in de eerste helft van de jaren dertig een zeer milde politiek, maar verschillende Amsterdammers werden in Den Haag terechtgesteld en een Amsterdams priester in Brussel. Burgemeester Cornelis Benninck zou daarna gezegd hebben: ‘Wij zullen ze niet meer op de vleesbank leveren.’³ Het gevolg was dat Amsterdam bij

de dopers de naam kreeg een veilige stad te zijn. ‘Alle degheenen die belaeden ofte verjaecht waeren, de zelve zouden derwaerts commen, mits hier een barmhartich volck was, en zouden hier allegaeder ontfangen worden,’ zei Adriaen, de profeet uit Benschop, in Groningen.⁴ Amsterdam werd zo een verzamelpplaats van dopers. In 1535 deden zij een aanslag op het stadhuis. Bij de herovering hiervan door de schutterij ontstond een gevecht waarbij minstens negentien katholieke burgers omkwamen. Als reactie hierop bracht de regering te Brussel een militant-katholieke factie aan de macht en werd Amsterdam een van de meest gepolariseerde steden.

Zo had elke streek en elke stad zijn eigen geschiedenis, maar de algemene indruk is dat vele magistraten afkerig waren van een meedogenloze vervolging. Ook in Doornik toonden de stedelijke autoriteiten in 1544 een duidelijke weerzin tegen de kettervervolging. Concrete ervaringen hadden grote invloed op de vorming van de publieke opinie en bij de standpuntbepaling van de rechters die de plakaten moesten toepassen. De troebelen in 1534-1535 door de wederdopers te Münster, Amsterdam en elders veroorzaakt, overtuigden in de eerste jaren daarna velen van de noodzaak de ketterij te vuur en te zwaard te bestrijden.

Vooraf in de jaren vijftig nam de verdeeldheid ernstige vormen aan. In Amsterdam werkte de schout Willem Bardes aanvankelijk mee aan de vervolging van de dopers. Al spoedig na 1550 veranderde hij echter van houding, zeer waarschijnlijk omdat bij de verhoren van gevangen dopers in 1552-1553 niets was gebleken van oproerige bedoelingen.⁵ Na 1553 zijn in Amsterdam voorlopig geen kettters meer terechtgesteld (eerst onder Alva viel weer een aantal slachtoffers). Sommige raadsheren in het Hof van Friesland zeiden in het midden van de jaren vijftig openlijk dat het niet mogelijk was de plakaten toe te passen. De meeste wilden de dopers helemaal niet straffen, omdat deze geen kwaad deden en alleen misleid waren in hun geloof. Ook wie wel tegen hen wilde optreden, vond de plakaten toch te hard en daardoor onbruikbaar. De president van het Hof, Hippolytus Persijn, was toen nog voorstander van een strenge vervolging, maar in 1565 meende ook hij, inmiddels president van het Hof van Utrecht geworden, dat de kettters

niet meer met de dood moesten worden gestraft.⁶

De Amsterdamse en de Friese zaken zijn uitvoerig besproken in de Geheime Raad en de Grote Raad. Het kan niet anders, of onder de autoriteiten in Brussel en Mechelen moet in brede kring bekend zijn geweest dat schout Bardes in Amsterdam en het Hof van Friesland de kettters zoveel mogelijk ongemoeid lieten. Toen de houding van de Friese raadsheren in Brussel werd besproken, riep Viglius onthutst uit: 'Zijt gij nu katholieke raadsheren? Als de koning dit te weten komt, wat zal hij zeggen?'⁷, maar hij zorgde er niet voor dat de koning dit te weten kwam. Twijfel aan de juistheid van de officiële kerkelijke politiek, verdeeldheid over de kettervervolging was kennelijk op het einde van de jaren vijftig reeds doorgedrongen tot de hoogste regeringskringen. Vaste groepen van tolerantanten en intoleranten waren er niet, maar de een na de ander raakte overtuigd dat men geen nieuwe brandstapels meer moest oprichten en de weerstand tegen de onbuigzame en onmenselijke politiek van Filips II groeide.

Al in de jaren vijftig was de kettervervolging dus een politiek probleem geworden. Omdat Filips II van geen concessies wilde weten, konden de voorstanders van een zachtere lijn niet anders doen dan zoveel mogelijk door de vingers zien en de ketterjagers dwarsbomen met alle juridische argumenten en voorwendsels die ter beschikking stonden.⁸ Omstreeks 1560 kunnen we hier dus drie groepen onderscheiden. De beide uitersten werden gevormd door degenen die door de plakkaaten direct werden bedreigd, dopers, protestantiserende katholieken en calvinisten enerzijds, en degenen die om godsdienstige of staatkundige redenen de strenge vervolging noodzakelijk achtten anderzijds. De laatste groep, die we contrareformatorisch kunnen noemen, viel grotendeels, maar niet geheel, samen met de aanhangers van de katholieke reformatie. Er waren stellig lauwe katholieken die uit angst voor troebelen de vervolgingen steunden, er waren ook overtuigde aanhangers van de katholieke reformatie die meenden dat zachtere middelen meer effect zouden hebben. Deze contrareformatorische groep was niet zeer talrijk, maar essentieel was dat Filips II deze koers onvoorwaardelijk steunde. Dit is geen reden om deze groep als on-Nederlands, als Spaans-

gezind te beschouwen. De inquisiteurs waren zuivere Nederlanders: Ruard Tapper was in Enkhuizen geboren, Wilhelmus Lindanus stamde uit een aanzienlijk Dordts geslacht, Petrus Titelmans was uit Hasselt afkomstig. Veel van de inquisiteurs vonden het een harde plicht om zo te moeten optreden als zij deden, maar zij achtten het hun plicht.

Verreweg het talrijkst was echter een middengroep, die zelf niet ketters was, maar toch het strenge beleid van Filips II afkeurde. De bezwaren van deze middengroep tegen de ketterplakkaten waren van onderscheiden aard: juridisch, humanitair en politiek. De regeling van de rechtsgang bij ketterprocessen gaf geheime aanklagers zo veel mogelijkheden en beperkte de rechten van de verdachte zozeer dat de rechtszekerheid ernstig in gevaar kwam. Velen vonden het bedenkelijk dat niet alleen volhardende ketters ter dood werden gebracht, maar ook zij die bereid waren hun opvattingen te herroepen. Dit waren geen principiële bezwaren tegen de kettervervolging, het zou mogelijk zijn deze bezwaren weg te nemen, terwijl toch volhardende ketters des doods schuldig zouden blijven.

Verder strekten de humanitaire bezwaren: het doden van ketters die niets misdaan hebben, maar alleen misleid zijn in hun geloof, is onmenselijk. Of, zoals Oranje het uitdrukte: het is hard mensen te straffen omdat zij denken goed gedaan te hebben. Sommigen wilden de straffen beperken tot de voorgangers, de 'verleiders', terwijl men de 'verleiden' ongedeerd liet, anderen wilden verder gaan. Sommigen wilden de ketters wel straffen met een boete of met verbanning, maar niet met de doodstraf. Niet ieder die Filips' politiek te hard vond, was daarom voorstander van volledige tolerantie. Velen zullen niet geweten hebben wat ze nu precies wél wilden, het was hun alleen duidelijk dat zij Filips' politiek afwezen.

Ten slotte waren er, naarmate de ketterij ondanks alle verdrukking in kracht toenam, ook politieke bezwaren. De vervolging riep spanningen op, bij terechtstellingen vonden ongeregelheden plaats die orde en rust bedreigden. Vele vervolgdgen vluchtten naar het buitenland, waar zij concurrerende industrieën een stimulans gaven, de internationale handel eiste dat men niet te nauwkeurig toezag op de orthodoxie van vreemde kooplieden.

In de loop der jaren groeide de kracht van de gematigden, maar zij hadden geen duidelijk program. Zij verdedigden niet principieel tolerantie, maar vroeger of later kwamen zij in verzet tegen de gruwelijke doodstraf voor eenvoudige lieden die dwaalden in hun geloof. Aanvankelijk beperkte men zich ertoe zoveel mogelijk door de vingers te zien.

Al deze problemen speelden in min of meer vergelijkbare vorm ook in Frankrijk en Engeland. In Spanje lagen de zaken iets anders omdat in Castilië de koninklijke macht veel sterker was en ook de orthodoxie in veel breder kring steun vond.

In Engeland en Frankrijk raakten de ontwikkelingen in 1559 in een stroomversnelling. In Engeland overleed in november 1558 koningin Maria, de echtgenote van Filips II. Zij had een duidelijk katholieke politiek gevoerd, met inbegrip van de ketterbestrijding die haar de bijnaam Maria de Bloedige heeft bezorgd. Haar opvolgster Elisabeth I verbrak de band van de Engelse kerk met Rome en onder haar regering kreeg de Anglicaanse kerk vorm, die vooral in uiterlijk en organisatie veel van de middeleeuwse traditie behield, maar waar toch de nieuwe protestantse opvattingen de toon aangaven, ook al werden de wensen van de strikte calvinisten bij verre na niet vervuld. Engeland werd nu weer, zoals het voor de regering van Maria was geweest, een toevluchtsoord voor Nederlandse vluchtelingen.

In Frankrijk overleed in juli 1559 onverwachts koning Hendrik II. Tevergeefs had hij getracht het protestantisme uit te roeien. Onder zijn zeer jeugdige opvolgers Frans II en Karel IX verzwakte het koninklijk gezag. De protestantse beweging bleek zo krachtig, dat de regentes Catharina de Medici een verzoenende politiek beproefde. In januari 1562 stond de Franse regering protestantse godsdienstoefeningen buiten de steden toe, dat wil zeggen in Frankrijk poogde men de godsdienstige spanningen op te lossen door het bestaan van twee godsdiensten naast elkaar te erkennen. Het experiment begon slecht, want na twee maanden barstte de eerste burgeroorlog los. Het volgend jaar werd deze echter beëindigd met een nieuw tolerantie-edict, waarbij de protestantse godsdienstoefening in een beperkt aantal plaatsen werd toegestaan.

Filips II, Granvelle en de Nederlanden

Ook in de Nederlanden bracht het jaar 1559 belangrijke veranderingen. Nadat de vrede van Cateau-Cambrésis in mei 1559 een einde had gemaakt aan de oorlog met Frankrijk, vertrok Filips II in de zomer van dat jaar naar Spanje. De talrijke Spanjaarden die tijdens zijn verblijf in de Nederlanden hier invloed hadden gehad, verlieten met Filips II het land. In de Brusselse regeringscolleges zat geen Spanjaard en in de hoven van de afzonderlijke gewesten evenmin. Twee tercio's Spaanse infanterie, in 1553 voor de strijd tegen Frankrijk in het land gekomen, wilde Filips graag achterlaten, maar hun verblijf riep zo veel weerstand op dat hij hen moest terugroepen. In januari 1561 verlieten zij het land.

Het vertrek van Filips II naar Spanje betekende niet dat de Nederlanden nu door Spanje geregeerd werden, het hield alleen in dat de vorst van de Zeventien Nederlanden nu vanuit Spanje regeerde. Toch was dit al gevaarlijk genoeg. De problemen in de Nederlanden waren groot en Filips II had andere opvattingen dan de meerderheid van zijn Nederlandse onderdanen. Het contact met de publieke opinie in Nederland, toch al niet zijn sterkste punt, verloor hij nu geheel en hij kwam onder invloed van de hem veel meer verwante Spaanse omgeving.

Het bestuur van de Nederlanden droeg hij op aan een landvoogdes, zijn in Nederland geboren en getogen halfzuster Margaretha van Parma, die voortaan in Brussel in feite gescheiden leefde van haar Italiaanse echtgenoot. De Raad van State, waarin hoge edelen als de prins van Oranje en de graaf van Egmont zitting hadden, stond haar officieel terzijde, maar de spil van de regering werd Filips' vertrouwde raadsman Antoine Perrenot, bisschop van Atrecht en later bekend als kardinaal Granvelle. Bij benoemingen moest Margaretha vooral overleggen met Granvelle, de Friese jurist Viglius van Aytta en de Namense edelman Charles de Berlaymont. Dit bewijs van wantrouwen tegenover de hoge edelen vroeg om conflicten tussen Granvelle en deze hoge edelen.

Filips wist dat hij zijn zuster in grote moeilijkheden achterliet. Reeds voor zijn vertrek waren de financiën in uiterst slech-

te staat. In de laatste oorlog met Frankrijk waren alle middelen uitgeput, de domeinen of verkocht of zo zwaar belast dat nieuwe leningen niet meer mogelijk waren. De Staten-Generaal, door Filips voor zijn vertrek in Gent bijeengeroepen, hadden zich zeer onwillig getoond om nieuwe financiële lasten op zich te nemen en de spanning tussen de Staten-Generaal en de regering had zich onrustbarend duidelijk geopenbaard.

In hetzelfde jaar waarin Filips naar Spanje vertrok, vaardigde de paus op verzoek van Filips II een bul uit, waarbij hij een reorganisatie van de Nederlandse kerk voorschreef. Het was een oud plan, dat paste in het streven de Habsburgse Nederlanden zoveel mogelijk los te maken van Frankrijk en van het Duitse Rijk. De Nederlandse bisdommen hadden tot dusver onder de aartsbisschoppen van Keulen en Reims gestaan, nu zouden er drie Nederlandse aartsbisdommen komen. Het plan paste ook in het streven naar een katholieke reformatie. De achttien nieuwe aartsbisschoppen en bisschoppen zouden een effectief toezicht op de geestelijkheid kunnen houden, veel beter dan de vijf bisschoppen van de oude bedeling. De eis dat de bisschoppen en een aantal kanunniken een universitaire graad in de theologie of in het kerkelijk recht moesten hebben behaald, zou waarborgen dat zij de nodige deskundigheid bezaten om leiding te geven aan de geestelijkheid. De laatste eis betekende echter ook een sociale verschuiving. De jongere zoons uit adellijke families studeerden meestal niet en werden dus in feite uitgesloten van deze lucratieve posten, die zij tot dusver hadden bekleed. De bisschopszetels en de kapittels zouden voortaan worden bezet door lieden van 'eenvoudige' afkomst, zeer tegen de wens van de hoge edelen. De nieuwe bisschoppen, door de koning benoemd, zouden abt worden van een klooster in hun diocees en daardoor in de Staten zitting krijgen, tot verdriet van de andere leden van de Staten, die deze creaturen van de koning liever niet in hun midden zagen. Vele hoge geestelijken zouden een deel van hun inkomsten en rechten verliezen aan de nieuwe bisschoppen of hun helpers. Het is begrijpelijk dat ieder die door deze reorganisatie iets had te verliezen - en dat waren er dus zeer velen - zich ertegen verzette.

Het plan was echter ook bedoeld om de ketterij effectie-

ver te kunnen bestrijden. Het was geen toeval dat het oude plan werd doorgezet juist nu de ketterij zo dreigend groeide, het was geen toeval dat verschillende oud-inquisiteurs tot bisschop werden benoemd. Aanvankelijk had men in elk bisdom twee kanunniken tot pauselijk inquisiteur willen aanstellen. Granvelle had deze bepaling laten schrappen in de hoop hierdoor het verzet tegen de nieuwe indeling de wind uit de zeilen te nemen, niet omdat de bepaling niet paste in de plannen van de koning. Wat de bedoelingen van Filips II waren is overigens niet zo belangrijk; de Nederlanders vreesden algemeen dat de reorganisatie een periode van verscherpt toezicht op de orthodoxie van geestelijken en leken, een verhevigde jacht op ketters zou inluiden en deze vrees bepaalde hun houding. Dat Granvelle primaat van de Nederlanden zou worden, maakte de zaak voor de hoge edelen alleen nog maar erger.

De stemming werd in mei 1561 nog verder bedorven door een incident rond de jaarlijkse vernieuwing van de magistraat in Antwerpen. De Brusselse regering had - natuurlijk niet toevallig - zonder Oranje bij het overleg te betrekken de nieuwe magistraat aangewezen. Desondanks wilde zij dat Oranje de namen van de gekozenen in Antwerpen bekend zou maken, en dus in zekere zin de verkiezing voor zijn verantwoordelijkheid zou nemen. Helaas is niet duidelijk met de verkiezing, of niet-verkiezing, van welke personen Oranje het niet eens was.

De geschillen tussen Granvelle en de hoge edelen waren twee jaar na Filips' vertrek, in juli 1561, zo hoog opgelopen dat Oranje en Egmont zich tot de koning wendden. Zij schreven hem dat alle belangrijke zaken buiten hen om werden behandeld, hoewel Granvelle nog onlangs uitdrukkelijk had verklaard dat zij als leden van de Raad van State verantwoordelijkheid droegen voor het gehele regeringsbeleid. Zij stelden de koning daarom voor de keus: óf hun ontslag te verlenen, óf hun reële invloed op het beleid te geven.

Terwijl de regeringskringen zo ernstig verdeeld waren, steeg de spanning in het land snel, vooral onder invloed van de gebeurtenissen in Frankrijk. In Valenciennes (toen nog een deel van de Nederlanden) zong een groep protestanten 28 september 1561 's avonds in de straten openlijk psalmen, 29 en 30 september gebeurde hetzelfde in Doornik. Margaretha was

onthutst en zond commissarissen voor een strenge bestraffing van de schuldigen. Velen waren gevlucht, maar van de gevangenen werden drie ter dood veroordeeld, anderen verzoenden zich met de kerk. Twee protestanten, in januari 1562 in Valenciennes gearresteerd, werden in april ter dood veroordeeld, maar op de dag van hun terechtstelling door de menigte bevrijd en in triomf door de stad gevoerd. Zij ontkwamen naar Engeland.

De verantwoordelijke gouverneurs, de baron van Montigny voor Doornik en de markies van Bergen (op Zoom) voor Valenciennes, waren tijdens de ‘chanteries’ in Breda bij Oranje. Zij traden bij de bestraffing niet zo krachtig op als Margaretha wenselijk vond. Enige tijd later verklaarden Bergen en Montigny openlijk dat het onjuist was om voor godsdienstzaken bloed te vergieten en prezen zij en andere hoge edelen zachtere middelen aan om het katholiek geloof te verdedigen.⁹ Margaretha plaatste de extra garnizoenen die zij in beide steden liet leggen dan ook niet onder bevel van de gouverneurs, maar van een kolonel in wie zij meer vertrouwen had.

De gebeurtenissen in Frankrijk leidden ook tot een direct conflict tussen Filips II en de Nederlandse edelen. Toen de spanning in Frankrijk toenam en een burgeroorlog dreigde, wilde Filips de katholieke partij in Frankrijk steunen met Nederlandse strijdkrachten. In december 1561 kwam dit plan in de Raad van State ter sprake, maar het stuitte op zo hevig verzet, dat Filips zich ertoe moest beperken de militante katholieken in Frankrijk financieel bij te staan.

Door al deze geschillen was de vijandigheid van de edelen tegen Granvelle zo toegenomen dat zij in mei 1562 een plechtig verbond, een *Ligue* sloten. Deze *Ligue* dreef in de Raad van State door dat een hunner - het werd Montigny - naar Spanje zou gaan om de koning in te lichten over de toestand in de Nederlanden. Montigny bereikte in Spanje niets, maar nog voor hij terug was, boekte de *Ligue* haar eerste succes. Granvelle trok zich in november 1562 terug uit de besprekingen over benoemingen, zogenaamd omdat Margaretha nu de mensen in de Nederlanden goed genoeg kende om zonder zijn advies te beslissen.¹⁰ Dat was nog maar een begin. In maart

1563 schreven Oranje, Egmont en Horne aan de koning dat de zaken nooit het gewenste succes zouden hebben zolang de algemeen gehate Granvelle de leiding der regering had. Zij wensten niet langer met Granvelle in de Raad van State te zitten en in afwachting van 's konings beslissing zouden zij niet in de Raad terugkeren. Ten slotte liet Filips, op advies van Margaretha, Granvelle vallen. Onder een voorwendsel verliet deze in maart 1564 het land. De edelen keerden nu terug in de Raad van State.

Het is duidelijk dat in het conflict rond de nieuwe bisdommen en in de *Ligue* tegen Granvelle politieke motieven een grote rol speelden. Granvelle was de representant van het moderne bestuur door een goed georganiseerd ambtelijk apparaat, tegenover de hoge edelen die vanouds een groot aandeel in het bestuur hadden gehad; hij vertegenwoordigde de belangen en wensen van Filips II tegenover de edelen die naast hun eigen standsbelangen in sommige opzichten de belangen van de Nederlanden verdedigden. De vraag is, of naast deze bekende politieke motieven ook een verschillende houding tegenover de kettervervolging in het geding was. In het voetspoor spoor van de negentiende-eeuwse historicus R. Fruin gaat men er meestal vanuit dat dit niet het geval was. Fruin vermeldde dat de edelen uitdrukkelijk een zachter optreden tegen kettters verdedigden en vooral ook - als stadhouders - in praktijk brachten. Toch meende hij dat er tussen Granvelle en de groten geen verschil van mening bestond over de vervolging van de nieuwe leer. Ook moderne geleerden als M. Dierickx en J.A. van Houtte stellen dat de politieke grieven de werkelijke waren, dat het verzet tegen de ketterbestrijding politiek bepaald was. Van Houtte noemt Oranje's optreden tegen de bloedplakkaten zelfs door en door opportunistisch.¹¹

Ter adstructie van deze opvatting betoogde Fruin dat Granvelle in zijn hart niet een zo fel ketterbestrijder was als hij het Filips II deed voorkomen. Het is moeilijk door te dringen in het hart van de volbloed politicus Granvelle, maar wat deden zijn privé-opvattingen er toe? Hij meende dat voor een hoveling en zeker voor iemand die geen prins was, het het veiligst was om zonder protest zijn meester te dienen.¹²
De bevelen

van zijn meester waren op dit gebied voor geen tweeërlei uitleg vatbaar. Aan de andere kant wees Fruin er op dat de edelen allen katholiek waren en herhaaldelijk verklaarden dat zij de katholieke godsdienst wilden verdedigen.¹³ Zij zouden *dus* geen principiële bezwaren tegen de kettervervolging hebben gehad en wanneer zij toch bezwaar maakten was dit kennelijk omdat dit hun te pas kwam in hun strijd tegen Granvelle.

Deze redenering berust op een misverstand. Het was Oranje, Bergen en andere edelen inderdaad ernst wanneer zij zeiden de katholieke godsdienst te willen verdedigen. Toen in augustus en september 1566, na de beeldenstorm, in grote delen van het land de katholieke eredienst was gestaakt en geen priester zich op straat durfde te vertonen, hebben Oranje, Egmont en hun medestanders hun woord gestand gedaan en met krachtige hand het katholicisme hersteld. Maar, en dit is essentieel, het katholieke geloof beschermen en voorstaan was ook in de zestiende eeuw iets anders dan elke ketter ter dood brengen. Nogmaals: de positie van de katholieke kerk was niet in discussie. Waar het om ging was dat men een zachter optreden tegen de kettters vooral om humanitaire en politieke redenen noodzakelijk vond. De weerzin tegen de kettervervolging kwam bij de meesten niet voort uit sympathie voor de opvattingen van deze kettters, maar uit deernis met kennelijk goedwillende lieden, ‘die alleen misleid waren in hun geloof’. Het is immers ‘hard om iemand te doden, die meent juist goed gedaan te hebben’. De onmenselijke straffen tegen de kettters waren bovendien onstaatkundig, zij gaven aanleiding tot opstootjes bij terechtstellingen en tot onrust, zij bedreigden handel en nijverheid, doordat ambachtslieden het land werden uitgejaagd en de vreemde kooplieden zich bedreigd voelden. Redenen te over om de ketterbestrijding te verafschuwen, ook al was men zelf niet kettters. Er is dan ook geen enkele reden om de talloze uitingen van weerzin tegen een politiek die nu iedereen barbaars zou noemen, niet serieus te nemen, als een voorwendsel te beschouwen en aan opportunisme toe te schrijven.

Het conflict tussen de groten en Granvelle was dus complex. Het is moeilijk uit te maken wat bij de edelen het zwaarst woog: de zuiver politieke bezwaren of het verzet tegen de

harde lijn in de kettervervolging. Zeer waarschijnlijk hebben zij zelf geen onderscheid gemaakt en was voor hun gevoel het laatste een onderdeel van het eerste. Was de steun aan de barbaarse politiek van de koning niet typisch iets voor een dienstkloppend parvenu als Granvelle? Was de inquisitie niet het werk van burgerjongens als Tapper en Titelmans, als Sonnius en Lindanus? Een aristocraat met gevoel voor maat, een aristocraat die het volk kent, zou dit anders aanpakken. Maar dit zijn gissingen. Het is echter niet belangrijk wat de edelen zelf vonden, want al spoedig bleek dat het probleem van de kettervervolging zo niet het zwaarste, dan toch in ieder geval het heetste hangijzer in de Nederlandse politiek werd. Of zij het wilden of niet, weldra zou dit probleem alle andere naar de achtergrond dringen.

De nederlaag van Granvelle was een nederlaag van het moderne ambtelijke bestuur, het was een nederlaag voor de macht van de vorst en een overwinning voor het in wezen conservatieve verlangen van de hoge edelen om zelf de eerste viool te spelen. Er is veel kwaads gezegd over het bestuur van het land na het vertrek van Granvelle. Veel hiervan komt uit de koker van Granvelle, maar het lijkt toch duidelijk dat de hoge edelen niet de ambtelijke ervaring hadden die nodig was voor het dagelijks bestuur, dat zij bij benoemingen vrienden bevooroordeelden en niet steeds de meest geschikte kandidaten kozen. Ook zij konden de financiële problemen niet oplossen. Toen zij oppositie voerden leek het of de Staten door hun invloed beden weigerden, maar nu zij de verantwoordelijkheid zelf droegen bleek hun prestige niet groot genoeg om de Staten tot financiële concessies te overreden. De geldnood bleef groot.

De nederlaag van Granvelle betekende ook de nederlaag van de harde kettervervolging; met de edelen wonnen de voorstanders van een zachtere lijn. De feitelijke druk van de vervolging werd minder. De koers van de autoriteiten werd onzeker, inquisiteurs als Titelmans bleven hun werk doen, maar stuitten op steeds meer tegenwerking. In oktober 1564 ontstond te Antwerpen bij de terechtstelling van de calvinistische predikant Christoffel Fabritius een enorm oproer. Het

protestantisme breidde zich inmiddels sterk uit. De tot 1563 zeer gunstige conjunctuur sloeg in dat jaar om, wat de spanning vergrootte en ook een stimulans gaf aan de neiging om steun te zoeken bij nieuwe godsdienstige stromingen.¹⁴

De hoge edelen in de Raad van State besloten op het eind van 1564 Egmont naar Spanje te zenden om nogmaals een poging te doen de koning tot andere gedachten te brengen. Naast allerlei staatkundige kwesties zou hij ook dit probleem met Filips II moeten bespreken. Bij de voorbereiding van zijn instructie hield Oranje op oudejaar 1564 de beroemde redevoering, die ons helaas slechts in een korte samenvatting is overgeleverd. Openlijk sprak hij uit dat de ketterplakkaten niet te handhaven waren. Hij vond ook dat vorsten niet het recht hebben over het geweten van hun onderdanen te heersen en hun vrijheid van godsverering te ontnemen.¹⁵ Dit ging lijnrecht in tegen wat Filips II als zijn heiligste taak zag. Oranje mocht betogen dat de groei van de ketterij en de gunstige positie van de protestanten in de omringende landen een koerswijziging noodzakelijk maakten, Filips zag geen reden om nu de kwaal erger werd de bestrijding te verminderen.

Egmont kwam tevreden uit Spanje terug. Persoonlijk was hij in het zonnetje gezet, vage toezeggingen van Filips hadden bij hem irreële verwachtingen gewekt, maar spoedig bleek het misverstand. Een verdere briefwisseling volgde, totdat Filips in oktober 1565 bij de zogenoemde ‘brieven uit het bos van Segovia’ (daar had hij een nieuw zomerpaleis) aan alle onzekerheid een einde maakte. Uitdrukkelijk beval hij de plakkaten onverkort toe te passen. De concessies die hij wilde doen betroffen slechts bijzaken.

Duidelijk stonden hier tegenover elkaar de koning die de harde lijn wilde doorzetten, en de hoge edelen die een milder beleid wensten. Deze vormden een centrumgroepering tussen de beide uitersten, tussen de ketteren ter linker- en de ketterjagers ter rechterzijde. Hun program voor een nieuwe godsdienstige politiek was niet uitgewerkt, alleen hun streven naar gematigdheid en verzoening was duidelijk. Onverbrekelijk was dit geschilpunt verbonden met oude politieke strijdpunten. De koning wist maar al te goed dat zijn politiek in dit en in andere opzichten bij de Staten alleen maar op verzet zou stui-

ten, en daarom verbood hij elke bijeenkomst van de Staten-Generaal. De hoge edelen echter hoopten juist steun te vinden bij de Staten en drongen aan op bijeenroeping daarvan. Zij konden dit doen, omdat zij wisten dat hun streven aansloot bij gevoelens die in brede kring leefden.

De overwinning der gematigden

In november kwamen de brieven in Brussel aan. Nu de koning vanuit het verre Spanje bevelen gaf die men kon noch wilde uitvoeren, vroegen Bergen, Oranje en Megen ontslag als stadhouder van hun provincies. Ook Egmont, Horne en Montigny kondigden het voornemen aan zich terug te trekken, daar zij de verantwoordelijkheid voor deze politiek niet wilden dragen.¹⁶ Hierdoor zetten zij niet alleen de koning onder druk, maar konden zij zich tevens ontslagen achten van de plicht de bewuste bevelen uit te voeren. Zij deden nog meer. Zij zetten door dat 's konings bevelen onverkort aan de gewestelijke en stedelijke overheden werden doorgezonden. In schijn was dit een daad van gehoorzaamheid, maar in de gegeven omstandigheden kon dit niet anders betekenen dan dat zij hoopten hierdoor een algemeen protest uit te lokken dat hen zou steunen en 's konings politiek onmogelijk zou maken.

De spanning in het land nam inderdaad snel toe. Reeds in de zomer van 1565 hadden in de badplaats Spa informele besprekingen plaatsgevonden, waar naast Gillis Le Clercq, een advocaat uit Doornik, vooral protestantse edelen als de gebroeders Jan van Marnix, heer van Toulouse en Filips van Marnix, heer van Sint Aldegonde, Lodewijk van Nassau en anderen aanwezig waren. Wat daar precies is besproken weten we niet, maar toen na de ontvangst van de brieven uit het bos van Segovia geruchten de ronde deden dat de Filips met een Spaans leger zou komen om de uitvoering van zijn bevelen af te dwingen, vormden deze edelen de kern van het Verbond der Edelen, het Compromis, waarin protestantse en katholieke edelen zich aaneensloten om te verhinderen dat de 'inquisitie' onder welke naam dan ook zou worden ingevoerd.

In zekere zin was dit wat Oranje had bedoeld toen hij bevoor-

derde dat 's konings bevelen op ruime schaal werden verspreid: het verzet tegen de richtlijnen van Filips werd algemeen, maar aan de andere kant speelden verscheiden leden van het Compromis reeds met de gedachte om zich met geweld te verzetten wanneer de koning inderdaad met een leger zou komen. Dit zou de politiek van Oranje en de zijnen echter doorkruisen. Zij wilden Filips dwingen om een eind te maken aan zijn politiek die onmenselijk was en tot een ramp zou leiden. Zij wilden de spanningen, opgeroepen door de opkomst van het protestantisme, in goede banen leiden en een explosie voorkomen. Daarom moest men de koning wel onder druk zetten, maar een breuk vermijden.

Oranje, Horne, Bergen en Montigny wisten te bereiken dat het Compromis zich voorlopig tot vreedzame middelen beperkte, al gingen de voorbereidingen voor gewapend verzet door, voor het geval Filips inderdaad met een leger zou komen. Zij beperkten zich nu nog tot een vreedzame demonstratie en boden op 5 april 1566 onder leiding van Hendrik van Brederode het bekende smeekschrift aan de regentes aan. Zij verzochten hierin dat de uitvoering van de ketterplakaten zou worden geschorst en dat in overleg met de Staten-Generaal een nieuwe regeling van de godsdienstkwestie zou worden getroffen.

Margaretha kwam door dit verzoek in een uiterst moeilijke positie: ja zeggen wilde ze niet, nee zeggen durfde ze niet, want wie zou haar na de weigering steunen? Daarom gaf zij een vaag antwoord: een moderatie, een matiging van de plakaten was in voorbereiding en in afwachting daarvan zouden de rechters met discretie optreden 'zodat niemand zich zou behoeven te beklagen'. Moderatie was een rekkelijk begrip. Het zou kunnen betekenen dat kettters die bereid waren te herroepen niet meer zouden worden gedood, en in deze geest bedoelde Margaretha het waarschijnlijk. Het zou ook kunnen betekenen dat de protestanten eindelijk een erkende plaats in de samenleving zouden krijgen, zoals zij in Frankrijk reeds enige jaren bezaten.

Zo verstond de publieke opinie het. Ballingen keerden terug en steeds openlijker hielden de protestanten hun bijeenkomsten. De 'hagepreken' buiten de steden trokken een tal-

rijk gehoor. Voor Oranje en zijn medestanders was dit geen reden om in te grijpen, integendeel. Bewees het niet hoe onmogelijk een politiek van harde repressie geweest zou zijn? Dat was echter niet wat Margaretha had bedoeld en begin juli trachtte zij de hagepreken te verbieden. Haar gezag was door het succes van de oppositie echter reeds te ver gedaald en zij werd niet meer gehoorzaamd. Het enige resultaat was dat men gewapend naar de preken kwam.

De snelle groei van de protestantse stroming verraste misschien velen onaangenaam, zij bewees toch ook hoe nodig het was een *modus vivendi* te vinden. De prins was wel afkerig van die ‘*presches désordonés*’, maar meende toch in juli dat het niet meer mogelijk was de preken bij Antwerpen te verbieden.¹⁷

Voortdurende geruchten over dreigend wapengeweld van de kant van de koning verhoogden de spanning. De onrust leidde tot stagnatie van de handel en daarmee tot werkloosheid, die de onrust weer bevorderde.

De spanning kwam op 10 augustus tot uitbarsting.¹⁸ Na een preek van Sebastiaan Matte in Steenvoorde (West-Vlaanderen, nu Frankrijk) gingen zijn toehoorders naar een naburig klooster en verbrijzelden daar de beelden. De beweging vond in de Vlaamse textielstreek navolging. Op 20 augustus vernielden een aantal protestanten met behulp van opgeschoten jongens en ‘het canaille’ de beelden en altaren in kerken en kloosters te Antwerpen. In grote delen van Vlaanderen en in Antwerpen werd de katholieke eredienst onmogelijk gemaakt. Vele streken waren aan anarchie ten prooi, de katholieken waren verlamd van schrik. Na de beeldenstorm in het machtige Antwerpen breidde de beweging zich snel verder uit. We moeten deze uitbarsting zien tegen de achtergrond van de sociale spanningen, speciaal in de textielstreek, maar vooral tegen de achtergrond van het felle calvinisme van sommige predikers die niet alleen vrijheid wilden om ‘het zuivere Woord Gods’ te verkondigen, maar ook alle ‘afgoderij’ wilden uitroeien. Sommigen van de aanzienlijkste predikanten voelden daar niets voor, maar zij waren machteloos tegenover het triomfalisme van de beeldenstormers.

We moeten de grote omvang die deze beweging kon aanne-

men niet in de laatste plaats zien in verband met verdeeldheid in de hoogste regeringskringen in Brussel. De uitbarsting die Oranje had willen voorkomen, was een feit geworden. Om een eind te maken aan de beeldenstorm was een resoluut optreden vereist, maar daartoe was de innerlijk verdeelde regering niet in staat. Margaretha wilde krachtig optreden tegen beeldenstormers en ketters, maar Oranje, Egmont, Horne en Hoogstraten weigerden de wapens op te nemen voor het herstel van de orde, zolang dit zou betekenen het herstel van een toestand die zij zelf onhoudbaar hadden geacht. Alleen wanneer Margaretha de protestantse preken openlijk toestond en een nieuwe regeling van de godsdienstkwestie in overleg met de Staten-Generaal toezegde, wilden zij een einde maken aan de plundering en de verwoesting van kerken en kloosters. Dit wilde Margaretha echter niet en in wanhoop overwoog zij naar Bergen te vluchten. De poorten van Brussel bleken echter bezet te zijn door de burgers, zodat een vlucht onmogelijk was. Onder hevige druk van Oranje, Egmont, Horne en Hoogstraten gaf zij ten slotte op 23 augustus toe en vond goed dat Oranje en de zijnen op genoemde voorwaarden op haar naam een akkoord sloten met de Verbonden Edelen. Twee dagen later kwam dit akkoord tot stand. In afwachting van een definitieve regeling, in overleg met de Staten-Generaal te treffen, zouden de preken voortaan worden geduld waar zij tot dusver waren gehouden. De edelen zouden daartegenover helpen de orde te herstellen en een einde te maken aan de beeldenstorm. Zij zouden het Compromis ontbinden, maar niet gestraft worden voor de deelname aan dit Compromis. Pas na deze concessies van Margaretha en het daarop berustende akkoord met de Verbonden Edelen was een krachtig optreden mogelijk.¹⁹ Twee weken had de beeldenstorm kunnen voortwoeden zonder dat de Brusselse regering enige maatregel had genomen.

Na het sluiten van het akkoord vertrokken de gouverneurs naar hun gewesten om de nieuwe politiek van de regering uit te voeren. Oranje ging naar Antwerpen. Toen hij daar aankwam, heerste er een anti-katholieke terreur en geen priester durfde zich in het openbaar te vertonen. Oranje liet enige beeldenstormers die hadden geplunderd (en dus geen bonafi-

de beeldenstormers waren!) executeren en zorgde zo goed mogelijk voor een herstel van de katholieke eredienst. De alleenheerschappij van de katholieken herstelde hij echter niet, maar hij stond de gereformeerden toe om in de stad te preken en wees drie plaatsen aan waar zij kerken mochten bouwen. De luthersen kregen dezelfde rechten. Egmont trof in Vlaanderen soortgelijke maatregelen en Horne in Doornik. Zij slaagden er zo grotendeels in de orde te herstellen.

De ernstige onrust die de protestanten veroorzaakten, ja zelfs de beeldenstorm, hebben Oranje niet uit zijn koers geslagen. Deze beeldenstorm was voor hem het bewijs dat de politiek van Filips II onhoudbare spanningen had opgeroepen, dat het zoeken van een *modus vivendi* tussen katholiek en protestant onvermijdelijk was.

Het akkoord van 23-25 augustus was een grote overwinning voor Oranje, Egmont, Horne en Hoogstraten. Bergen en Montigny verbleven op dat moment in Spanje, maar waren zij in de Nederlanden geweest, dan zouden zij deze politiek stellig hebben gesteund. Voorlopig zouden de ketters niet worden vervolgd, de calvinisten (niet de dopers) zouden zelfs openlijk hun godsdienstoefeningen kunnen houden. Het was niet goed denkbaar dat de definitieve regeling, in overleg met de Staten-Generaal te treffen, de protestanten deze rechten weer zou ontnemen. Evenals in Frankrijk streefde men nu ook in de Nederlanden niet meer naar een vernietiging van de protestanten, maar naar een verzoening van de partijen. Twee godsdiensten zouden voorlopig naast elkaar bestaan, al zouden zij niet gelijkgesteld zijn.

Het akkoord was een overwinning van Oranje en de zijnen op Margaretha, het was ook een overwinning van hen op het Compromis der Edelen. Wanneer Margaretha zich aan het akkoord hield, zouden de edelen hun verbond als ontbonden beschouwen. De radicale, roerige vleugel van de oppositie, die al in het begin van het jaar over wapengeweld had gesproken en een bedreiging vormde voor de verzoenende politiek van Oranje, zou zich dus van actie onthouden, mits Margaretha zich aan het akkoord hield, dat wil zeggen: mits de politiek van Oranje succes had. Het leek een overwinning van de gematigden naar twee zijden.

De nederlaag der gematigden

Toch was deze overwinning slechts schijn. Ook Filips II en Margaretha werden door de beeldenstorm gestijfd in hun mening. Voor hen bevestigde deze eens te meer dat concessies aan de protestanten het begin van het verderf waren.

Margaretha steunde de nieuwe politiek die in haar naam werd gevoerd dan ook niet, integendeel. De toestemming tot het akkoord was haar onder zware druk afgeperst en daarom achtte zij zich er niet aan gebonden. Voorlopig durfde zij echter niet hiervoor uit te komen en speelde zij dubbel spel. Aan Filips II schreef zij dat Oranje, Egmont en Horne zich in woorden en daden vijanden van God en de koning hadden getoond, maar tegen Egmont zei zij dat haar vertrouwen in hem niet was geschokt. Aan Hoogstraten schreef zij dat Oranje's maatregelen in Antwerpen in strijd waren met de dienst van God en van de koning, maar tegenover Oranje ontkende zij dit gezegd te hebben. Zij durfde voorlopig het akkoord niet ongedaan te maken, maar zij beknibbelde er zoveel mogelijk op: uitsluitend waar was gepreekt vóór 23 augustus, de datum dat zij haar toestemming had gegeven, zouden de preken voortaan worden getolereerd en alle andere ceremoniën, zoals dopen, trouwen en begraven, zouden de protestanten verboden zijn: die vielen volgens haar onder de wanordelijkheden die bij het akkoord waren verboden. De overeenkomsten die Oranje en Egmont in strijd met deze beperkte uitleg hadden gesloten, durfde zij echter niet ongedaan te maken.²⁰

In de loop van het najaar kwam zij sterker te staan. De beeldenstorm had een ommekeer in de publieke opinie bewerkt. Tot augustus 1566 waren de protestanten de arme verdrukten geweest, wier moed op de brandstapel velen bewonderden, ook wanneer zij hun opvattingen niet deelden. Zij hadden geprofiteerd van de sympathie voor de 'underdog', de sympathie waarop een verdrukte groep veelal in brede kring kan rekenen. De hagepreken hadden een vreedzaam verloop, al maakten sommigen zich wel zorgen dat de massale omvang tot onrust zou leiden. Dit veranderde plotseling nu de protestanten (of hun meelopers, maar dat maakte in dit verband geen verschil) agressief werden. Zij vroegen niet alleen de vrijheid

om te denken wat zij wilden, om te preken wat zij wilden, zij vielen nu kerken en kloosters aan, molesteerden de priesters. Was het dan niet toch verstandiger om deze lieden maar goed onder de duim te houden? Hadden degenen die steeds voor de protestanten hadden gewaarschuwd niet toch gelijk gehad?

Niet minder belangrijk was dat Margaretha door geldzendingen uit Spanje in staat was troepen te werven. Eind november voelde zij zich sterk genoeg om door te tasten. Zij eiste dat Valenciennes, waar de protestanten de macht hadden, troepen zou binnen laten en toen men dit weigerde verklaarde zij 14 december de stad tot rebel en begon een beleg.

Reeds lang voor het zover was had Oranje beseft dat, wat ook het succes van zijn verzoenende politiek mocht zijn, Margaretha en Filips zo spoedig mogelijk elke uiting van protestantisme zouden willen onderdrukken. Nu moesten hij en de zijnen kiezen: óf zich erbij neerleggen dat Margaretha alle concessies aan de protestanten ongedaan zou maken en eventueel zelfs de plakaten weer zou toepassen, óf naar de wapens grijpen om het bereikte te verdedigen, desnoods tegen de wettige heer der Nederlanden. Oranje's houding is moeilijk precies te reconstrueren. Veel gebeurde uit de aard der zaak in het geheim. Men krijgt de indruk dat hij geruime tijd twee pijlen op zijn boog heeft gehouden: enerzijds poogde hij zo lang mogelijk een openlijke breuk met Margaretha te voorkomen, anderzijds hield hij contact met Brederode en andere edelen van het Verbond die gewapend verzet voorbereidden voor het geval Margaretha zich niet aan het accoord van 23-25 augustus zou houden.

Mocht de breuk onvermijdelijk zijn, dan diende Oranje te zorgen dat brede groepen van de adel en de steden hem zouden steunen. Uiterst belangrijk was in dit verband de houding van Egmont, maar Egmont weigerde in oktober uitdrukkelijk om de wapens op te nemen tegen de wettige vorst en steunde Margaretha steeds duidelijker. Ondanks deze ernstige tegenslag hield Oranje voeling met Brederode, die zijn stad Vianen versterkte en het verzet voorbereidde.

De eerste pogingen tot gewapend verzet werden een mislukking. In de Vlaamse textielstreek verzamelden predikanten een leger om Valenciennes te ontzetten, maar de onvoldoende

ge oefende en slecht of niet bewapende troepen werden in december bij Watrelos en Lannoy in de pan gehakt, waarna de regeringstroepen bij verrassing Doornik bezetten.²¹ Toch ging Brederode door en zijn positie leek nog niet hopeloos. Maastricht, Venlo, Roermond en Deventer, de belangrijke rivierovergangen voor de verbinding met Duitsland, waren in handen van zijn partijgangers, en ook een stad als Den Briel werd begin maart door zijn aanhangers in staat van verdediging gebracht.²² Antonie van Bombergen maakte zich op 18 februari meester van 's-Hertogenbosch. Oranje sprak de protestanten in het belegerde Valenciennes moed in.

Begin maart mislukte echter een aanslag op Walcheren. Vlissingen en Middelburg sloten de poorten voor enige compagnieën onder aanvoering van de oud-baljuw Pieter Haeck. Oranje beseftte volledig de grote betekenis van Walcheren, dat de toegang tot Antwerpen beheerste.²³ De mislukking van deze coup was strategisch dus een grote tegenslag, maar een ander aspect was minstens zo belangrijk. De Middelburgse magistraat had grote tegenzin getoond tegen de vervolging van de dopers. In Middelburg was al voor 1566 een protestantse gemeente met een kerkeraad en verschillende aanzienlijken steunden hen. Verscheidene leden van de magistraat waren protestant. De kansen voor een aanslag op Middelburg leken dus bij uitstek gunstig. Toch sloot Middelburg de poorten voor de oud-baljuw en liet zijn troepen niet in de stad. Was dat niet een duidelijk teken dat het onmogelijk zou zijn voldoende steun te vinden voor een gewapend verzet tegen Margaretha? Het is de vraag of de brede middengroepen, welke ook hun bezwaren tegen Filips' politiek waren, ooit bereid geweest zouden zijn tot gewapend verzet, maar na de beeldenstorm lag de zaak nog ongunstiger. Egmont steunde nu de troepen die Valenciennes belegerden.

Zou het in die omstandigheden niet dwaasheid zijn geweest om het op een gewapend conflict te laten aankomen? Kon Oranje na de mislukking van de aanslag op Walcheren nog iets anders doen dan de afgezanten van Valenciennes verklaren dat er geen hulp te verwachten was? Het ging er nog slechts om te zorgen dat zoveel mogelijk van degenen die zich te zeer hadden bloot gegeven veilig het land konden verlaten. De bur-

geroorlog leek voorbij voor hij goed en wel was begonnen. Margaretha was weer onbetwist meester van het land. Zij had haar macht kunnen herstellen met alleen financiële hulp uit Spanje. De rechten die Oranje en Egmont in naam van Margaretha aan de protestanten hadden gegeven, werden ingetrokken. Alle illusies dat de protestanten zelfs maar geduld zouden worden, waren vervlogen.

Oranje verliet Antwerpen de 11de april en de 22ste Breda, op weg naar het oude familieslot de Dillenburg, op weg naar de ballingschap. Ook Hoogstraten vluchtte, maar Egmont en Horne meenden dat zij niets te vrezen hadden. Hadden zij het land en de koning niet naar beste weten gediend?

De ijzeren hertog

De crisis van het ‘wonderjaar’ was zo snel verlopen dat de traag beslissende Filips in het verre Spanje vrijwel geen invloed had kunnen uitoefenen. Wel was hij er diep door geschokt. Steeds had hij het noodzakelijk geacht in de Nederlanden bij de bestrijding van de ketterij een harde koers te volgen, maar het was hem niet gelukt zijn wil door te zetten, de passieve weerstand was te groot geweest. De in Filips' ogen godslasterlijke beeldenstorm overtuigde hem eens te meer dat zijn visie juist was, dat een harde hand noodzakelijk was. Was het slappe optreden van de Nederlandse autoriteiten niet de oorzaak geweest van alle onrust? Daarom wilde hij voortaan de Nederlanden regeren met Spaanse hulp. Een Spaanse landvoogd met enige hoge Spaanse ambtenaren zouden zijn beleid uitvoeren, een Spaans leger zou dit beleid kracht bijzetten. Voor deze taak koos hij Ferdinand Alvarez de Toledo, hertog van Alva, die steeds de harde lijn had verdedigd. Zijn naam was een program, het bericht van zijn benoeming wekte ontsteltenis. In augustus 1567 rukte ‘de ijzeren hertog’ Brussel binnen.

Zijn komst betekende een beslissend keerpunt. Tot dusver waren de problemen in de Nederlanden te vergelijken geweest met die in Frankrijk, met als bijkomstige omstandigheid dat de vorst der Nederlanden in Spanje verbleef, van nu af werden de Nederlanden namens deze vorst door Spanjaarden

geregeerd, met de uitdrukkelijke bedoeling de Nederlandse problemen op te lossen op een wijze die maar bij weinigen waardering vond. Filips II wist dat Alva onvoldoende steun zou vinden en daarom zou deze op zijn leger steunen. Nu begon het Spaanse bewind in de Nederlanden, en daarmee kwam een nieuwe factor in het spel die in Frankrijk en Engeland ontbrak.

Het program van Alva muntte uit door simpelheid en rechtlijnigheid. In Spanje, vooral in Castilië, had de koning een sterke positie en was de macht van de Cortes, de Staten, gering. De orthodoxie werd er effectief bewaakt door de inquisitie. Dat was het beeld waarnaar Alva de Nederlanden wilde modelleren. Krachtig zou hij optreden tegen rebellen en ketteren, door de invoering van een nieuw belastingstelsel zou hij de financiën saneren en de macht van de Staten breken.

Nauwelijks was Alva in Brussel gearriveerd, of hij begon met de bestraffing van de voornaamste schuldigen uit 1566-1567. Tot die schuldigen rekende hij niet alleen de protestanten en de beeldenstormers, maar ook allen die waren afgeweken van Filips' politiek en in strijd met diens bevelen concessies hadden gedaan, ook al waren zij zelf goed katholiek en voelden zij zich loyaal tegenover hun landsheer. Egmont was de meest roemruchte van hen.

Nog geen drie weken was Alva in Brussel, of Egmont en Horne werden bij Alva's zoon op een diner genodigd. Daarna won Alva hun advies in over de verdediging van Luxemburg en liet hen tijdens de bespreking arresteren. Op 5 juni 1568 werden zij onthoofd. Velen vluchtten, want als Egmont en Horne niet veilig waren, wie zou het wel zijn? Nog voor hun veroordeling had Alva op 3 maart 1568 vijfhonderd mensen laten arresteren en begin juni waren op zijn bevel een aantal lagere edelen terechtgesteld.

M. Dierickx heeft, in aansluiting bij P.B. de Troeyer, getracht het optreden van Egmont en Horne en daarmee ook het vonnis van Alva over hun optreden, te toetsen aan het toenmalige rechtsbesef.²⁴ Dat lijkt mij onmogelijk, want - en dat was mijns inzien de diepste oorzaak van de Opstand - het toenmalig rechtsbesef was gespleten. Er was de oude, uit de middeleeuwen daterende opvatting dat een hardnekkig ketter

des doods schuldig is. Volgens deze norm wilde Filips handelen. Daartegenover kwam echter in de loop van de zestiende eeuw onder invloed van de grote omvang van de ketters geoordeelde stromingen aarzelend een nieuwe opvatting naar voren, dat een ieder ‘God moet dienen naar het licht dat hem gegeven is,’ dat wil zeggen dat iemand die te goeder trouw ketterse opvattingen verdedigt, niet strafbaar is, en in ieder geval niet strafbaar met de dood. Dit groeiende nieuwe rechtsbesef had de achtergrond gevormd voor het handelen van Bergen en Montigny, van Oranje en Horne, van Egmont en Hoogstraten. De een zag het duidelijker dan de ander, maar allen hadden zij zich in feite verzet tegen de oude norm.

Deze kwestie was onverbrekelijk verbonden met, en ging gedeeltelijk schuil achter, een andere rechtsvraag: hoe ver strekte de plicht tot gehoorzaamheid van een vazal? Moest hij alle bevelen van de leenheer onvoorwaardelijk uitvoeren? Of had de markies van Bergen gelijk, toen hij in 1563 verklaarde dat hij niet zou meewerken wanneer Filips II het land te gronde richtte door de koers te volgen waarvoor de edelen hem hadden gewaarschuwd?²⁵ De leenman heeft de plicht zijn leenheer met raad en daad ter zijde te staan. Maar wat als de vorst de raad verwerpt? En wat als de vorst op vele weken afstand bevelen geeft, die volgens de vazallen ter plaatse onuitvoerbaar zijn en tot rampen zullen leiden? Moet de vazal zijn vorst niet dienen ‘naar het licht dat hem gegeven is’? De beantwoording van deze vragen is in abstracto moeilijk te geven, in concreto zal de beoordeling afhangen van het oordeel over de uitvoerbaarheid van de bevelen van de vorst. Wie meende dat de brieven uit het Bos van Segovia onuitvoerbaar waren, zal vinden dat Oranje en de zijnen verstandig hebben gedaan door, toen de nood steeg, op eigen gezag een overeenkomst te sluiten met de protestanten en hun bepaalde rechten te geven, zal zelfs hun moed bewonderen. Wie meende, zoals Alva deed, dat de uitvoering van 's konings bevelen juist alle rampen had kunnen voorkomen, zal geneigd zijn het Oranje en de zijnen zwaar aan te rekenen dat zij deze bevelen negeerden. Men kan onmogelijk zeggen dat het vonnis over Egmont en Horne aansloot bij het rechtsbesef van die tijd. Het sloot aan bij het rechtsbesef dat in bepaalde kringen in de Nederlanden leefde,

dat in Spanje sterk leefde, het sloot niet aan bij het rechtsbesef van de meerderheid van de Nederlanders. Dat wist Alva en juist daarom had hij de bestraffing van de troebelen aan zich en aan de door hem voorgezeten Raad van Beroerten getrokken en alle wettige rechters opzij geschoven. Zowel de inhoud van het vonnis als de wijze waarop het tot stand was gekomen, streden met in de Nederlanden wijdverbreide opvattingen over recht en rechtvaardigheid.

Politiek was de veroordeling van Egmont en Horne en heel het optreden van de Raad van Beroerten een blunder. Brede groepen katholieken die voor 1566 een zachtere politiek hadden voorgestaan, waren door de beeldenstorm bekeerd tot een conservatiever beleid. Het zou verstandig zijn geweest als Alva met zorg de loyaliteit van deze groepen had aangekweekt, maar hij deed juist het omgekeerde. Door de veroordeling van Egmont en Horne en door tal van andere processen voor de Raad van Beroerten wekte hij de verontwaardiging van alle gematigden.

Alva was niet alleen gekomen om de ‘schuldigen’ uit 1566-1567 te straffen, maar ook om een oplossing te forceren van alle problemen die onder Margaretha waren blijven slepen. De reorganisatie van de kerk, die voor 1564 was blijven hangen, werd nu doorgevoerd en ook de laatsten van de nieuwe bisschoppen werden geïnstalleerd. De kettervervolgving begon weer, de brandstapels rookten weer, maar ook Alva kon er niet in slagen de ketterij geheel te onderdrukken. Het consistorie van Antwerpen bleef bestaan en speelde een zodanige rol dat de bewoners van Veere, toen zij 4 mei 1572 advies wilden hebben, een afgevaardigde naar dit consistorie zonden om inlichtingen in te winnen over Willem van Oranje en de plannen van de vijand!²⁶ Ook Alva slaagde er kennelijk niet in om alle autoriteiten van hoog tot laag naar zijn hand te zetten.

Ook de financiële problemen waar de regering der Nederlanden al tientallen jaren mee worstelde en die in de laatste oorlog met Frankrijk en onder Margaretha de autoriteiten volledig over het hoofd waren gegroeid, wilde Alva met één slag oplossen. Nu Alva alle gematigden van zich had vervreemd en de belastingen mede moesten dienen om het gehate Spaanse leger in de Nederlanden te financieren, was de

weezin echter groter dan ooit. Behalve een eenmalige belasting van 1% (de honderdste penning) op het vermogen, wilde Alva blijvend een belasting van 5% (de twintigste penning) op de verkoop van onroerende goederen en van 10% (de tiende penning) op de verkoop van roerende goederen heffen. Hij verwachtte een zo grote opbrengst dat de Nederlanden niet alleen hun eigen bestuur en verdediging zouden kunnen betalen, maar bovendien een aanzienlijk overschot naar Spanje zouden kunnen overmaken. Door het permanent karakter van de tiende en de twintigste penning zou de koning ontslagen worden van de in Alva's ogen vernederende verplichting om steeds met de Staten te onderhandelen, zodat zijn macht stevig gevestigd zou zijn.

In 1569 bracht Alva het voorstel in de Staten, maar hij stuitte daar op een zo krachtig verzet dat hij zich er mee tevreden stelde dat de tiende en de twintigste penning voor twee jaar werden afgekocht voor *f* 2.000.000, door de Staten volgens het oude quotenstelsel op te brengen. Na afloop van de twee jaar deed Alva een nieuwe poging de tiende penning in te voeren. Hij deed veel concessies om aan de bezwaren tegemoet te komen, naar ook na die concessies achtten de Staten de tiende penning voor een handelsland als de Nederlanden een ondraaglijke last, een bedreiging voor de bronnen van welvaart. Het verzet was zo algemeen, dat de tiende penning in feite nergens is geheven. De verhoudingen werden zo slecht dat Alva in 1573 de Geheime Raad en de Raad van State de oorzaak van alle moeilijkheden in de Nederlanden noemde.²⁷

Bovendien werd de economische terugslag in 1571, grotendeels een gevolg van een slechte oogst in grote delen van Europa,²⁸ op het conto van Alva's tiende penning geschreven.

Alva's plannen, hoe logisch ook, hebben hem politiek grote schade berokkend, zonder dat zij financieel voldoende soelaas boden. Nog in 1571 ontving hij aanzienlijke bedragen uit Spanje, maar toch bleef zijn kaspositie uiterst slecht. Het leger werd niet of te laat betaald, de vestingwerken waren in slechte staat, de voorraden waren onvoldoende. De Vreeburg te Utrecht was een van de belangrijke vestingen, maar de voorraad kruit was in juli 1572 zo gering dat het garnizoen een aanval op Oudewater halverwege moest staken omdat er niet

meer voldoende kruit voor het geschut was. De commandant oogstte van Alva geen dank, maar een standje dat hij zijn laatste kruit zo lichtvaardig had verschoten! Dergelijke toestanden waren geen uitzondering, maar regel.

De onbetaalde soldaten waren in de meeste steden ingekwartierd bij de burgerij. Dat gaf onvermijdelijk overlast. Als het Spaanse soldaten gold, die de taal van de bevolking niet verstonden, die andere gewoonten hadden dan de bevolking, werd de last al snel ondraaglijk. Hetzelfde gold voor de Waalse troepen in niet-Franstalige gewesten. Nu de troepen niet betaald werden, moest de streek waar zij waren ingekwartierd hen onderhouden. Meestal verkoos men georganiseerde afpersing boven plundering en verstreekte de stad de soldaten 'leningen' die zij zouden terugbetalen wanneer zij hun soldij kregen, in vele gevallen dus nooit. Maakte Alva zich gehaat door zijn beleid, de Spaanse troepen werden gehaat en gevreesd door de gehele bevolking. Mede doordat Alva's financiële politiek mislukte werd het leger, dat de orde had moeten handhaven, in feite een bron van onrust.

De vervolgingen door de Raad van Beroerten en de hernieuwde kettervervolgingen leidden tot emigratie, en een deel van deze emigranten kwam bij de watergeuzen terecht. De watergeuzen hinderden handel, scheepvaart en visserij van de Nederlanden zoveel mogelijk en dit gecombineerd met de druk van Alva's belastingen - denk aan de afkoop van de tiende penning - en van zijn troepen veroorzaakte een economische terugslag die de emigratie stimuleerde. Een conflict tussen Alva en koningin Elisabeth van Engeland verscherpte de economische moeilijkheden. Vooral in de van scheepvaart en visserij direct afhankelijke gewesten, in de eerste plaats Holland en Zeeland, nam de armoede schrikbarende vormen aan. De armoede tastte de draagkracht van de bevolking weer aan en mede door deze armoede bleef de staatskas leeg, bleven de troepen onbetaald. Ook gemeten aan eigen doelstellingen was Alva's politiek van de harde hand een mislukking geworden. Hij was er niet in geslaagd een machtsapparaat op te bouwen dat op de hulpmiddelen van het land kon steunen. Aan een bijdrage in de kosten van de Spaanse monarchie hoefde men helemaal niet te denken.

Oranje's toekomstbeeld

Terwijl Alva zonder zijn doeleinden te bereiken bijna iedereen tegen zich in het harnas joeg, verbleef Oranje sinds april 1567 in ballingschap. Van zijn oude medestanders hadden Egmont en Horne zich met Filips II willen verzoenen, maar zij hadden deze poging met de dood moeten bekopen. Bergen en Montigny, in de voorzomer van 1566 naar Spanje vertrokken om bij de koning voor een koerswijziging te pleiten, waren nooit teruggekeerd. Montigny werd in 1570 ter dood veroordeeld en terechtgesteld, zoals Egmont en Horne twee jaar eerder. Bergen was door een tijdige dood aan dit lot ontkomen. Hoogstraten was met Oranje uitgeweken, maar hij kwam om op de veldtocht van 1568. Brederode was reeds in februari 1568 in het Kleefse overleden.

Vijf jaar heeft de ballingschap van Oranje geduurd, maar reeds in het eerste jaar deed hij een groot opgezette poging een eind te maken aan Alva's regime. In oktober 1567, al snel na de komst van Alva en de arrestatie van Egmont en Horne, voerde hij in Kleef besprekingen met enige tientallen personen.²⁹ We weten niet wat hier besproken is. De vraag of men gewapend verzet zou bieden? Of de plannen voor de strijd? In ieder geval waren in het voorjaar van 1568 de voorbereidingen in volle gang. We weten allen dat deze veldtocht is mislukt. Op Lodewijks overwinning bij Heiligerlee volgde een vergeefse poging zich meester te maken van Groningen en de nederlaag bij Jemmingen. Oranje's aanval over de Maas verliep bij gebrek aan geld, geen stad opende de poorten voor hem. Plannen voor overrompeling van een aantal steden in 1570 hadden niet meer succes. Het fort Loevestein werd wel bezet, maar was niet te verdedigen, een aanslag op Deventer mislukte.

Waarom meenden Oranje en zijn medestanders dat gewapend verzet nu kans had, terwijl het in het voorjaar van 1567 was mislukt? Op welke groepen wilde hij steunen? Welk alternatief wilde hij bieden voor Alva's regime? Enig houvast voor het beantwoorden van deze vragen geven de proclamaties die hij in 1568 en de volgende jaren tot de bevolking richtte en de instructies die hij zijn medewerkers gaf.

Hier stuiten we echter op een merkwaardige tweeslachtigheid.³⁰ Enerzijds spon hij de wandaden van ‘duc d'Alve den tyran’ breed uit en deed hij een beroep op allen ‘qui ont vray cueur d'Alleman’ om hem te steunen in zijn strijd voor de vrijheid en privileges, tegen willekeur zoals die tot uiting kwam in de veroordeling van Egmont, Horne en vele anderen. Filips, de heer der Nederlanden, zou het bewind over de Nederlanden gescheiden moeten houden van het bestuur over zijn Spaanse koninkrijk en met hulp van Nederlanders de Nederlanden volgens Nederlandse normen regeren. Dus een oproep aan alle Nederlanders tot nationaal verzet tegen de Spaanse Alva met zijn Spaanse soldaten.

Maar Alva's regime was een reactie op de verdeeldheid in de Nederlanden die in 1566 duidelijk tot uiting was gekomen, op de godsdienstige verdeeldheid. Alva had zijn oplossing gegeven voor deze verdeeldheid, ieder die hem wilde verdrijven, zou dit probleem onder ogen moeten zien. In 1566 rekende Oranje nog met een katholieke staat, met een in meerderheid katholieke bevolking, waar de protestantse (althans de min of meer calvinistische, niet de doperse) minderheid recht zou hebben op vrijheid van godsdienstoefening, zoals ook in Frankrijk het geval was. In de manifesten die Oranje in 1568 deed uitgaan riep hij de Nederlanders echter op om Gods eer te vermeerderen en Zijn Woord te verdedigen en sprak hij over de ‘afschuwelijke paapse afgodendienst’. Nu zijn deze stukken vermoedelijk niet door Oranje zelf gesteld, maar zij bepaalden wel het beeld dat de Nederlanders zich van zijn optreden vormden. Het toekomstbeeld waarvoor Oranje steun vroeg, was dus een protestantse staat, ook al zouden de katholieken niet op de brandstapel worden gebracht. In de gegeven omstandigheden zou dit een oproep tot burgeroorlog betekenen, tenzij de overgrote meerderheid der Nederlanders inmiddels protestant zou zijn geworden. Misschien heeft Oranje, zelf zojuist openlijk tot het protestantisme overgegaan, gemeend dat zeer velen te winnen zouden zijn voor een ruim en tolerant protestantisme, maar dan heeft hij zich vergist. Vele katholieken zouden zich wel drie keer bedenken voor zij hem steunden, hoezeer zij Alva's bewind ook verafschuwden.

Maar ook niet alle ballingen aanvaardden de leiding van

Oranje. De strenge calvinisten hadden hun eigen plannen voor de opbouw van de kerk in een bevrijd Nederland en zij wantrouwden Oranje's bedoelingen, zijn te 'politieke' instelling. Op de Synode van Emden formuleerden zij hun doelstellingen scherp. Oranje streefde naar samenwerking met deze strenge calvinisten, maar zij waren daartoe alleen op hun eigen voorwaarden bereid.

Om heel andere redenen was de verhouding tussen Oranje en de watergeuzen moeilijk. Een aantal ballingen, velen die uit armoede de Nederlanden hadden verlaten en van her en der bijeengeraapte avonturiers bemanden de schepen van de geuzen. Vanuit Oost-Friesland, Engeland en de hugenotenstad La Rochelle maakten zij als kapers de zeeën onveilig, met name voor wie onder Alva's heerschappij leefden, maar ook voor anderen. Soms nestelden zij zich op een van de Waddeneilanden en dan hadden zij een goede gelegenheid om de Hollandse Oostzeehandel te onderscheppen. Zij hebben daardoor bijgedragen tot de verarming van de Nederlanden onder Alva, vooral van de vissersdorpen, en daarmee tot de opstandigheid tegen de Spaanse landvoogd. Zij opereerden echter niet alleen op zee, maar ondernamen ook strooptochten op de kusten, plunderden kerken en kloosters, waar de (in hun ogen toch overbodige, zo niet afgodische) miskelken en sacramentshuizen meestal een rijke buit vormden, en 'rantsoenden' prelaten en aanzienlijke burgers, dat wil zeggen zij namen hen gevangen en persten hun een hoog losgeld af.³¹

Oranje en zijn broer Lodewijk deden pogingen om uit de geuzen een bruikbare vloot te vormen voor de strijd tegen Alva en om de buitgelden ten goede te doen komen aan de krijgskas, maar deze pogingen hadden slechts zeer ten dele succes. De kerkeraden van de vluchtelingenkerken vonden het bedrijf van de geuzen maar een bedenkelijke zaak, sommige geuzen trokken zich terug omdat zij aan de roof- en plundertochten niet wilden meedoen, maar dat verlies werd aangevuld door nieuwe krachten die de geuzen uit de Nederlanden toevloeiden. De verhouding tussen Oranje en de geuzen werd er niet beter op, toen de woeste Willem van der Marck, heer van Lummen en bekend als Lumey, zich in september 1571 bij hen voegde en een van hun aanvoerders werd. Lumey had

zich als heer van Lummen al voor de troebelen berucht gemaakt door zijn wreed en onbeheerst optreden. Tijdens de veldtocht van 1568 had hij zijn reputatie bevestigd.

Was Oranje's ruim en tolerant protestantisme voor vele katholieken, vooral voor vele 'traditionele katholieken' misschien nog acceptabel, zijn medestrijders, de calvinisten en de watergeuzen, gaven de door Oranje geleide beweging een zo militant anti-katholiek karakter dat een brede nationale steun voor zijn strijd onmogelijk werd, dat de strijd die hij ontketende tevens een burgeroorlog zou zijn, dat de basis waarop hij zou moeten steunen gevaarlijk zou versmallen.

De Opstand van 1572

In 1572 maakte Oranje weer grote plannen. Ditmaal zou samenwerking met de hugenoten in Frankrijk een belangrijke rol spelen. Lodewijk zou met Franse hulp uit het zuiden invallen. Oranje en zijn zwager graaf Willem van den Berg (=s-Heerenberg) van uit het oosten, Oranje ten zuiden van de grote rivieren en Van den Berg ten noorden, terwijl de watergeuzen vanuit zee hun bijdrage zouden leveren.

De eersten die in 1572 in actie kwamen waren niet de medestanders van Oranje, maar de watergeuzen. Onder Spaanse druk had koningin Elisabeth hun het verblijf in de Engelse havens verboden en in maart 1572 zwierven zij zonder basis op de Noordzee. Het schijnt dat zij het plan hebben gehad weer naar de Waddeneilanden te varen, maar tegenwind bracht hen op 1 april met ongeveer 25 schepen en scheepjes in de Maasmond. Den Briel bleek voor het grijpen te liggen, en nadat zij het in de avond van 1 april hadden genomen, bleek het zeer wel te verdedigen. Daarom besloten zij er te blijven. Weldra stroomden versterkingen naar Den Briel, van andere watergeuzen, van ballingen uit Engeland en ook Engelse vrijwilligers. De geuzen, eenmaal meester van Den Briel, verloochenden hun oude aard niet. De 2de april vernielden zij de beelden in de kerken en roofden de kerkschatten. Lumey's onderbevelhebber Willem van Treslong, zoon van een vorige baljuw van Voorne, schreef aan de regering van Brouwers-

haven dat zij niemand schade wilden doen, behalve ‘papen, monnycken ende andere papistische scelmen, ende die grote afgoderye te nyete te doen, daeromme wy meest alle wt onze goderen geweken zijn’. Lumey gaf zijn kapiteins opdracht ‘alle papen en hun complicen te vangen ende alhier in den Briel te brenghen’.³² Hun daden pasten bij hun woorden: de moord op de pastoor van Helvoet en op de Brielse kanunnik Berwout Janszoon in de eerste weken van april zouden het bewijzen, ook voordat op 9 juli de zogenoemde Gorkumse martelaren onder Lumey's verantwoordelijkheid in Brielle werden gedood. De geuzen hebben Den Briel wel in naam van Oranje veroverd, maar toch niet in zijn geest gehandeld. In het verband van Oranje's plannen was het optreden van de geuzen niet alleen voorbarig, het was ook geen aanbeveling voor de opstand die Oranje voorbereidde.

Reeds voordat de geuzen Den Briel hadden bezet, had Alva plannen gemaakt om Vlissingen, waar slechts een klein garnizoen van Waalse soldaten lag (dat verder geen rol speelde), van een Spaanse bezetting te voorzien en het fort daar te moderniseren en te versterken. Toen de fouriers paaszondag 6 april verschenen om de inkwartiering van de Spanjaarden te regelen, raakte de stad in rep en roer. Onder leiding van de kapiteins van de schutterij maakte de bevolking zich meester van het geschut en toen de schepen met het Spaanse garnizoen naderden, schoten zij, zodat de schepen terugweken. Het voorbeeld van Den Briel heeft hier stellig invloed gehad, maar toch was de toon, althans in de eerste weken, anders dan in Brielle: de fel anti-roomse geluiden uit Den Briel ontbraken hier en er is vooral sprake van verzet tegen de verdrukking door Alva en de Spaanse soldaten en van de armoede van de bevolking. Pas 22 april lieten de Vlissingers uit Den Briel afkomstige troepen binnen.

De stadhouder van Holland, Boussu, nam onmiddellijk na de inname van Den Briel maatregelen. Met enige vendels infanterie stak hij op 5 april over naar Voorne, maar zonder geschut kon hij de stad niet heroveren. Geschut aanvoeren kon hij echter niet, want de geuzen beheersten de wateren rond Voorne en hadden zelfs de schepen verbrand waarmee hij was overgestoken. Nu hij Brielle niet bij de eerste aanval

kon hernemen, achtte Boussu het belangrijker zijn troepen te gebruiken voor de bescherming van het vasteland van Holland, waar de geuzen inderdaad 7 april Delfshaven en even later Schiedam zonder enige moeite bezetten.

Boussu trok daarom over Putten terug en was 8 april in Zwijndrecht. Dordrecht weigerde hem de toegang. De angst van de bevolking voor de Spaanse soldaten was zo groot en de stemming zo vijandig dat de magistraat de troepen niet in de stad durfde te laten. Boussu trok verder naar Rotterdam, om de geuzen uit Delfshaven te verjagen. Ook de bevolking van Rotterdam was echter gealarmeerd en weigerde de Spaanse soldaten de toegang. De burgemeesters stelden een compromis voor: de Spanjaarden zouden bij groepjes van vijftientig of dertig door de stad naar Delfshaven trekken. Boussu accepteerde dit voorstel, maar voordat geheel overeenstemming was bereikt, kwam een veertigtal soldaten de poort binnen. Daarna wilden sommige burgers de poort weer sluiten. Er ontstond een vechtpartij, waarbij de Spaanse soldaten enige tientallen Rotterdamse burgers doodden. Boussu was nu meester van de stad en verjoeg zonder veel moeite de geuzen uit Delfshaven en Schiedam, maar het gerucht van ‘de moord van Rotterdam’ verspreidde zich snel en versterkte de angst voor de Spaanse soldaten.

Alva had met harde hand de Nederlanden tot de orde willen brengen. In Vlissingen, in Dordrecht en in Rotterdam bleek duidelijk dat deze harde hand averechts had gewerkt. De lijfelijke angst voor de Spaanse soldaten speelde een beslissende rol. Toch behoefde de weigering van Spaans garnizoen nog niet te betekenen dat men tegen Alva in opstand kwam: ook Amsterdam weigerde aanvankelijk garnizoen in te nemen, maar nog zes jaar lang heeft het zich tegen de geuzen verdedigd. Voor Vlissingen betekende de weigering van Spaans garnizoen echter het begin van een volledige breuk. Weldra kwamen Nederlandse ballingen uit Engeland, Frankrijk en Oost-Friesland, en ook Engelse soldaten onder Sir Thomas Morgan de verdediging van de steden versterken. Vanuit Vlissingen werden Arnemuiden en Veere veroverd, maar een aanval op Middelburg mislukte. De strijd op Walcheren zou voortduren, tot Middelburg zich in februari 1574 overgaf.

Wilde Alva Vlissingen en Den Briel heroveren, dan had hij niets aan zijn Spaanse keurtroepen zolang hij niet beschikte over de nodige schepen om deze naar de eilanden te brengen en de aanvoerlijnen tegen de geuzen te verdedigen. Vooral Boussu wees er onophoudelijk op dat alle inspanning tevergeefs zou zijn, wanneer hij de macht over de rivieren niet zou heroveren en drong erop aan zo snel mogelijk schepen uit te rusten. Daarvoor was contant geld nodig, maar dat was in de schatkist nauwelijks te vinden; daarvoor waren betrouwbare bemanningen nodig, die bereid waren tegen de geuzen te strijden, maar ook die waren bijna niet te vinden. Scheepsvolk dat al de eed had afgelegd, onttrok zich toch weer aan de dienst. In mei doorkruisten twee tamboers heel Waterland, maar zij konden niemand vinden die op 's konings schepen wilde dienen. Als de geuzen duizend man wilden werven, zouden zij die echter stellig krijgen, meenden de tamboers. Toen met veel moeite op de Zuiderzee een kleine vloot was uitgerust, kozen 22 juni drie schepen de zijde van de geuzen. Deze houding van de zeevarende bevolking deed de schaal voorlopig doorslaan naar de zijde van de opstandelingen. De mogelijkheden om de geuzen uit Brielle en Vlissingen te verjagen was hiermee verloren. Alva en zijn opvolgers zouden de macht over de Hollandse en Zeeuwse wateren zelfs nooit meer heroveren.

Nadat Dordrecht Boussu's troepen de toegang had geweigerd, bleef het - anders dan Vlissingen - voorlopig neutraal. Alva zond de gouverneur van Breda, Peter van Quaderebbe, en de officier Jean Baptiste de Tassis naar Dordrecht om de zaken daar zoveel mogelijk in het goede spoor te leiden. Volgens Quaderebbe was de magistraat 'welgezind' maar de meerderheid van de bevolking 'onbetrouwbaar'. Twee maanden later bleek dit duidelijk, toen Spaanse soldaten bij Zwijndrecht tegen een bende geuzen streden en de Dordtse wachtschepen op de Spanjaarden vuurden.³³ De spanning in Dordrecht en andere steden steeg naarmate de geuzen vanuit Brielle en Vlissingen verder de rivieren opdrongen en handel en verkeer lam legden, zodat de armoede en de werkloosheid in de steden schrikbarende vormen aannamen. Terugkerende ballingen stookten het vuurtje naar hartelust. Boussu was wanhopig.

Zelfs lieden van wie hij dit helemaal niet had verwacht, toonden sympathie voor de rebellen. Het sterk gelegen Enkhuizen weigerde begin mei troepen binnen te laten en na enige weken van hevige gisting en zelfs straatgevechten koos de stad 21 mei de zijde van de geuzen. Hoorn en Medemblik toonden duidelijk hun sympathie voor de opstandelingen, al lieten zij de geuzen nog niet binnen. Het hele platteland van Noord-Holland legde de geuzen geen strobreed in de weg, zodat zij ongehinderd van de kust naar Enkhuizen konden trekken.

Ook buiten Holland en Zeeland werd Alva bedreigd. De 24ste mei nam Lodewijk van Nassau vanuit Frankrijk Bergen in Henegouwen. Alva vond dit de grootste bedreiging en concentreerde zijn troepen rond Bergen, zodat Boussu voorlopig niet op hun hulp hoefde te rekenen. In de Achterhoek opereerden de geuzen onder Willem van den Berg.

Steeds verder brokkelde de macht van Boussu af. Midden juni gaven de schutters van Medemblik het kasteel over aan de geuzen. Het lijkt wel of zelfs de stenen tegen mij in opstand komen, schreef Boussu mismoedig op 17 juni. De volgende dag begon het pas goed. Hoorn liet de geuzen binnen, de 19de verraste Adriaan van Zwieten met een klein groepje Oudewater, twee dagen later veroverde hij vanuit Oudewater Gouda, in beide gevallen met hulp van sommige burgers. Dezelfde dag verzochten enige Dordtenaren gewapende hulp van de geuzen in Brielle. De 23ste verschenen zij onder aanvoering van Bartold Entens voor de stad, de bevolking raakte nu helemaal in rep en roer, en de 25ste liet men tweehonderd geuzen in de stad. De 26ste liet ook Leiden de geuzen binnen. De 20ste had Alkmaar de poorten voor hen geopend.

Bij geen van deze steden was de overgang militair noodzakelijk. Een stad met redelijk onderhouden wallen en poorten kon zich zonder veel moeite tegen vijandelijke infanterie verdedigen, pas wanneer de grachten droog lagen of de vijand zwaar geschut in stelling had gebracht, had 'geplant' zoals men het toen zei, werd de toestand gevaarlijk. Men had de Spaanse troepen de toegang geweigerd, men had ook de geuzen die kunnen weigeren. Hoe sterk de defensieve positie van de Hollandse steden was, zou Alva in de volgende jaren merken. Niet de mogelijkheid om zich te verdedigen ontbrak,

slechts de wil. De meerderheid was weliswaar niet geusgezind, maar slechts weinigen waren bereid zich in te zetten ter verdediging van Alva's bewind. De opstand in Holland en Zeeland betekende het failliet van Alva's harde politiek.

Nu vrijwel heel Holland in opstand was, kwam de bevoorrading van de Spaanse troepen in Rotterdam, Delfshaven en Schiedam ernstig in gevaar en Boussu besloot daarom deze troepen terug te trekken. De 23ste verlieten zij Rotterdam om via de duinstreek en Spaarndam naar Utrecht te gaan.

Wanneer Boussu in zijn brieven aan Alva, die we hierboven hebben gevolgd³⁴, de indruk wekt van een algemeen verzet, een algemene volksopstand, dan was dat toch slechts ten dele juist. Hoe algemeen gehaat Alva's regime en de Spaanse troepen ook waren, zeer velen aarzelden om zich bij de opstand onder leiding van Oranje aan te sluiten, nog meer om de woeste, beeldenstormende troepen van Lumey binnen te laten. Al legde de Prins in zijn propaganda sterk de nadruk op wat alle Nederlanders verbond: de afkeer van Alva, de hele instelling van Oranje en zijn medestanders, zoals die zich uitte in zijn woordkeus - strijd voor de eer Gods, voor Zijn Heilig Woord - was nu, net als in 1568, zo duidelijk protestants dat de katholieken op zijn gunstigst konden verwachten dat hun eredienst getolereerd zou worden. Geen contrareformatorische katholiek zou dit program aanvaarden, vele traditionele katholieken evenmin.

Daar kwam bij dat niet Oranje, maar Lumey de feitelijke leiding had van de opstand in Holland en het optreden van Lumey en zijn geuzen was sinds de eerste weken in Brielle niet veranderd. Velen voor wie Oranje's plannen nog acceptabel waren, zullen huiverig zijn geweest om zich bij Lumey aan te sluiten, velen die voor Oranje's plannen warm liepen, zullen uiterst gereserveerd hebben gestaan tegenover Lumey. Voordat Dordrecht de geuzen binnenliet, bedong het dan ook dat de geuzen met niet meer dan tweehonderd man zouden komen, dat alle geestelijke en wereldlijke ambtsdragers in functie zouden blijven en dat de kerken en kloosters niet beschadigd zouden worden. Leiden en Haarlem stelden soortgelijke voorwaarden. De Delvenaars deden wat zij konden om Lumey buiten de stad te houden, maar berichtten hem dat zij wel met

Oranje's afgezant Van der Werff wilden onderhandelen. Als zij troepen in de stad moesten nemen, dan troepen die geen beeldenstormers waren.³⁵ Men wilde zich wel tegen Alva verzetten, maar de geuzen beschouwde men ook met grote argwaan.

Nu zo vele steden in opstand waren gekomen, was het nodig het bestuur te organiseren en vooral om de financiële basis van de opstand in Holland en van Oranje's veldtocht te versterken. Vermoedelijk op initiatief van Oranje schreef Dordrecht - de oudste stad - daarom tegen 15 juli een vergadering van de Staten van Holland uit. Op deze vergadering, die pas de 19de geopend werd, verschenen Jacob van Wijngaarden uit de ridderschap, Arent van Duvenvoorde als vertegenwoordiger van Lumey (beiden teruggekeerde ballingen), en afgevaardigden van Dordrecht, Haarlem, Leiden, Gouda, Gorkum, Oudewater, Alkmaar, Hoorn, Enkhuizen, Medemblik, Edam en Monnikendam, en namens Oranje Marnix van Sint Aldegonde.³⁶ Deze vergadering erkende zonder moeite Oranje als stadhouder van Holland, Zeeland en Utrecht, zoals hij dit voor zijn vlucht in 1567 was geweest, en zegde hem alle steun toe. De Staten beloofden zonder Oranje geen overeenkomst met de koning of enige van zijn vertegenwoordigers aan te gaan, zodat de tegenstander geen kans zou krijgen het verdeel en heers toe te passen. Oranje had hiermee nominaal de leiding van de opstand. Om te zorgen dat hij ook feitelijk de leiding zou krijgen en om een eind te maken aan het eigenmachtig optreden van de watergeuzen, stelden de steden voor dat alle 'commissiën' (benoemingen, volmachten) die aan kapiteins op zee waren gegeven, zouden worden ingetrokken, dat wil zeggen dat alle watergeuzen zouden worden afgedankt en dat Oranje een admiraal zou aanstellen, die met advies van de 'watersteden' kapiteins zou benoemen. Duidelijk bleek hier de grote reserve van de Hollandse steden tegenover het optreden van de watergeuzen, vermoedelijk vooral voortgekomen uit vrees dat zij ook nu nog handel en visserij zouden lastig vallen.

De erkenning van Oranje was op lange termijn belangrijk, op korte termijn moest de verhouding tot de feitelijke aanvoerder van de opstand, tot Lumey worden geregeld. Lumey

had troepen en geschut, hij had garnizoenen in de steden, Oranje kon er dus niet aan denken hem zonder meer opzij te schuiven. Daarom aanvaardde hij hem als zijn vertegenwoordiger, maar trachtte hem tevens in gematigde banen te leiden. De 20ste juni had hij op de Dillenburg een instructie ondertekend, waarin hij Lumey beval zowel de katholieken als de evangelischen te beschermen, geen kerken of kloosters te beschadigen en alle moeite te doen om met zachtmoedigheid en mildheid de katholieken te winnen.³⁷ Kennelijk heeft Marnix deze instructie meegenomen naar de Statenvergadering.

Intussen had Lumey, in strijd met de duidelijke bevelen van Oranje, zo niet als protest tegen het feit dat Oranje hem bevelen gaf, de 9de juli de Gorkumse martelaren ter dood doen brengen. Nog geen twee weken daarna verscheen hij op 22 juli in de vergadering van de Staten. Deze waren kennelijk verre van gelukkig met zijn optreden en zij wilden hem alleen als vertegenwoordiger van Oranje erkennen onder de uitdrukkelijke voorwaarde dat hij diens instructie zou opvolgen. Lumey beloofde dit.

Hij heeft zich niet aan zijn belofte gehouden en heeft Oranje's bevel om de katholieken met zachtheid en mildheid te winnen niet opgevolgd. Herhaaldelijk hebben hij en zijn troepen zich aan beeldenstorm en erger schuldig gemaakt, totdat Oranje hem in het begin van 1573 ten slotte liet gevangen nemen en in staat van beschuldiging stellen. Toen was het te laat, de opstand had een duidelijk exclusief protestantse kleur gekregen en behield deze ook na de arrestatie van Lumey.

Niet alleen Lumey en zijn papenvreters bedreigden immers Oranje's streven naar een verzoening van beide religies, ook de principiële calvinisten wilden in meerderheid de 'paapse afgoderij' niet dulden. Zij achtten zich zelfs verplicht hier een einde aan te maken. Telkens komt men de gedachte tegen dat de tegenslagen van de opstandelingen een straf van de Hemel waren voor het door de vingers zien van dergelijke 'afgoderij', (zoals de andere partij in zijn tegenslagen een straf zag voor het dulden van de ketters). Bovendien waren de katholieken politiek verdacht. De calvinisten, die zelf de katholieke eredienst wilden verbieden, konden moeilijk verwachten dat de

katholieken aan hun zijde tot de laatste druppel bloed tegen Alva zouden strijden. Maar het zou eenzijdig zijn de schuld voor het verbod van de katholieke eredienst eenzijdig bij de calvinisten te leggen. Ook vele niet-calvinisten juichten toe dat de macht van de katholieke kerk werd gebroken.

Wanneer Oranje een snel succes zou hebben behaald, zou hij zijn radicale medestanders misschien in toom hebben kunnen houden, nu dit snelle succes uitbleef, kon hij slechts met de grootste moeite Lumey kwijt raken, de vrijheid voor de katholieken heeft hij niet kunnen redden. De opstand werd toch weer een burgeroorlog, te vergelijken met de burgeroorlogen in Frankrijk, maar met een belangrijk verschil: één partij werd materieel gesteund en moreel gecompromitteerd door de steun van het Spaanse wereldrijk.

De katholieken kwamen door deze ontwikkelingen in een steeds moeilijker parket. Hoezeer zij de 'Spaanse tirannie' ook verafschuwden, zij moesten nu kiezen tussen 'duc d'Alve den tyran' en een duidelijk protestantse opstand. Toen de Spaanse troepen in juli 1572 uit Rotterdam wegtrokken, bleven slechts negen vroedschapsleden achter, de anderen weken uit, sommigen voorgoed, anderen kwamen na korter of langer tijd terug. Ook uit de andere opstandige steden vertrokken velen. Zij hadden alle reden zich bedrogen te voelen nu de bij de overgang uitdrukkelijk bedongen voorwaarden overal werden geschonden en alom het katholicisme werd verboden. 'Sij willen 't land wederom brenghen tot sijn oude privilegie ende vrijheyden, ende men vernam noyt meerder slavernie ende bedwanck dan in 't gunt sij anrechten,' klaagde prior Wouter Jacobsz., die voor de geuzen uit Gouda naar Amsterdam was gevluht.³⁸ Voor vele traditionele of protestantiserende katholieken wogen de politieke bezwaren tegen Alva - en misschien ook de bezwaren tegen de contrareformatorische bisschoppen - echter toch zwaarder dan de godsdienstige bezwaren tegen de duidelijk protestantse kleur van de opstand. Na de eerste maanden werd de opstand gedragen door een kleine groep, gedeeltelijk duidelijk calvinistische, protestanten en door talrijke anderen die uit afkeer van Alva's tirannie, van centralisatie en absolutisme, de heerschappij van de protestanten op de koop toe namen. De spanning tussen deze twee groepen heeft

een groot deel van de geschiedenis van de Republiek bepaald.

Het is bij de huidige stand van het onderzoek, en het zal gezien de schaarsheid van de bronnen wel zo blijven, moeilijk de juiste omvang van de verschillende groepen te schatten. Eén groep lijkt in meerderheid min of meer ‘spaansgezind’, de magistraten, maar deze waren in 1572 niet representatief voor de bevolking, ook niet voor de aanzienlijken. Vooral na 1566 waren zij duidelijk geselecteerd op hun godsdienstige gezindheid. Alva had er consequent naar gestreefd om alleen personen die zich in 1566 ‘betrouwbaar’ hadden getoond, in de stedelijke magistratuur te benoemen. We kennen ook uit sommige steden de kleine aantallen Avondmaalsgangers in de protestantse kerken, maar ook die cijfers moeten we voorzichtig interpreteren. Voor men tot het Avondmaal werd toegelaten, moest men belijdenis doen en zich aan de kerkelijke tucht van de consistories onderwerpen. Velen van de vermoedelijk talrijke niet-calvinistische protestanten zullen hiervoor zijn teruggedeinsd. Het zou ten enenmale onjuist zijn, om te veronderstellen dat de rest van de bevolking, die niet aan het Avondmaal deelnam, ‘dus’ katholiek zou zijn.

Het waarschijnlijkst lijkt de volgende reconstructie: een kleine groep protestanten steunde de opstand, ook al hadden ze misschien bezwaren tegen Lumey, een kleine groep verzette zich consequent tegen de opstandelingen, omdat zij bewuste katholieken waren of omdat zij gezagsgetrouw waren, hoeveel bezwaren zij ook hadden tegen Alva's bewind. De grote meerderheid stond tussen beide in en liet zich door andere overwegingen leiden. Afkeer van Alva en angst voor de Spaanse troepen, armoede en honger, vooral onder vissers en schippers, dreef velen tot de geuzen, afkeer van Lumey en angst voor de troebelen deed vele aanzienlijken aanvankelijk gereserveerd staan tegenover de opstand, maar toen deze doorzette, won na juni-juli de afkeer van de Spaanse tirannie het van alle andere overwegingen. Anderzijds hebben ook een aantal katholieken die eerst de opstand steunden, zich ervan afgewend, toen deze duidelijk anti-katholiek werd.

Zowel in 1568 als in 1572 had Oranje zijn hoofdaanval gericht op Brabant en Vlaanderen, op de kernlanden van de Zeventien Nederlanden, maar daar vond hij nauwelijks weerklank,

terwijl in Holland en Zeeland in 1572 zelfs voortijdig de opstand begon en in juli en augustus vele steden in Gelderland, Overijssel en Friesland de zijde van de prins kozen. Hoe kwam het dat Oranje in Brabant en Vlaanderen, waar de protestantse beweging in 1566 zo hevig was geweest, nu zo weinig weerklank vond? Men heeft voor de beantwoording van deze vraag gewezen op de aanwezigheid van Alva's hoofdmacht in de zuidelijke Nederlanden, maar dit was niet het enige, en vermoedelijk niet het voornaamste. We hebben gezien dat al voor 1566 de polarisatie van de tegenstellingen in het zuiden verder was gevorderd dan in het noorden en oosten, de middengroepen waren er zwakker. In 1566 had de beeldenstorm in het zuiden een heftig karakter gehad, dat vele gematigden in de armen van de regering had gedreven. Na de ervaringen in 1566 hadden daar weinigen meer behoefte aan nieuwe experimenten met concessies aan de protestanten, laat staan aan samenwerking met een beweging die duidelijk protestants was. In Holland en vooral in de noordoostelijke gewesten, was de polarisatie minder ver gevorderd, waren de middengroepen nog veel krachtiger en was de beweging in 1566 veel minder onrustig geweest. In Dordrecht, Gouda, Rotterdam en Haarlem had geen beeldenstorm plaatsgevonden, in Brielle was de beeldenstorm op bevel van de magistraat gestaakt voordat de hoofdkerken waren aangevallen, in Leiden hadden de schutters aan de vooravond van de beeldenstorm verklaard dat zij wilden zorgen dat de beelden onbeschadigd uit de kerken zouden worden verwijderd, dat wil zeggen dat zij niet van zins waren de beelden te beschermen wanneer deze in de kerk bleven. De magistraat wenste echter de beelden niet uit de kerken te laten weg halen. De volgende dag begon de beeldenstorm en toen probeerde men de schutters te winnen met de concessie dat alles 'daervan eenighe afgoderye gepretendeert mocht werden', zou worden weggenomen.³⁹ In deze steden had de ordelievende burgerij minder reden om te schrikken van het optreden van de protestanten dan in Vlaanderen en Brabant, de gebeurtenissen van 1566 hadden in veel mindere mate een reactie van de middengroepen naar rechts veroorzaakt. Ook in Vlaanderen en Brabant vond men Alva's optreden veel en veel te hard en te ruw, maar de overtuiging

dat de protestanten met geweld in toom moesten worden gehouden, was daar in 1566 zeer versterkt. In Holland en de noordoostelijke gewesten stuitte niet alleen de hardheid van Alva's optreden, maar ook de richting van zijn beleid op weerzin in brede kring. In Vlaanderen hadden de beeldenstormers de gematigden in de armen van de regering gedreven, in Holland en de noordoostelijke gewesten was dit niet gebeurd, daar dreef Alva hen in de armen van geuzen en protestanten. De uitzonderingen kunnen de regel bevestigen. Amsterdam, economisch de meest ontwikkelde stad in de noordelijke Nederlanden, was 1566 wel onrustig geweest, in 1572 bleef het aan de zijde van Alva. In Dendermonde was het in 1566 rustig geweest, in Mechelen waren verschillende leden van de magistraat de protestanten zeer genegen geweest en waren alleen in enige kapellen de beelden vernield. Beide plaatsen steunden in 1572 Oranje.

Ten slotte heeft de acute nood van de werkloze bevolking in de Hollandse steden een grote, zo niet beslissende rol gespeeld. De blokkade door de geuzen trof de Hollandse en Zeeuwse vissers- en handelsplaatsen waarschijnlijk zwaarder dan de andere gewesten. Zowel in het Noorderkwartier als in Dordrecht hebben vissers en schippers de geuzen binnengelaten, mede om zo weer vrij de zee te kunnen bevaren.

In de meeste gewesten heeft Alva de opstand vrij snel kunnen onderdrukken. Na de Bartholomeusnacht hoefde Lodewijk niet meer te rekenen op steun uit Frankrijk en 19 september moest hij Bergen overgeven. Daarna strafte Alva Mechelen wreed, trok via Maastricht en de oostelijke Maasoever naar Gelderland, bestrafte Zutphen zo, dat het verzet in heel Gelderland, Overijssel en Friesland instortte.⁴⁰ Ook in Naarden werd een bloedbad aangericht. De Hollandse steden besloten echter zich te verdedigen. De angst voor Alva's optreden in Mechelen, Zutphen en Naarden speelde hier een grote rol. Bovendien waren de kansen voor een verdediging in Holland gunstiger dan elders: in het lage polderland konden veel steden door inundaties tot vrijwel onneembare vestingen worden gemaakt - dit strijdmiddel was reeds in de eerste dagen van de opstand bij Brielle en Vlissingen toegepast - en de Hollanders en Zeeuwen beheersten de zeemonden. Door de handel en

visserij konden zij de oorlog financieren.

Vier jaren hebben Holland en Zeeland de strijd volgehouden. De belegeringen van Haarlem, Alkmaar en Leiden behoeven hier niet verhaald te worden. Na vier jaar poogden de gematigde katholieken in de Nederlanden nog eenmaal een eind te maken aan de heilloze en in hun ogen nodeloze oorlog met de opstandelingen in Holland en Zeeland. Brabant en Vlaanderen hadden hierin de leiding. In november 1576 sloten zij buiten de koning om vrede met Holland en Zeeland, de zogenoemde Pacificatie van Gent. Toen de koning weigerde de voorwaarden van deze vrede te aanvaarden, hebben zij ten slotte samen met Holland en Zeeland de wapens tegen de koning opgenomen. Korte tijd leek het of de strijd tegen Filips II nu een nationale strijd zou worden, waarin alle gewesten, katholiek of protestants, eendrachtig samenwerkten, maar weer brachten de godsdienstige en sociale spanningen een inwendige verdeeldheid, die de opstand grote schade berokkende en brede groepen in de armen van de koning dreef. Uiteindelijk heeft de krijgskans na vele jaren beslist over de verdeling van de Nederlanden.

Ter rechtvaardiging van hun strijd tegen Alva hebben de opstandelingen zich steeds beroepen op de privileges. Alva had, zo betoogden zij steeds, de privileges met voeten getreden en daardoor elke aanspraak op gehoorzaamheid verbeurd. Het lijkt daardoor of de Opstand een conservatieve opstand was, die omzag naar het verleden, naar de oude vrijheden. Inderdaad wilde Filips II een modernisering van de staatkundige bouw in de Zeventien Nederlanden, terwijl de Staten zich daartegen verzetten. Ook het optreden van de hoge edelen tegen 's konings dienaar Granvelle kan men zeer wel zien als een conservatieve, misschien zelfs reactionaire beweging. In zekere zin kan men de Opstand dan ook een conservatieve opstand noemen, maar dan toch slechts in zekere zin. Zowel Oranje's ideaal om beide godsdiensten naast elkaar vrij te laten als het protestantse toekomstbeeld van de calvinisten brachten duidelijk iets nieuws.

Ook zuiver staatkundig bracht de Opstand ongewild geheel nieuwe vormen voort. Men mocht honderd keer verklaren dat men terug wilde naar de oude (wel wat geïdealiseerde) staat-

kundige verhoudingen, het oude was niet te herstellen, alleen al omdat Filips II weigerde de hem toegedachte traditionele rol te spelen. Of men wilde of niet, men moest wel verder gaan en iets nieuws scheppen. Voor 1572 hadden de Staten soms eigen initiatieven ontplooid ter bescherming van de belangen van het gewest,⁴¹ maar zij hadden vooral een tegenwicht gevormd tegen de macht van de vorst. Hun onwelgevallige initiatieven van die vorst hadden zij gedwarsboemd en zij hadden van hem herstel van bepaalde grieven gevraagd. Nu moesten de Staten door de nood gedwongen in uiterst moeilijke omstandigheden zelf de regeringsverantwoordelijkheid op zich nemen. Vijftien jaar lang heeft men nog geëxperimenteerd met nieuwe staatsrechtelijke bouwsels, waarbij de macht erfelijk aan één persoon zou worden opgedragen, geassisteerd door een of ander soort Raad van State, maar steeds is dit mislukt. Steeds weer bleek dat men zonder de actieve medewerking van de steden niets kon bereiken, zodat de feitelijke macht bij de stedelijke magistraten berustte. Uit de conservatieve strijd voor de privileges ontstond zo een staat die gedragen werd, niet door de vorst, maar door het stedelijk patriciaat en - in mindere mate - door de adel. Wat hier groeide was zo nieuw, dat weinigen vertrouwen hadden in de levensvatbaarheid van de nieuwe creatie.

Toch is de vorstelijke macht niet spoorloos verdwenen. De vorst is 'verlaten' (officieel in 1581),⁴² maar de stadhouder van de vorst is gebleven. De stadhouder van Holland, Zeeland en Utrecht, Oranje, was de spil van de Opstand en hij is de stamvader geworden van een bijna erfelijke dynastie. De stadhouder kon grote, en in de loop der tijden steeds grotere, invloed uitoefenen op de samenstelling der Staten, maar hij kon - anders dan de koningen van Frankrijk en Engeland - niet buiten de Staten om regeren. Zelfs als opperbevelhebber van het leger werd hij tijdens een veldtocht vergezeld door een commissie uit de Staten-Generaal, de 'Gedeputeerden te Velde'. Daardoor ontstond een evenwicht tussen de quasi-monarchale macht van de Oranje's en de macht van de Staten, een evenwicht dat in sommige opzichten een voorafschaduwing was van de constitutionele monarchie van de negentiende eeuw.

Nederland is diep getekend door de gevolgen van de Opstand. De Nederlandse natie is pas ontstaan tijdens en door de strijd die op de Opstand volgde, het Nederlands nationaal besef is lange tijd gevormd door de herinnering aan de Opstand. De Republiek, die uit de opstand voortkwam, omvatte slechts een gedeelte, nauwelijks de helft, van de oude Zeventien Nederlanden. Voor dit kleine land, zonder natuurlijke, goed verdedigbare grenzen, was het behoud van de vrede, maar nog meer het behoud van het Europese machtsevenwicht van essentieel belang, en dit heeft de buitenlandse politiek bepaald. Dit kleine land was te klein om zich op te sluiten in eigen taalgebied en was daardoor meer dan de grote buurlanden geneigd zich open te stellen voor culturele invloeden uit de omringende landen, maar toch bezat het voldoende omvang en zoveel eigens, dat noch de Franse, noch de Duitse, noch de Engelse cultuur een blijvend overwicht heeft kunnen vestigen.

De Nederlandse geschiedenis vanaf 1566 - zo kunnen we samenvatten - dient men ondanks de aanwezigheid van een Spaans leger in de eerste plaats te zien als een burgeroorlog, te vergelijken met de gelijktijdige burgeroorlogen in Frankrijk, slechts op enkele momenten werd het bijna een nationale strijd tegen Spanje, maar telkens kwamen de inwendige spanningen weer naar voren en maakten de strijd toch weer tot een burgeroorlog. Van doorslaggevend belang was de houding van de middengroepen, die huns ondanks gedwongen werden tot partij kiezen in de strijd tussen beide uitersten.

De vraag rijst nu, in hoeverre de band met Spanje invloed heeft gehad op het verloop van dit conflict. Filips II, afkerig van elk compromis in de strijd tegen ketters, heeft de onverzoenlijke contra-reformatoren gesteund met de hulpmiddelen van het Spaanse imperium en daartoe de Spaanse hertog van Alva met een Spaans leger gezonden. De gevolgen van dit ingrijpen waren echter anders dan Filips had bedoeld, want het optreden van Alva en het Spaanse leger heeft grote groepen Nederlanders die verre van calvinistisch waren, in de armen van de calvinisten gedreven, hen tot - weliswaar onwillige - bondgenoten van de calvinisten gemaakt en daardoor de calvinistische minderheid aan een gedeeltelijke overwinning geholpen.

Het was slechts een gedeeltelijke overwinning, niet alleen omdat hij slechts in een gedeelte van de Nederlanden bevochten werd, maar ook omdat zelfs daar de calvinistische overwinning verre van volledig was. De steun van de gematigden die zich om politieke redenen, ter wille van de strijd tegen Spanje, bij de calvinisten aansloten, heeft deze aan een overwinning op papier geholpen, maar hun tevens de vruchten van die overwinning onthouden. Vele ‘rekkelijke’ regenten hebben gezorgd voor veel water in de koppige calvinistische wijn, zodat ten slotte de gematigden, de erfgenamen van de middengroepen, Alva en de calvinisten ten spijt, toch hun stempel hebben kunnen drukken op de Nederlandse samenleving.

Eindnoten:

1. Uitvoeriger hierna, hoofdstuk 3.
2. J.S. Theissen, *Centraal gezag en Friese vrijheid* (Groningen 1907) 127.
3. Albert Mellink, *Amsterdam en de wederdopers in de zestiende eeuw* (Nijmegen 1978) 24-26.
4. *Documenta Anabaptistica Neerlandica V: Amsterdam (1531-1536)* A.F. Mellink ed. (Leiden 1985) 225-226.
5. J.J. Woltjer, ‘Het conflict tussen Willem Bardes en Hendrick Dirckszoon’ *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 86 (1971) 178-199. *Documenta Anabaptistica Neerlandica, II Amsterdam (1536-1578)* A.F. Mellink ed. (Leiden 1980) 157-228.
6. F. Rachfahl, *Wilhelm von Oranien und der niederländische Aufstand* (3 dln, Halle, Den Haag 1906-1924) II, 493.
7. P.Th. van Beuningen, *Wilhelmus Lindanus als inquisiteur en bisschop* (Assen 1966) 94-95.
8. Men dient de strijd over de rechtszekerheid van de beklaagde en andere juridische problemen duidelijk te onderscheiden van de vraag of de ketters (des doods) schuldig waren. Juridische bezwaren konden een voorwendsel zijn om de vervolging te saboteren, zij konden ook op zich zelf zwaar wegen.
9. Granvelle aan Philips II 9-5-1563; Granvelle aan Perez 5-7-1563; Granvelle aan Philips II 14-7-1563; Viglius aan Granvelle 20-8-1564. In: *Papiers d'état du cardinal de Granvelle* Ch. Weiss ed. (9 dln, Parijs 1841-1852) VII 74, 118 en 124; VIII 265.
10. *Ibidem*, VII, 140-141, 508.
11. *Algemene geschiedenis der Nederlanden* (12 dln, Utrecht enz. 1949-1958) IV, resp. 315-318 en xxi.
12. Fruin, ‘Het voorspel van den tachtigjarigen oorlog’ in: *Idem, Verspreide geschriften* I, 266-449, aldaar 300 n.1.
13. *Ibidem*, I, 289 n.2.
14. Vgl. H. van der Wee, ‘De economie als factor bij het begin van de opstand in de zuidelijke Nederlanden’ *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 83 (1969) 15-32.
15. Rachfahl (noot 6) II, 474.
16. *Ibidem*, 551.
17. *Archives ou correspondance inédite de la Maison d'Orange-Nassau* G. Groen van Prinsterer (ed.). Première série (8 dln, Leiden 1835-1847) II, 151, 158.
18. J. Scheerder, *De beeldenstorm* (Bussum 1974).
19. Margaretha aan Philips II 22 en 29-8-1566, in: *Correspondance française de Marguerite d'Autriche, duchesse de Parme, avec Philippe II* H.A. Enno van Gelder ed., II (Utrecht 1941) 325-332. Horne aan Montigny, in: *Archives* II 237.
20. J.J. Woltjer, *Friesland in hervormingstijd* (Leiden 1962) 160.
21. W. Brulez, ‘De opstand van het industriegebied in 1566’ in: *Standen en Landen* 4 (1952) 79-101.

22. W. Troost en J.J. Woltjer, 'Brielle in Hervormingstijd' *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 87 (1972) 307-353, aldaar 334-335.
23. *Correspondance de Marguerite d'Autriche, duchesse de Parme, avec Philippe II* L.P. Gachard ed. (3 dln, Brussel 1867-1888) II 8 en III 350, 436.
24. M. Dierickx, 'Nieuwe gegevens over het bestuur van de hertog van Alva in de Nederlanden' *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden* 18 (1964) 167-192, aldaar 176-177. P.B. de Troeyer, Lamoraal van Egmont. Een kritische studie over zijn rol in de jaren 1559-1564 in verband met het schuldvraagstuk. (Brussel 1961).
25. Granvelle aan Philips II 7-9-1563 in: *Papiers* (noot 9) VII, 192-193.
26. J. van Iperen, *Tweehonderdjarig jubelfeest der Nederlandsche vrijheid* (Middelburg 1772) 182.
27. J. Craeybeckx, 'De moeilijke definitieve afschaffing van Alva's tiende penning (1572-1574)' in: *Album Charles Verlinden* (Gent 1975) 63-94, aldaar 92. Ferdinand H.M. Grapperhaus, *Alva en de tiende penning* (Zutphen-Deventer 1982).
28. J.C.A. de Meij, *De watergeuzen en de Nederlanden 1568-1572* (Amsterdam 1972) 299-306. W. Abel, *Massenarmut und Hungerkrisen im vorindustriellen Europa* (Hamburg-Berlin 1974) 70-98.
29. A.A. van Schelven, *Willem van Oranje* (2e druk, Amsterdam 1943) 150.
30. Uitvoeriger hierna, p. 105-108
31. De Meij (noot 28) passim.
32. J. van Vloten, *Nederlands opstand tegen Spanje in zijn eerste ontwikkeling en voortgang* (2dln, Utrecht z.p. [1857-1858]) I 341-342 en R. Fruin, 'De Gorcumse martelaren' in: Idem, *Verspreide Geschriften* II ('s-Gravenhage 1900) 277-335, aldaar 290.
33. Ibidem, II, 293.
34. Algemeen Rijksarchief Brussel, Papieren van Staat en Audientie 340-343. Grote delen er van zijn afgedrukt door Van Vloten (noot 32) in de bijlagen van beide delen.
35. J. Smit, 'De tocht van Lumey' *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap* 46 (1925) 92, 93. Iets dergelijks in Bolsward, Woltjer (noot 20) 218.
36. Handelingen van de Staten met bijlagen afgedrukt door R.C. Bakhuizen van den Brink, *Cartons voor den geschiedenis van den Nederlandschen vrijheidsoorlog* II (3e druk, 's-Gravenhage 1898) 190-211.
37. Instructie van Lumey: P. Bor, *Oorsprongh, begin ende vervolgh der Nederlandscher Oorlogen* (4 dln, Amsterdam 1679-1684) I, 390-392.
38. Wouter Jacobsz, *Dagboek van Broeder Wouter Jacobsz (Gualtherus Jacobi Masius) prior van Stein. Amsterdam 1572-1578, Montfoort 1578-1579* I.H. van Eeghen ed. (2 dln, Groningen 1959-1960) 1, 3.
39. *De beeldstorm te Leiden* Kerkhistorisch Archief 3 (1862) 426-441, aldaar 428, 430.
40. Dierickx (noot 24) 191.
41. Voor de Staten van Holland zie J.W. Koopmans *De Staten van Holland en de Opstand. De ontwikkeling van hun functies en organisatie in de periode 1544-1588* ('s-Gravenhage 1990).
42. *Plakkaat van Verlatinge 1581... Inleiding, transcriptie en vertaling in hedendaags Nederlands* door M.E.H.N. Mout ('s-Gravenhage 1979).

2 De vredemakers

De Pacificatie van Gent bedoelde een einde te maken aan tien jaren van onrust, aan vier jaren van openlijke oorlog. Dat de oorlog in feite nog zeventig jaar zou duren, vermoedden zelfs de ergste pessimisten niet. Om de Pacificatie in het juiste perspectief te zien en de motieven van de tijdgenoten recht te doen, dient men zijn aandacht niet in de eerste plaats te richten op wat gevolgd is, maar op de aard van de onrust en van de oorlog die er aan vooraf gingen.

Gewoonlijk spreekt men van de Tachtigjarige Oorlog, meestal opgevat als een tachtigjarige oorlog tegen Spanje. Deze term, pas in de negentiende eeuw algemeen gebruikelijk geworden,¹ is bijzonder ongelukkig. Vanaf de laatste tien of vijftien jaar van de zestiende eeuw kan men met enige goede wil inderdaad spreken van een strijd van (Noord-) Nederland tegen Spanje, maar het is bijzonder misleidend om dit beeld terug te projecteren tot 1568. Nog erger is dat Fruin in 1859 de term Voorspel van de Tachtigjarige Oorlog invoerde en dit voorspel nog voor 1560 liet beginnen.² In het voetspoor van Ranke zag hij de troebelen in de Nederlanden als een nationaal verzet tegen een vreemde overheerser.³ De regering van Filips II, de Spaanse Filips II, was anti-nationaal. De fundamentele tegenstelling, die in de visie van Fruin en zijn leerlingen het gehele tijdvak beheerste, was dus nationaal tegenover spaansgezind. Wie niet in dit schema paste, heette al gauw besluiteloos, weifelend of incapabel, zo niet een intrigant of een opportunist. Dit gold voor de tijd van het Voorspel, het gold ook voor de tijd van de Pacificatie. Is het toeval dat Fruin de tijd voor 1576 en na 1586 uitvoerig heeft beschreven, maar aan de jaren daartussen niet is toegekomen? Aan Nuyens schreef

hij, dat onderzoek in de Belgische archieven nodig zou zijn om tot een helder inzicht in de toedracht der zaken te geraken.⁴ Maar was dit de werkelijke reden? Of paste de tijd niet in zijn schematische tweedeling?

Tegenwoordig is de term Tachtigjarige Oorlog bij de Nederlandse historici uit de gratie en spreken zij liever over de Opstand. Zij wijzen er dan op dat 1568 wel het jaar was van de eerste slag op Noordnederlands gebied, maar dat de strijd in het zuiden al eerder was begonnen, en vooral dat het verzet tegen Filips II verzet was van onderdanen tegen hun vorst en dus beter opstand dan oorlog kan heten. Het algemene beeld van de periode verandert hierdoor echter nauwelijks.

Bij de Belgische historici heeft de nationalistische visie van Fruin nooit veel weerklank gevonden. Terecht laat Pirenne het Spaanse bewind in de Nederlanden eerst beginnen met de komst van Alva in 1567. Daarvoor kan men niet van een Spaanse overheersing spreken, en dus evenmin van verzet daartegen.⁵

De interpretatie van de jaren 1560 tot 1580 als in de eerste plaats een tijd van groeiend nationaal verzet tegen een vreemde overheersing is niet alleen zeer eenzijdig, om niet te zeggen onjuist, maar zij maakt ook een juiste kijk op de Pacificatie van Gent onmogelijk. Het is in het kader van dit opstel niet nodig een overzicht te geven van de gehele periode, wij willen slechts enkele hoofdpunten ter sprake brengen, voor zover deze licht werpen op de oorzaken van de troebelen en op de Pacificatie.

In de vroege jaren zestig stonden de regeerders van de Nederlanden voor een aantal problemen. De moeilijke verhouding met de persoon van de koning in het verre en vooral vreemde Spanje speelde een rol, maar belangrijker was de interne problematiek. De pogingen van de vorst om zijn greep op de staat te verstevigen, om de macht van zichzelf en zijn ambtenaren uit te breiden, werd als een bedreiging gevoeld, niet alleen voor de positie van de hoge adel, maar ook voor de invloed van de Staten en voor de zelfstandigheid van de gewesten tegenover de centrale regering te Brussel. In dit streven werd de vorst aanzienlijk geremd door een chronisch geldgebrek. Enerzijds was dit een gevolg van de zestiende-eeuwse

prijzrevolutie en de steeds kostbaarder oorlogen, anderzijds van de moeilijke verhouding met de Staten, die de koorden van de beurs in handen hadden.

Deze problemen speelden in de gehele zestiende eeuw in de Nederlanden een rol, en met enkele varianten eveneens in Frankrijk, in Engeland, in Schotland en in vele Duitse staten. Het waren in wezen algemeen-Europese problemen. Zij waren zo fundamenteel dat zij bij elke belangrijke gebeurtenis in meerdere of mindere mate invloed hadden. Het gelukt echter niet om de gebeurtenissen tussen 1560 en 1580 doorzichtig te maken door deze problematiek centraal te stellen.⁶

In de loop van de zestiende eeuw ontstond echter - weer in geheel Europa - een nieuw geschilpunt: hoe dient de staat te staan tegenover de nieuwe godsdienstige denkbeelden in hun bonte schakering? In de Nederlanden is tot 1566 de positie van de traditionele kerk nauwelijks in discussie geweest. Waar het om ging waren twee vragen: hoe veel ruimte zou er binnen de kerk zijn voor afwijkende opvattingen? En vooral: hoe hard zou men optreden tegenover heterodoxen binnen de kerk en tegenover kleine dissidente minderheden, tegenover dopers eerst, tegenover dopers en min of meer calvinistische groepen later? Wanneer we dit politieke probleem van de houding tegenover de ketters centraal stellen, blijkt de periode van 1560 tot 1580 een eenheid te vormen.

De eerste overwinning en de eerste nederlaag van de gematigden

De eerste periode hebben wij in het vorige opstel beschreven en kunnen wij hier kort samenvatten. Terwijl in de omringende landen de vervolging van de protestanten was gestaakt en in de Nederlanden de weerzin tegen de barbaarse kettervervolging groeide, wilde Filips II van geen toegevendheid weten. Door zijn 'brieven uit het Bos van Segovia' stelde hij de zaken scherp. Lagere edelen vormden nu een pressiegroep, het Verbond der Edelen, ook het Compromis genoemd. In een demonstratieve optocht boden zij de landvoogdes Margaretha van Parma een Smeeksbrief aan. Daarin vroegen zij openlijk

om matiging van de vervolgingen. Na een vaag antwoord van Margaretha meenden velen dat eindelijk betere tijden waren aangebroken. Ballingen keerden terug, steeds openlijker hielden de protestanten hun preken. Toen op 10 augustus de beeldenstorm begon, wilden de gematigden niet tegen de beeldenstormers optreden tenzij voortaan de preken zouden worden toegelaten. Zij slaagden erin om aan de ene kant Margaretha hiertoe te dwingen en aan de andere kant de beeldenstormers in de meeste plaatsen te bewegen om de kerken te verlaten. Het leek of de gematigden hadden gewonnen.

Dat was slechts schijn, want Margaretha achtte zich niet gebonden aan de concessies die zij onder dwang had gedaan. Zij kreeg uit Spanje geld waardoor zij troepen kon werven, terwijl vele gematigden door de beeldenstorm zo waren geschrokken dat zij de landvoogdes gingen steunen. In maart 1567 had zij haar gezag hersteld. Wie zich in het afgelopen jaar te zeer gecompromitteerd achtte, vluchtte naar het buitenland, ook Oranje.

Dat was het einde van de eerste fase van de troebelen. Uit het ingewikkelde complex van problemen waar de verantwoordelijke bewindslieden in het begin van de jaren zestig mee worstelden, had zich steeds duidelijker het godsdienstige vraagstuk losgemaakt als het meest acute. De verzoenende weg die de meesten hier wilden gaan, was ernstig bedreigd door de beeldenstorm, maar was pas doodgelopen op de houding van Margaretha, die hierin volledig gesteund werd door Filips II. De overeenkomst van 23-25 augustus 1566 was voor haar een nederlaag geweest, maar door haar (niet gemeente) concessies eerst, en haar strakke lijn daarna, had zij zo veel verwarring gezaaid dat zij ten slotte als overwinnaar uit de strijd te voorschijn was gekomen.

De verzoenende mentaliteit bleef in brede kring bestaan, maar het centrum als politieke macht was uiteengeslagen: Oranje en Hoogstraten in ballingschap, Egmont en Horne onderworpen aan Margaretha waren representatief voor vele minder prominenten. Het zou vanuit rooms-katholiek standpunt van het grootste belang zijn geweest de gemaakte winst zorgvuldig te consolideren en zoveel mogelijk van de gematigden aan koning en landvoogd te binden.

Dat deed Filips II niet. Hij verving de landvoogdes die in zijn ogen had gefaald, door de Spaanse veldheer Alva. Met een leger kwam deze in de Nederlanden orde op zaken stellen. Door de veroordeling van vele gematigden die koning en land⁷ naar hun besef trouw hadden gediend - Egmont en Horne waren de meest prominente - wekte hij grote verontwaardiging.

Alva's plannen voor een belastinghervorming zouden altijd op grote weerstand zijn gestuit, zoals alle belastingplannen sinds de jaren vijftig. Nu Alva alle gematigden van zich had vervreemd en de belastingen mede moesten dienen om het gehate Spaanse leger in de Nederlanden te financieren, was de weerzin groter dan ooit. Zelfs de collaterale raden steunden hem niet. De verhoudingen werden zo slecht dat Alva in 1573 de Geheime Raad en de Raad van State de oorzaak noemde van alle moeilijkheden in de Nederlanden.⁸ Bovendien werd de economische terugslag in 1571, grotendeels een gevolg van een slechte oogst in grote delen van Europa,⁹ op het conto van Alva's belastingen geschreven, met name van (plannen voor) de tiende penning.

Morillon, Granvelle's vertrouwensman in de Nederlanden, was woedend. Voor Alva's komst was de vrede in de Nederlanden hersteld, gematigdheid had het land kunnen redden, maar deze Spaanse houwdegen verknoeide alles, dreef vele personen die na Margaretha's overwinning bereid waren zich te onderwerpen in ballingschap en maakte hen tot onverzoenlijke vijanden, dreef hen zelfs in de armen van de protestanten.¹⁰

Het werd nog erger. In 1572 kwamen vele steden, vooral ten noorden van de grote rivieren, in opstand. Alva slaagde erin deze opstand in de oostelijke provincies te onderdrukken, maar de opstandelingen konden zich in grote delen van Holland en Zeeland handhaven (beleg van Haarlem, ontzet van Alkmaar en Leiden). De burgeroorlog werd een slepende zaak. Doordat de opstandelingen de zeegaten beheersten, konden zij een zware druk leggen op de niet-opstandige gewesten. De oorlog verslond schatten, maar toch kon Alva zijn leger onvoldoende betalen. De soldaten gaven, muitend of niet, veel overlast. De nood werd zo groot dat Alva's opvol-

ger Requesens eind 1574 in uiterste verbazing was over de lijdzaamheid waarmee de Nederlanders hun lot ondergingen.¹¹

En waarom dit alles? Omdat Alva met zijn blunders een opstand had geprovoceerd, omdat Filips II in halsstarrigheid een compromis met de protestanten in Holland en Zeeland weigerde. Maar was Alva's politiek het katholicisme ten goede gekomen? Inderdaad waren onder zijn regime hervormingen doorgevoerd. Maar was het niet ook onder zijn regime dat de protestanten vaste voet in Holland en Zeeland hadden gekregen? Had hij niet de katholieken in Holland en Zeeland aan de protestanten overgeleverd? Nee, ook van katholiek standpunt gezien had de Spaanse interventie in de Nederlanden de zaken alleen maar bedorven, had de harde aanpak averechts gewerkt.

De tweede overwinning van de gematigden

Een burgeroorlog, geprovoceerd door Spaanse blunders, een burgeroorlog die veel rampen en niets goeds had gebracht, dat was in veler ogen de aard van de strijd in de Nederlanden.¹² Tot in de hoogste bestuurskringen toe groeide de overtuiging dat voortzetting van de oorlog niet alleen zinloos, maar ook uitzichtloos was, dat een compromis met de opstandelingen een einde aan de strijd moest maken.¹³ Weer, als tien jaar eerder, ontstond er een heterogene centrum-groepering, die niet protestants was, maar meende dat een zachtere politiek tegenover de protestanten het land en zelfs de kerk ten goede zou komen.¹⁴ Verzoening in gematigdheid, in Nederlandse gematigdheid, was nodig.

Toen Alva's opvolger Requesens in 1574, tijdens het beleg van Leiden, de Staten-Generaal bijeenriep om hun een belangrijke bijdrage in de kosten van de oorlog te vragen, drongen deze dan ook aan op vredesonderhandelingen met de opstandige gewesten. Reeds eerder waren er met medeweten van de landvoogd onderhandse pogingen gedaan om contact op te nemen met Holland en Zeeland. Toen de Staten-Generaal zo krachtig op vrede aandrongen en bovendien het beleg van Leiden was mislukt, stemde de Brusselse regering

toe in officiële onderhandelingen. Van maart tot juli 1575 hadden te Breda besprekingen plaats, maar zonder succes: Filips II wilde van geen concessies aan de protestanten weten en zonder dergelijke concessies was een overeenkomst niet mogelijk.

De onderhandelaars van 's konings zijde waren het echter niet eens met deze houding van koning en landvoogd. Zij vroegen ‘de s'en eslargir un peu plus avant de la part de Sa Majesté, pour y mettre fin à tant de calamitez’ (om namens Zijne Majesteit wat toegeeflijker te zijn, om een einde te maken aan zo veel rampen).¹⁵ Eén van hen, Elbertus Leoninus, stelde een document van deze strekking op, allen tekenden het voor het naar Spanje werd verzonden. Zij gingen zelfs nog verder en voerden geheime besprekingen met Oranje, Holland en Zeeland. Leoninus' voorstellen werden tot zijn grote vreugde door Oranje en de zijnen aanvaard, maar toen hij ze daarna aan Requesens voorlegde en deze ze in de Raad van State ter sprake bracht, werden ze verworpen, met name door Requesens zelf en door de Spaanse raadsheer Jeronimo de Roda, ‘disant ledit Rhoda au docteur susdit (Leoninus) qu'il avoit d'affaire d'une grande absolution, à cause d'avoir eu tant de hantises avec les heretiques’ (terwijl Roda tegen Leoninus zei dat hij een grote absolutie nodig had, omdat hij zo veel omgang met de ketters had gehad).¹⁶

Duidelijk stonden hier weer, als in de winter van 1565-1566, de rechtervleugel en het centrum tegenover elkaar: zij die de ketterij tot het uiterste wilden bestrijden en zij die voor alles naar verzoening streefden en uit praktische overwegingen of uit overtuiging een *modus vivendi* met de protestanten wilden zoeken. Tot de laatste groep behoorde de overgrote meerderheid van 's konings Nederlandse landzaten, tot de eerste slechts een kleine minderheid. Toch was de koning er sinds 1567 in geslaagd om zijn uiterst rechtse politiek aan de Nederlanden op te dringen, zelfs ten koste van een burgeroorlog. De Spaanse landvoogden, eerst Alva, later Requesens, en hun legers waren hiertoe zijn voornaamste werktuigen geweest.

Kort na de mislukte onderhandelingen te Breda braken deze werktuigen echter in Filips' handen af. Op 5 maart 1576 overleed de landvoogd Requesens, zonder dat in zijn opvol-

ging was voorzien. De Raad van State, met onder anderen de fel anti-spaanse hertog van Aerschot, nam voorlopig de regering waar.

Al eerder, op 1 september 1575, had de koning moeten verklaren dat hij zijn financiële verplichtingen tegenover zijn geldschieters niet meer kon nakomen. Door dit bankroet stokten de geldzendingen naar de Nederlanden. Reeds lang onbetaalde Spaanse troepen sloegen aan het muiten en terroriseerden hun omgeving.¹⁷ Na de verovering van Zierikzee op 30 juni 1576 liep de zaak helemaal uit de hand. De Spaanse troepen uit het overwinnende leger, 1300 ruiters en 4000 infanteristen, trokken naar Brabant en Vlaanderen om zich het geld toe te eigenen waar zij aanspraak op hadden.¹⁸ Op 25 juli maakten zij zich meester van Aalst en plunderden het. Paniek verspreidde zich door het land. De Raad van State verklaarde de muiters tot rebellen en vijanden van de staat. De Staten van Brabant wierven op eigen gezag troepen om zich tegen hen te verdedigen (daar was nu wel geld voor!). De Staten van Vlaanderen deden hetzelfde.

Het behoeft hier niet uitvoerig verhaald te worden, hoe de Staten van Brabant de Staten-Generaal bijeenriepen en hoe na een kleine staatsgreep¹⁹ de Raad van State zich hierbij aansloot. Afgevaardigden van de Staten van Vlaanderen, Brabant en Henegouwen kwamen bijeen in een vergadering die zich ietwat eufemistisch de Staten-Generaal noemde. Pas in de loop van de volgende maanden zonden andere gewesten hun vertegenwoordigers.

Het eerste wat deze Staten-Generaal deden, was contact opnemen met Holland en Zeeland om de afgebroken onderhandelingen van Breda tot een goed einde te brengen. Velen twijfelden zo weinig aan de goede afloop dat zij, nog voor de nieuwe onderhandelingen te Gent waren begonnen, Hollandse troepen (troepen van de ‘tegenpartij’) te hulp riepen tegen de Spanjaarden op het Gentse kasteel.²⁰

De resultaten van de besprekingen beantwoordden aan deze verwachtingen. In tien dagen kwam men tot overeenstemming over een ontwerpverdrag, dat weer tien dagen later, de 8ste november 1576, officieel getekend kon worden: de Pacificatie van Gent. Holland en Zeeland en de overige gewes-

ten zouden voortaan ‘eene vaste ende onverbrekelicke vrintschap ende vrede’ onderhouden en al het gebeurde zou vergeven en vergeten zijn. De ballingen zouden dus kunnen terugkeren en gevangenen worden vrijgelaten. Men ging nog verder: niet alleen werd vrede gesloten, ook zouden beide partijen elkaar voortaan bijstaan ‘inzonderheyt om uuyte landen te verdryven ende daerenbuyten te houden die Spaensche soldaeten ende andere uuytheemsche ende vrempe, gepoocht hebbende uuyten wege van rechte die heeren ende edelen 't leeven te benemen, den rijkdom van den landen t'hemwaerts te applicueren ende die gemeente voorts in eeuwighe slavernye te brengen ende te houden.’²¹ Het vertrek van de vreemde troepen zou niet alleen de landen van veel overlast bevrijden, het zou tevens de koning de mogelijkheid benemen om zijn inzichten ten tweeden male met geweld op te dringen en het land weer in een burgeroorlog te storten, het zou een einde maken aan de Spaanse militaire interventie in de Nederlanden.

Het kerkelijk probleem was te moeilijk om het nu, onder de druk van de muiterijen, op te lossen en daarom stelde men de beslissing uit tot na het vertrek van de Spanjaarden. Dan zouden de Staten-Generaal, als Nederlanders onder elkaar, een regeling treffen ‘zoe ten dienste van Zijne Majesteit, welvaert ende unie van de landen men sal bevinden te behooren’ - het oude programma van de oppositie uit het midden van de jaren zestig. Beide partijen beloofden zich te zijner tijd aan de uitspraken van de Staten-Generaal te zullen onderwerpen. In afwachting daarvan zou in die gebieden die nu onder het bewind van Oranje stonden, de status-quo gehandhaafd blijven en dus uitsluitend de protestantse godsdienstoefening geoorloofd zijn.

Deze bepalingen roepen enige vragen op. Hoe zouden de uitspraken van de Staten-Generaal te zijner tijd tot stand komen?²² De bepaling dat men zich aan deze uitspraken zou onderwerpen, had alleen zin als besluiten met meerderheid van stemmen genomen zouden worden. Dit zou echter in strijd zijn met de gewoonte (in de Staten-Generaal was de minderheid immers niet gehouden de meerderheid te volgen) en het lijkt ondenkbaar dat Holland en Zeeland zich zouden heb-

ben uitgeleverd aan een katholieke meerderheid. Het is dan ook duidelijk dat althans de protestanten rekenden op een regeling door ‘persuasie’, op een verzoenend compromis, geheel in de lijn van het algemene optreden van de Staten-Generaal.

Over de modaliteiten van het compromis liet men zich niet uit. Wel verklaarde de ene partij, de Staten-Generaal, herhaaldelijk dat zij de katholieke godsdienst wilde handhaven. Zeer waarschijnlijk hebben de Staten verwacht dat zij tegenover een definitieve erkenning van zekere rechten van de protestanten toch ook de vrijheid van godsdienstoefening voor de katholieken in Holland en Zeeland zouden kunnen bedingen.²³ Misschien hebben zij zelfs gehoopt dat, als de vrede eenmaal hersteld zou zijn, zou blijken dat de protestanten ook in Holland en Zeeland slechts een minderheid vormden. Amsterdam en Haarlem en andere steden met een katholiek stadsbestuur zouden volgens de Pacificatie weer worden toegelaten tot de Staten van Holland.

Buiten Holland en Zeeland zou men niets mogen ‘attempteren’ tegen de rooms-katholieke religie en zou men geen aanstoot mogen geven (‘welverstaende datter egheen scandael en gebeure’). Overtreders van deze bepalingen zouden echter slechts gestraft worden als ‘perturbateurs van de gemeene ruste,’ en niet volgens de plakaten ‘op stuck van heresie,’ want deze werden in afwachting van de definitieve regeling geschorst. Kennelijk meende men dat de protestanten buiten Holland en Zeeland slechts weinig talrijk zouden zijn, zelfs als de ballingen zouden terugkeren.²⁴

Het is, ook nu nog, moeilijk te beoordelen in hoeverre deze verwachting realistisch was. Onder Alva en Requesens had zich steeds een protestantse kern weten staande te houden. Het consistorie van Antwerpen speelde een zodanige rol dat men vanuit Veere op 4 mei 1572 een afgevaardigde naar dit consistorie kon zenden om inlichtingen in te winnen over Willem van Oranje en de plannen van de vijand.²⁵ In december 1572 hielden de kruiskerken van Brabant een classicale vergadering en in februari 1576, nog voor de dood van Requesens, kwam een synode bijeen van de kerken in Brabant, Vlaanderen, Henegouwen en Artois.²⁶

Na de Pacificatie konden de ballingen terugkeren en kregen de kruiskerken steun, onder andere van de classis Walcheren en van de vluchtelingenkerken in Engeland,²⁷ maar toch horen we in 1577 weinig van deze kerken. We kunnen moeilijk veronderstellen dat een omvangrijke calvinistische groep timide zou optreden en de conclusie ligt voor de hand dat de protestantse groepen die zich hadden weten te handhaven, slechts betrekkelijk klein waren en daarom al tevreden wanneer zij zonder levensgevaar konden bijeenkomen. Het lijkt erop dat de verwachtingen van de Staten-Generaal reëel waren.

De Pacificatie betekende zeker niet dat de Staten-Generaal zich bij Holland en Zeeland aansloten om tegen de koning te strijden. Integendeel, zij hadden een eigen programma, geheel anders dan dat van Holland en Zeeland en zij hoopten dat zij dit zouden kunnen doorzetten ook tegen de druk van Holland en Zeeland in. De kern van dit programma was een streven naar verzoening, in de vanzelfsprekende veronderstelling dat de Nederlanden een in meerderheid katholiek land zouden blijven, al zouden de protestanten enige rechten verwerven. Zij sloten zich niet aan bij de opstandige gewesten, maar zij meenden dat een compromis met de ketters in Holland en Zeeland in het belang van land en kerk te verkiezen was boven voortzetting van doe oorlog.

Het optreden van de Raad van State en de Staten-Generaal was door en door onwettig. De Staten waren tegen Filips' uitdrukkelijke wens in bijeengekomen en zij hadden Holland en Zeeland de concessies gedaan die de koning steeds had geweigerd. Dat zij ook nog zijn troepen uit het land wilden verwijderen, maakte het geheel alleen nog maar erger. Toch was de veronderstelling van de politiek van de Staten, van het streven naar verzoening, dat het mogelijk zou zijn Filips II ervan te overtuigen dat de 'chemin des rigueurs' (de harde aanpak) averechts had gewerkt en zou werken, of tenminste dat hij het fait accompli van de vrede met Holland en Zeeland wel zou moeten aanvaarden. Men wist dat dit moeilijk zou zijn, en over de verhouding met de koning werd in de Pacificatie gezwegen, al werd in de tekst als vanzelfsprekend aangenomen dat hij de landsheer, 'ons allergenadichste Heer' was. In andere stukken

uit die tijd spraken Aerschot en de zijnen steeds over de ‘obeysance deue au Roi’, de aan de koning verschuldigde gehoorzaamheid. Dit was een conservatieve, zo men wil een reactionaire uitdrukking, want door te spreken over de verschuldigde gehoorzaamheid, wees men de groei van de koninklijke macht uitdrukkelijk af. Men wilde niet breken met de koning, maar zijn macht beperken ‘als vanouds’.²⁸

De koning werd in de Nederlanden vertegenwoordigd door de landvoogd. De strijd om de koninklijke macht nam dan ook aanvankelijk de vorm aan van een strijd om de positie van de landvoogd. Als opvolger van Requesens zond Filips II Don Juan. In november 1576 kwam deze in Luxemburg aan, juist toen de Staten-Generaal op het punt stonden de Pacificatie te tekenen. De ‘verschuldigde gehoorzaamheid’ die de Staten hem als 's konings gouverneur wilden betonen, was slechts zeer beperkt. Moeizame onderhandelingen, die soms bijna mislukten, waren nodig om tot overeenstemming te komen. Don Juan was vrijwel machteloos en de Staten konden hem dan ook grote concessies afdwingen. Niet alleen moest hij bij het zogenoemde Eeuwig Edict van 12 februari 1577 de Pacificatie accepteren, hij mocht zijn ambt zelfs niet aanvaarden voordat de Spaanse troepen het land hadden verlaten. Alleen ingezetenen zouden voortaan ambten mogen bekleden, zodat de benoeming van Spaanse raadsheren in de toekomst uitgesloten zou zijn. Daartegenover beloofden de Staten-Generaal dat zij de katholieke godsdienst ‘en tout et partout’ (in alle opzichten en overal) zouden handhaven. Natuurlijk hield dit voor Don Juan in dat zij de alleenheerschappij van het katholicisme zouden erkennen. Het lijkt niet onmogelijk dat althans enige leden van de Staten-Generaal slechts bedoelden dat zij de vrijheid voor de katholieken in Holland en Zeeland zouden bewerken. Dat zou in overeenstemming zijn met de oorspronkelijke doeleinden van de Staten, maar zelfs dan was het tegenover die beide gewesten weinig sierlijk, omdat het een vooruitlopen betekende op de regeling die volgens de Pacificatie door de Staten-Generaal (inclusief Holland en Zeeland) getroffen zou worden.

In maart 1577 vertrokken de Spaanse troepen uit het land. Zowel de muiters als anderen waren tevreden gesteld met geld

dat voor een belangrijk deel door de Staten was bijeengebracht.²⁹ Voor de betaling van het Spaanse leger hadden de Staten geen geld willen geven, maar om hen het land uit te krijgen, tastte men wel in de buidel, al koste het ook nu moeite om het geld te vinden. Na het vertrek van de Spanjaarden bleven er nog ruim 40.000 man Nederlandse en Duitse troepen over.³⁰ Ook deze troepen wilden de Staten grotendeels afdanken, maar dat werd vertraagd door de moeilijkheid om voldoende geld te vinden.

Nadat de vreemde troepen waren vertrokken, kon Don Juan op 12 mei 1577 zijn functie aanvaarden, ruim een half jaar na zijn aankomst in Luxemburg en na de Pacificatie van Gent. De verhouding bleef echter moeilijk en al spoedig bleek dat de opvattingen van Don Juan niet te rijmen waren met die van de Staten-Generaal. Niet alleen was hij niet bereid een *modus vivendi* met de protestanten in Holland en Zeeland te zoeken, ook in Vlaanderen en Brabant wilde hij het katholicisme handhaven op een wijze die bij de Staten weinig waardering vond.

De 24ste mei werd in Mechelen een kleermaker, Pieter Panis, gevangen genomen, omdat hij buiten de stad een protestantse preek had bijgewoond. Volgens de Pacificatie zou hij hoogstens als ‘perturbateur van de gemene ruste’ gestraft mogen worden (als men het bijwonen van een preek tenminste als een verstoring van de rust wilde opvatten), maar in geen geval zwaarder. Toch werd Pieter Panis 15 juni op bevel van Don Juan, die toen te Mechelen verbleef, ter dood gebracht.³¹

In Vlaanderen deed zich een soortgelijk geval voor. De metselaar Johan Clinck had bij het passeren van het H. Sacrament het hoofd niet willen ontbloten. Hij werd ter plaatse gearresteerd en bleek een anabaptist te zijn. De Raad van Vlaanderen wilde hem als verstoorder van de gemene rust geselen en verbannen, maar Don Juan was woedend over een zo ‘lichte’ straf. In de discussie over dit geval werd in ernst de mening geopperd dat de schorsing van de plakaten alleen gold voor de Hollandse en Zeeuwse kooplieden die in Vlaanderen kwamen, niet voor de Vlamingen zelf.³²

Waren de Staten niet te spreken over het beleid van Don Juan, het werd Don Juan spoedig duidelijk dat de Staten niet van zins waren ‘naar behoren’ op te treden tegen de protes-

tanten binnen en buiten Holland en Zeeland. Nog geen drie maanden nadat hij de landvoogdij had aanvaard, probeerde hij zijn positie te versterken door zich op 24 juli 1577 - bij verrassing - meester te maken van de belangrijke citadel bij Namen. Wederzijdse oorlogsvoorbereidingen begonnen. Don Juan riep de Spaanse troepen terug.

Toch braken de Staten nog niet met Filips II. De 8ste september verzochten zij hem een andere gouverneur te benoemen.³³ Dan, zo schreven zij, zouden zij hem de verschuldigde gehoorzaamheid betonen. Vier weken later, de 5de oktober, herhaalden zij hun verzoek.³⁴ Zij verklaarden dat zij niet langer slaven van de Spanjaarden wilden zijn, ‘estans plus anchiens vassaulx partimoniaux de la maison d'Austrice’ (omdat zij al langer vazallen van de Habsburgers waren dan de Spanjaarden). Zij vroegen de koning hen volgens hun privileges te regeren en betuigden dat zij hem de verschuldigde gehoorzaamheid wilden bewijzen, want, zo voegden zij eraan toe, als wij een andere bedoeling hadden gehad, zou het niet aan gelegenheden hebben ontbroken om zich aan de macht van de koning te onttrekken, gezien de oude banden met Frankrijk en het Duitse Rijk, gezien de gehele politieke situatie. Het was een nauw verholen dreigement, maar ook deze brief eindigde met het verzoek een nieuwe gouverneur te zenden ‘extrait légitimement du sang d'Austrice’, dus een wettige telg van de Habsburgse dynastie. Drie dagen later schreven zij Don Juan dat zij hem niet langer als gouverneur konden erkennen, maar een andere gouverneur gaarne zouden ontvangen, ‘pourveu qu'estant du sang (comme il convient), il ne soit des humeurs d'Espagne’, mits hij een prins van den bloede is (zoals het hoort) en geen Spaanse mentaliteit heeft.³⁵

Het doet wonderlijk aan, deze nadruk op het vorstelijk bloed van de toekomstige gouverneur. De wens was niet nieuw. Al in 1574 was gesproken over een opvolger voor Requesens. De Staten hadden toen aangedrongen op de benoeming van een gouverneur van koninklijke bloede.³⁶ In april 1576, kort na de dood van Requesens, hadden de Staten van Brabant zich tot de koning gewend met het verzoek om hetzij zelf naar de Nederlanden te komen, hetzij een prins van den bloede te zenden, die met landzaten zou regeren. Vroeger (dus met

Margaretha van Oostenrijk, Maria van Hongarije en Margaretha van Parma) was dit gebeurd, maar de laatste negen of tien jaar (dus met Alva en Requesens) niet meer.³⁷ Toen de koning Don Juan zond, was hij aan deze wens tegemoet gekomen: Don Juan was een bastaard van Karel V en dus een halfbroer van Filips II. Thans, na de slechte ervaringen met deze bastaard, voegden de Staten aan hun wensen toe dat de nieuwe gouverneur van echten bedde zou zijn.

In dit alles is de mystiek van het vorstelijk bloed bijzaak. De wensen van de Staten waren in feite een sierlijke, ouderwetse verpakking van een reële politieke eis. Prinsen van den bloede waren schaars. De oud-gouvernante Margaretha van Parma, een in 1522 geboren bastaarddochter van Karel V, verbleef sinds haar aftreden als landvoogdes in Italië. In Spanje was slechts één volwassen prins van den bloede, de bastaard Don Juan. Filips II had twee jonge dochtertjes (geboren in 1566 en 1567) en twee nog jongere zoontjes (geboren in 1571 en 1575).³⁸ Deze kinderen van Filips zouden, gezien hun leeftijd, slechts nominaal kunnen regeren. In april 1576 hadden de Staten van Brabant al gevraagd dat de koning ‘ung des jeunes princes ses enfants ou quelque autre personnaiges de son sang’ (een van de jonge prinsjes of iemand anders van zijn bloed) zou zenden om met in het land geboren heren het bewind te voeren. Daar kwam het op neer: onder een jong Spaans prinsesje als nominaal hoofd wilde men een regering van de Nederlanden door Nederlanders. Er was echter nog een andere mogelijkheid, die voor de Nederlanders even gunstig zou zijn: waren er in Spanje weinig prinsen van het Habsburgse bloed, in Oostenrijk waren er verscheidene. Al in 1575 had Hoppers gezegd, dat een zoon of een broer van de keizer als landvoogd aan de wensen van de Nederlanders zou beantwoorden.³⁹ Zoals de Spaanse Habsburgers in geheel Europa de kampioen waren van de harde, onverzoenlijke lijn tegenover de protestanten, zo waren de Oostenrijkse Habsburgers al sinds de dagen van Ferdinand gewend aan compromissen met de protestanten. Dit maakte hen voor de Nederlanders aanvaardbaar, maar om dezelfde reden waren zij dat voor Filips II niet.

Nadat Don Juan de citadel van Namen had verrast, maar nog voor de Staten hem de gehoorzaamheid hadden opge-

zegd, besloten Aerschot en een aantal andere katholieke edelen op 19 augustus een afgezant naar een van deze Oostenrijkse prinsessen te zenden, naar de negentienjarige broer van de keizer, aartshertog Matthias, om hem de landvoogdij aan te bieden.⁴⁰ Nadat de Staten op 7 december 1577 eindelijk Don Juan tot vijand van het land hadden verklaard, verzochten zij de volgende dag Matthias de landvoogdij te aanvaarden, zij het onder zeer beperkende voorwaarden, waarover eerst nog moest worden onderhandeld.⁴¹

Het initiatief van Aerschot en de zijnen om Matthias te laten komen was dus veel meer dan een poging van Aerschot om uit persoonlijke rivaliteit Oranje de loef af te steken. Door Matthias, een katholieke Habsburgse prins, een neef van de koning, tot landvoogd te kiezen, probeerde men, ook na de breuk met Don Juan, een definitieve breuk met de koning te voorkomen. Duidelijk blijkt hier dat het doel van de meerderheid van de Staten-Generaal in 1576 en 1577 niet was om voor Oranje partij te kiezen en niet om in opstand te komen tegen de koning, maar om in alle onvermijdelijke conflicten zo verzoenend mogelijk op te treden.⁴²

De tweede nederlaag van de gematigden

Na de aanslag van Don Juan op Namen veranderde het klimaat in de Nederlanden. Had men tot die tijd naar verzoening gestreefd, zelfs van het onverzoenlijke, nu kwam het fiasco van deze verzoenende politiek dreigend naderbij. Hernieuwde oorlog tussen Don Juan en Holland en Zeeland bleek onvermijdelijk, het ging er nu nog slechts om welke oorlog de in de Staten-Generaal verenigde gewesten zouden kiezen: een oorlog met Don Juan tegen Holland en Zeeland of een oorlog met Holland en Zeeland tegen Don Juan.

Het laatste lag in de lijn van het optreden van de Staten-Generaal tot dusver, maar er waren ook die de Pacificatie hadden gesteund zolang deze vrede bracht, maar die terugdeinsden voor een oorlog met protestantse bondgenoten tegen de koning. Zelfs de hoge geestelijkheid was verdeeld.⁴³ Brede kringen uit de burgerij kozen zonder aarzelen voor de oorlog

tegen Don Juan. Het wantrouwen tegen de zittende regenten laaide nu hoog op. Vrijwel allen die in de Staten en in de stadsbesturen een rol speelden, hadden ook onder Alva en Requesens functies bekleed. Soms hadden zij dit met tegenzin gedaan, maar zij hadden het gedaan. Kon men er nu op vertrouwen dat deze mensen zo nodig zich resoluut tegen Don Juan zouden keren? Hadden velen tijdens de onderhandelingen met Don Juan niet blijk gegeven van te grote toegevendheid? Velen hadden de Pacificatie gesteund in de hoop op een blijvende vrede. Kon men verwachten dat zij nu, ter verdediging van de vrede met Holland en Zeeland, oorlog zouden voeren tegen Don Juan?

In Brussel hadden burgers al vanaf het einde van 1576 door rekestten, demonstraties en dreigingen blijk gegeven van hun anti-spaanse opvattingen.⁴⁴ Na de aanslag op Namen namen de negen 'naties' (dat waren groepen van ambachten) te Brussel een initiatief, dat in september leidde tot de oprichting van een college van XVIII-mannen, twee vertegenwoordigers van elke natie, die zich met de verdediging van de stad bezig hielden, maar ook pressie, soms zeer zware pressie, oefenden op het stadsbestuur, op de Staten van Brabant en zelfs op de in Brussel vergaderende Staten-Generaal. In Antwerpen ontstond in september of oktober⁴⁵ een soortgelijk college en ook Gent kwam in beweging. Op grond van de Pacificatie en het Eeuwig Edict⁴⁶ vroegen Hembyze en andere Gentenaren op 18 oktober herstel van de privileges van voor 1539. Hoewel bij de Pacificatie aan deze privileges natuurlijk niet was gedacht, durfden de Staten-Generaal het verzoek niet te weigeren. In dezelfde tijd vervingen zij de stadhouder van Vlaanderen, die de zijde van Don Juan had gekozen, door de hertog van Aerschot. Aerschot, die vanaf 1565, dus ook onder Alva, in de Raad van State had gezeten, was echter niet de aangewezen figuur om vertrouwen in te boezemen. Toen hij weigerde om het herstel van de Gentse privileges te erkennen, ontstond een volksoploop, die Ryhove de gelegenheid bood om op 28 oktober Aerschot, twee bisschoppen en een aantal andere aanzienlijken die men van sympathie voor Don Juan verdacht, gevangen te nemen. Ook in Gent ontstond nu een college van XVIII-mannen.⁴⁷

Na een nederlaag van het Statenleger raakten de gebeurtenissen in een stroomversnelling. Het leger werd 31 januari 1578 bij Gembloux verrast, terwijl het zich terugtrok op verder van Namen verwijderde stellingen. Na dit gevecht kon Don Juan Bouvignes en Jodoignes veroveren, Leuven opende hem zelfs de poorten voordat een schot was gelost. De nederlaag van de Staten was zo ernstig, dat Matthias en de Staten-Generaal voor hun veiligheid Brussel verlieten en zich in Antwerpen vestigden. Een pijnlijke omstandigheid was dat de belangrijkste officieren (katholieke officieren!) op het beslissende moment van de Spaanse aanval niet in het leger, maar in Brussel op een bruiloft waren.

Deze eerste klap, nog voordat de regering van Matthias zich had kunnen consolideren, was voor Don Juan vele daalders waard, want nu barstte in het kamp van de Staten het wantrouwen los. De wildste geruchten gingen, zelfs Oranje werd van verraad beschuldigd.⁴⁸ Een ieder zorgde zo goed mogelijk voor zijn eigen veiligheid, en de Gentenaren deden dit zeer actief. Op 16 februari verzekerden zij zich van Oudenaarde, 10 maart bezetten zij Kortrijk, 15 maart Hulst en de 20ste zelfs Brugge. Ook in Ieper verschenen Gentse troepen en werden XVIII-mannen gekozen. In deze en in andere steden werden alle verdachten uit de ambten verwijderd.

De drijvende kracht in deze ontwikkeling was wantrouwen, vrees voor aanhangers van Don Juan, voor 'Johannisten'. Bij dit wantrouwen tegen de zittende magistraten speelde natuurlijk reeds vanaf de oprichting van de XVIII-mannen te Brussel sociale spanningen mee. Vooral in Gent was dit het geval, waar herinneringen aan het middeleeuwse gildenregime en aan Gents macht over de omringende steden in de middeleeuwen illusies wekten over een even grootse toekomst. Duidelijk is ook de afkeer van de geestelijken, die zowel politiek als sociaal bepaald was. Vooral de nieuwe bisschoppen met hun omgeving, werden (terecht) verdacht als Johannisten. Bij de grote behoefte aan geld keken velen jaloers naar de geestelijken die vanouds veelal van de heffingen waren vrijgesteld, sommigen meenden ook dat het kerkzilver hier nuttig zou kunnen zijn.

Merkwaardig is echter dat het protestantisme nog steeds zo zwak was. Heel langzaam kwam de ondergrondse kerk van de

jaren voor de Pacificatie uit haar schuilhoeken. In februari 1578 begonnen bij Gent hagepreken,⁴⁹ in maart 1578 werd in verschillende steden in particuliere huizen gepreekt, in Antwerpen zelfs op 15 plaatsen.⁵⁰ De Gentse predikanten preekten toen ook in Brugge,⁵¹ maar nog in mei van hetzelfde jaar protesteerde de Brugse magistraat tegen de geheime preken. Toen had Antwerpen twee predikanten, die niet alleen die grote stad, maar ook Brussel, Mechelen, Turnhout, Herenthals en andere plaatsen moesten verzorgen.⁵² In juni preekte men in Antwerpen in gehuurde pakhuizen zo goed als openlijk, ‘met wonderlijke grote toeloop van volk’.⁵³

De regeling van de Pacificatie ging ervan uit, zo zagen we, dat buiten Holland en Zeeland het protestantisme kwantitatief weinig te betekenen had. Overal elders zou alles bij het oude blijven, al zou de vervolging van de protestanten worden geschorst. Anderhalf jaar lang heeft deze regeling bevredigend gewerkt, maar dit betekende niet dat er voor de katholieken geen reden was tot bezorgdheid. De troepen uit Holland en Zeeland, die Gent te hulp waren gekomen, zongen niet alleen openlijk psalmen, in strijd met de afspraak kwam het ook voor dat zij de mis verhinderden of de pastoor verjoegen in dorpen waar zij waren gelegerd.⁵⁴

In de oppositie tegen de van sympathie voor Don Juan verdachte magistraten en speciaal in de verschillende colleges van XVIII-mannen kregen hele en halve protestanten vanzelf een belangrijke positie, alleen al omdat zij het meest resoluut waren. Het is helaas vaak moeilijk na te gaan in hoeverre de XVIII-mannen en hun aanhang van het begin af protestant of zelfs calvinist waren. Dikwijls concludeert men uit hun latere gedrag dat hier sprake was van calvinistische infiltratie. Het is echter de vraag of een dergelijke conclusie steeds terecht is.⁵⁵ Vermoedelijk moeten we in vele gevallen eerder denken aan vrij antiklerikale lieden die door hun krachtige oppositie tegen Don Juan in calvinistisch gezelschap zijn gekomen en zich ten slotte bij de calvinisten hebben aangesloten.

In mei en juni 1578 spitsten de verhoudingen zich toe. Na de breuk met Don Juan en de nederlaag bij Gembloux wilde men weten op wie men kon vertrouwen en op wie niet. Daarom vroeg de regering van Matthias in april 1578 een eed van trouw

aan Matthias en de Staten-Generaal en van afkeer van Don Juan. Vele geestelijken weigerden deze eed.⁵⁶ Dit gaf de antiklerikalen en ook de anti-katholieken de wind in de zeilen. De beschuldiging van sodomie, in Brugge en Gent geuit tegen een aantal franciscanen, was koren op hun molen. In de nacht van 18 op 19 mei plunderden soldaten te Gent de kloosters van de franciscanen en de dominicanen. De kerken van de dominicanen en de karmelieten werden voor de calvinistische eredienst gereed gemaakt en op 1 juni werd er voor het eerst gepreekt. In dezelfde tijd namen de protestanten, in strijd met de verdragen van satisfactie, in Amsterdam de Oude Kerk in bezit en in Haarlem verjoegen soldaten de katholieken uit de St. Bavo (op 26 en 29 mei 1578).⁵⁷

Zover we nu kunnen zien, begon in deze tijd de snelle groei van het calvinisme.⁵⁸ Dit calvinisme werd kwalitatief bepaald door de oude kern die onder Alva en Requesens had standgehouden, en door de teruggekeerde ballingen. De kwantiteit werd sterk beïnvloed door het politieke wantrouwen (voor een groot deel gemotiveerd wantrouwen!) tegen de geestelijken.⁵⁹ Het vond een vruchtbare voedingsbodem in het alom aanwezige antiklerikalisme, in de geringe dogmatische scholing van zeer vele traditionele katholieken en in het ook onder protestantiserende katholieken verbreide protestants gedachtengoed. De agressiviteit van vele calvinisten, van mannen als Datheen en Moded, sloeg kennelijk aan bij vele Gentenaren, niet zozeer omdat zij hun theologie doorgrondden (nogmaals: het gaat hier om de plotselinge groei van de calvinistische groep, niet om de oude kern), maar omdat hun felheid in de Gentse politieke en sociale verhoudingen een klankbodem vond. Hun felheid bezorgde hun een gehoor, dat geleidelijk en gedeeltelijk tot een aanhang werd. Het is een open vraag hoe de getalsverhouding tussen de oude en de nieuwe calvinisten was en in hoeverre al deze nieuwbakken 'calvinisten' in de vijf tot zeven jaar die aan de protestanten in Vlaanderen waren beschoren, door de oude kern zijn gevormd tot echte calvinisten. De door Boumans voor Antwerpen in 1585 gegeven cijfers doen vermoeden dat het calvinisme toch dieper wortel had geschoten dan men zou verwachten.⁶⁰

Er was een duidelijk verband tussen de verbreiding van het

calvinisme en de sociale en politieke omstandigheden, maar dit verband was vrij gecompliceerd en is ondanks alle onderzoek nog verre van duidelijk. Minstens drie elkaar doorkruisende tendenties kunnen we hier onderscheiden. In het algemeen vonden de protestantse gedachten reeds vroeg weerklank bij meer ontwikkelden (denk aan de vele 'schoolmeesters' van de Latijnse scholen), maar de kleine burgers waren het eerst geneigd zich af te scheiden van de officiële kerk en zich aan te sluiten bij de strak geprofileerde calvinistische gemeenten.⁶¹ Daarnaast en daar doorheen zien we vaak een polarisatie optreden. Wanneer twee groepen om sociale of politieke redenen fel tegenover elkaar stonden en de ene groep was duidelijk katholiek, dan had de andere de neiging om protestant te worden, en omgekeerd. Dit zien we in het conflict tussen Groningen en de Ommelanden, dit zien wij ook bij de snelle groei van het calvinisme in Vlaanderen. Tenslotte hadden protestantse stromingen vooral kansen, zolang het traditionele katholicisme vrij onvoorbereid met de nieuwe denkbeelden werd geconfronteerd. Wanneer in het katholieke bewustzijn zich eenmaal een expliciete afwijzing van de protestanten had vastgezet, was een snelle expansie van een protestantse stroming vrij onwaarschijnlijk. Die bewuste afwijzing kon ontstaan door de prediking of zielzorg van een bepaalde pastoor,⁶² maar ook door kennismaking met een turbulente vorm van protestantisme.

Na de breuk met Don Juan en vooral na de nederlaag bij Gembloux gingen de zaken dus heel anders dan in de Pacificatie was voorzien. Velen hadden vanaf het begin met vrees in hun hart de ontwikkelingen gevolgd. De Staten-Generaal hadden in november de Pacificatie aanvaard, maar binnen de delegaties van de afzonderlijke provincies was men niet eenstemmig, in alle delegaties verzette zich een minderheid.⁶³ Zolang het streven naar vrede, naar verzoening, succes scheen te hebben en ook de landvoogd leek mee te doen, was er echter geen reden om zich krachtig te verzetten. Anders werd dit na de breuk met Don Juan. Vasthouden aan de Pacificatie leidde nu tot een innerlijke tegenstrijdigheid: ter wille van de vrede (met Holland en Zeeland) zou men oorlog moeten voeren (met Don Juan). Het is begrijpelijk dat velen

hier uiterst gereserveerd tegenover stonden. Wie bereid was ter wille van de vrede (voorlopige) concessies aan de protestanten te doen, was daarom nog niet bereid samen met agressieve protestanten te strijden tegen de katholieke landsheer. Nadat nog vergeefse pogingen waren gedaan een katholieke maar anti-Spaanse uitweg te vinden door met de Franse hertog van Anjou te onderhandelen, sloten de Waalse gewesten zich in januari 1579 te Atrecht aaneen. In mei kwamen zij tot overeenstemming met Parma, de nieuwe landvoogd, maar niet dan nadat deze op staatkundig gebied grote concessies had gedaan en in feite de conservatieve interpretatie van de ‘verschuldigde gehoorzaamheid’ had aanvaard.⁶⁴

Leo Delfos heeft de vraag opgeworpen of de Waalse provincies hiermee reageerden op het optreden van de Gentenaren, of omgekeerd. Deze vraagstelling lijkt me onjuist. Van het begin af was er wantrouwen aan beide zijden. Vele katholieken wantrouwden (terecht) de protestanten en met name de calvinisten. Vele bisschoppen hadden de Pacificatie slechts aanvaard als het geringste kwaad.⁶⁵ Voortzetting van de oorlog zou de positie van de protestanten in Holland en Zeeland alleen maar versterken. Daarom was beëindiging van de oorlog te verkiezen, zelfs als erkenning van de protestanten in Holland en Zeeland daar de voorwaarde voor was. De harde weg had gefaald, nu zou men de zachte weg beproeven, niet omdat tolerantie het ideaal was, maar omdat in de gegeven omstandigheden de gevaren voor het katholicisme anders nog groter zouden zijn. Sommigen meenden zelfs dat de (katholieke) godsdienst te gronde zou gaan wanneer men geen vrede sloot.⁶⁶ Vele calvinisten waren evenmin tevreden met de Pacificatie. Zij beschouwden die op zijn gunstigst als een stap in de goede richting, het einddoel bleef de overwinning van de gezuiverde waarheid. Dit compromis tussen twee groepen die beide de status-quo accepteerden bij gebrek aan een beter alternatief, was vanzelfsprekend kwetsbaar. Het wantrouwen tussen beide groepen was groot, na alle vervolgingen die de protestanten hadden geleden, na de Bartholomeusnacht in Frankrijk, na alles wat de katholieken in 1566-1567 en na 1572 in Holland en Zeeland was aangedaan, kon dit moeilijk anders. Wantrouwen leidde tot agressiviteit en agressiviteit leidde tot

wantrouwen. De groepen die bewust naar verdraagzaamheid streefden, waren klein.

Toen Don Juan de vrede verbrak, was de Pacificatie in principe mislukt. Alleen wanneer men een snelle overwinning op de Spaanse landvoogd zou behalen, was er nog kans de vrede te heroveren. Na de nederlaag bij Gembloux leek een snelle overwinning uitgesloten. Don Juan stond te sterk, de Staten hadden te veel gebrek aan geld, de nodige bestuurskracht ontbrak, het optreden van de XVIII-mannen leek bedenkelijk veel op anarchie. In deze omstandigheden zou verzet tegen Don Juan noch de vrede noch het katholicisme dienen. Het uiteenvallen van het front tegen Don Juan is niet het resultaat van een ruzie die in 1578 ontstond, en de vraag wie begon is steriel. De Pacificatie brak in 1578, maar de barsten zaten er vanaf het begin in. De verzoeningspolitiek lukte slechts, zolang en voor zover die aan beide zijden succes had, zolang men zowel met Holland en Zeeland als met Don Juan vrede kon houden, hoe precair die vrede ook was.

Nog eenmaal leek er een kans het oude programma van de Pacificatie uit te voeren, toen in 1579 onder bemiddeling van de keizer in Keulen over vrede werd onderhandeld. Uitvoerig hebben Aerschot en de zijnen hier gepleit voor hun visie, maar tevergeefs.⁶⁷ Toen ook deze onderhandelingen waren mislukt, moesten de leiders van de Staten-Generaal hun fiasco accepteren. Vrede was niet mogelijk, de keus was zich onderwerpen aan de koning en met hem tegen de opstandelingen strijden, of met de opstandelingen tegen de koning strijden, maar dan wel onder protestantse hegemonie. Verscheidenen van de onderhandelaars van de Staten-generaal, ook de hertog van Aerschot, verbraken hun banden met de opstandelingen, trokken zich terug op neutraal gebied en verzoenden zich vroeger of later met de koning.

Zij waren zwaar teleurgesteld omdat de protestanten de leiding van de Opstand hadden genomen en de katholieken verdrukten. Een van de onderhandelaars te Keulen, de abt van Sint Geertrui, schreef de Staten-Generaal dat hij zich steeds voor het vaderland had ingespannen, zolang men zich wilde ontdoen van de Spaanse tyrannie en de katholieke religie handhaafde, maar de Staten hadden hun woord niet gehou-

den. Hij walgde van degenen die zich aan geen belofte of eed hielden en in naam van de hervormde godsdienst niet alleen de geestelijken, maar alle katholieken verdrukten.⁶⁸

Eén leidende katholiek bleef ook na de mislukking van de Keulse onderhandelingen de Staten-Generaal trouw, Georges van Lalaing, graaf van Rennenberg, sinds 1577 stadhouder van de noordoostelijke gewesten. Al spoedig zag hij in dat hij fout had gekozen. In plaats van zich openlijk uit te spreken, begon hij geheime onderhandelingen met Parma, waarbij hij zijn eigen belangen veilig stelde, en bracht op 3 maart 1580 Groningen aan de zijde van de koning.⁶⁹ Na dit ‘verraad van Rennenberg’ vertrouwden de opstandelingen geen katholiek meer.⁷⁰

Nadat de middengroepen als politieke groepering waren gebroken, leefden zij verder als gematigden in beide kampen.

De politiek van de leiders der Staten-Generaal, van Aerschot en Champagney, van abt Van der Linden en zo vele anderen die hadden meegewerkt aan de Pacificatie, was een complete mislukking geworden. Zij hadden de vrede willen brengen, maar zij hebben de oorlog uit Holland en Zeeland in Brabant en Vlaanderen gebracht. Zij waren bereid desnoods de protestanten in Holland en Zeeland te dulden, maar zij hebben de greep naar de macht van de protestanten in Vlaanderen en Brabant en in de noordoostelijke gewesten mogelijk gemaakt. En dat alles alleen doordat zij zich illusies hadden gemaakt over de mogelijkheid van een compromis, over de redelijkheid van Filips II.

Toch was het uitgangspunt van deze centrum-groepen zeer begrijpelijk. Ook vanuit zijn eigen doelstellingen gezien, zou Filips II er verstandig aan hebben gedaan als hij in 1576 het advies van de meerderheid van de bisschoppen had gevolgd en de vrede had geaccepteerd. Nu hij dit weigerde, moesten zijn opvolgers in 1609 en 1648 concessies doen die nog veel verder gingen. Ook de politiek van Filips II, die de Pacificatie verwierp, is een fiasco geworden.

Voor Oranje en voor Holland en Zeeland was de Pacificatie een buitenkansje. In 1576 was hun situatie uiterst moeilijk. Amsterdam, Haarlem, Goes en Tholen waren in handen van

de vijand, Zierikzee ging in dat jaar aan hem verloren. Toen na de mislukking van de Pacificatie in 1578 de vijandelijkheden opnieuw begonnen, streden vrijwel alle Nederlanden (met uitzondering van Luxemburg, Limburg en Namen) met Holland en Zeeland tegen de oude vijand. De krijgshandelingen vonden nu ver buiten Hollands grenzen plaats.

Men krijgt de indruk dat Oranje in zijn streven naar verzoening zeer dicht bij Aerschot en de zijnen stond,⁷¹ maar reeds vanaf 1566 de onverzoenlijke houding van Filips II juist heeft getaxeerd en daarom steeds op krachtig verzet heeft aangedrongen. Toch kan men niet zeggen dat Oranje als overwinnaar uit de strijd is gekomen. Zijn ideaal was één Nederlandse staat, alle Zeventien Nederlanden omvattend, waar katholiek en protestant elkaar zouden verdragen, en dit ideaal heeft hij niet bereikt.

De jaren 1576-1580 laten een herhaling zien van de gebeurtenissen in 1566-1567. In beide gevallen poogde een brede, maar heterogene middengroep een einde te maken aan de harde, de tegenstellingen op de spits drijvende politiek van Filips II, om met zachtheid de wonden van staat en kerk te helen. In beide gevallen mislukte dit, doordat Filips II, gesteund door een minderheid van de Nederlanders, absoluut weigerde hieraan mee te werken; doordat Filips II hierbij op de hulpmiddelen van zijn Spaanse rijk kon steunen; doordat vele calvinisten, zodra zij een vinger kregen, de hele hand en de hele arm namen; doordat sociale spanningen, met name in Vlaanderen, zich met de kerkelijke tegenstellingen verbonden, die soms overheersten, en het wankele bouwsel van de verzoenende centrum-politiek deden ineensinken. Zo vormt de periode van het midden van de jaren zestig tot omstreeks 1580 een eenheid. In deze vijftien jaar zijn de middengroepen als politieke factor uitgeschakeld. Vanaf het einde van de jaren zeventig bestond de tegenstelling die wij zo goed kennen, de tegenstelling van staatsgezind en protestant tegenover katholiek en koningsgezind. Vele katholieken waren daar zeer ongelukkig mee. De Pacificatie was de laatste poging geweest om aan dit dilemma te ontkomen.

Eindnoten:

1. P.J. van Winter, *Oorlogsduur en oorlogsnamen*. Verhandelingen Kon. Ned. Ak. van Wet. Afd. Lett, nieuwe reeks, LXXVII:1 (Amsterdam 1972).
2. J. van Vloten in zijn *Nederlands opstand tegen Spanje in zijn beginselen, aard en strekking geschetst, 1564-1567* (Haarlem 1856) gebruikte al voor Fruin de term voorspel voor de jaren 1564-1567.
3. R. Fruin, 'Het voorspel van den tachtigjarigen oorlog' in: Idem, *Verspreide Geschriften I* ('s-Gravenhage 1900) 266-449, aldaar 269-274.
4. G.C.W. Görris, *Dr. W.J.F. Nuyens* ('s-Gravenhage 1908) 114.
5. Wel gold Spanje in geheel Europa als het symbool van een exclusief katholicisme, zodat men zelfs in gebieden waar Spanje geen enkele macht had, soms sprak van een Spaanse partij. Zie b.v. M.E.H.N. Mout, *Bohemen en de Nederlanden in de zestiende eeuw* (Leiden 1975) 27-28.
6. Een goed overzicht van de literatuur geeft J.W. Smit, 'The Netherlands Revolution' in: R. Foster and J.P. Greene (ed.), *Preconditions of revolution in early modern Europe* (Baltimore, London 1970) 19-54. Ook in *Vaderlands verleden in veelvoud* (Den Haag 1975) 141-171.

7. Alastair Duke, 'From King and Country to King or Country? Loyalty and treason in the Revolt of the Netherlands' in: Idem, *Reformation and Revolt in the Low Countries* (Londen en Ronceverte 1990) 175-197.
8. J. Craeybeckx, 'De moeilijke definitieve afschaffing van Alva's tiende penning (1572-1574)', in: *Album Charles Verlinden* (Gent 1975) 63-94, aldaar 92.
9. J.C.A. de Meij, *De watergeuzen in de Nederlanden 1568-1572* (Amsterdam 1972) 299-306. W. Abel, *Massenarmut und Hungerkrisen im vorindustriellen Europa* (Hamburg, Berlin 1974) 70-98.
10. *Correspondance du cardinal de Granvelle* E. Pouillet en Ch. Piot (ed.) (12 dln, Bruxelles 1877-1896) III, 434, 445, 459, 460 en passim.
11. Requesens aan Philips II, 11-12-1574, in: *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas* L.P. Gachard (ed.) (5 dln, Brussel 1848-1879) III, 212.
12. G. Janssens, 'Brabant strijdt voor de vrede' in *Opstand en Pacificatie in de Lage Landen* (Gent 1976) 63-74. In deze bundel en in Gustaaf Janssens, *Brabant in het verweer. Loyale oppositie tegen Spanje's bewind in de Nederlanden van Alva tot Farnese, 1567-1578* (Kortrijk-Heule 1989) (Standen en Landen 89) veel nuttigs over het volgende.
13. Vgl. concept brief van Staten-Generaal aan Philips II oktober 1576, in: *Résolutions des Etats-Généraux...* J.C. de Jonge ed. (2 dln. 's-Gravenhage 1828-1831) I 247-248.
14. Vgl. M.G. Spiertz, 'Wilhelmus Lindanus, eerste bisschop van Roermond en zijn partijkeuze in de Nederlandse opstand (november 1576-juli 1578)' *Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland* 31 (1989) 192-213 voor de verschillende opvattingen onder hoge geestelijken.
15. A.E.M. Janssen, 'Elbertus Leoninus (1519/20-1598), témoin de son temps' in: *LIAS* IV (1977) 157-194, aldaar 176.
16. Ibidem, 177.
17. Geoffrey Parker, *The Dutch revolt* (Londen 1977) 173.
18. In mei waren er in totaal 6125 man Spaanse infanterie in de Nederlanden. G. Parker, *The army of Flanders and the Spanish road 1567-1659* (Cambridge 1972) 271, 290.
19. Janssens, *Brabant in het verweer* (noot 12) 293-297.
20. E. Pouillet, 'Quelques documents sur la révolution du seizième siècle' in: *Comptes-rendus...de la Commission Royale d'histoire de Belgique*, IVe serie, 3 (1876) 330, 393, 398. Volgens de brief van de Raad van State aan Philips II van 17-10-1576 hadden de Staten van Vlaanderen het verzoek gedaan. *Corr. Ph II* (noot 11) IV 429, 433.
21. De tekst van de Pacificatie in *Opstand en Pacificatie* (noot 12) 351-359. Citaten in art. 2.
22. Vgl. verslag conferentie Geertruidenberg mei 1577 in: L.P. Gachard (ed.), *Correspondance de Guillaume le Taciturne* L.P. Gachard ed. (6 dln, Brussel 1847-1866) III, 455-457.
23. Tijdens de onderhandelingen in Gent hadden de Staten-Generaal tevergeefs geprobeerd dit te bereiken. L.P. Gachard (ed.), 'Documents inédits sur la Pacification de Gand' in: *Comptes-rendus* (noot 18), IVe série, III (1876) 111-124.
24. Vgl. Staten-Generaal aan Staten van Artois etc. 3-3-1579 in: *Actes des Etats Généraux des Pays-Bas* L.P. Gachard ed. (2 dln, Brussel 1861-1866) II 470.
25. J. van Iperen, *Tweehonderdjarig jubelfeest der Nederlandsche vrijheid* (Middelburg 1772) 182.
26. *Livre synodal des Eglises wallonnes des Pays-Bas* I (La Haye 1896) 25. Vertegenwoordigd waren in 1576 de kerken van Oudenaarde, Gent, Steenwerc, Hondschote, Wervic, Comines, Nieuwkerckke, 's-Hertogenbosch, Brussel, Antwerpen en een aantal plaatsen tussen Meenen en Lille. Als afwezig werden genoemd: Armentières, Lille, Tournay, Valenciennes, Douai en Arras.
27. Gaspar van der Heyden aan Christianus Sinapius 20-9-1577, in: M.F. van Lennep, *Gaspar van der Heyden* (Amsterdam 1884) 237, 239. Verscheidene brieven in: *Ecclesiae Londino-Batavae Archivum* J.H. Hessels ed. III (Canterbury 1897).
28. Wat dat precies inhield, is niet duidelijk en was vermoedelijk ook de tijdgenoten niet duidelijk. Vanouds was er steeds spanning geweest.
29. Parker, *Army* (noot 18) 225.
30. Ibidem, 271.
31. Guido Marnef, *Het calvinistisch bewind te Mechelen 1580-1585* (Kortrijk-Heule 1987) (Standen en Landen 87) 86, 109.
32. Raad van Vlaanderen aan Don Juan 8-6-1577 en 26-6-1577 en Advies Geheime Raad 7-7-1577, in: *Corr. Ph. II* (noot 11) V, 816-819, 839.
33. *Actes* (noot 24) I, nr 783.

34. *Ibidem*, nr 834.
35. *Ibidem*, nr 840.
36. L. van der Essen, *Alexandre Farnèse, prince de Parme* (5 dln, Brussel 1933-1937) I, 186.
37. *Corr. Ph. II* (noot 11) IV, 85, 89.
38. Deze zoontjes zouden reeds in 1578 en 1582 overlijden. In 1578 werd de latere Filips III geboren.
39. Van der Essen (noot 36) I, 187.
40. *Actes* (noot 24) I, nr 730.
41. *Ibidem*, nr 925, 927. *Resolutiën der Staten-Generaal van 1576-1609* N. Japikse ed. (14 dln, 's-Gravenhage 1915-1970 I, 524-536 en II, 411-419.
42. Vgl. Aerschot aan Staten-Generaal 24-10-1577 *Actes* (noot 24) I, nr 861) en brieven van Leoninus uit november 1577 in J. Roelink, *Een honderdtal brieven uit de correspondentie van Elbertus Leoninus* (Amsterdam 1946) 140, 142, 146.
43. Spiertz (noot 14) 199, 211.
44. Laurent Metsius, 'Ecrit sur les causes, l'origine et le progrès des troubles des Pays-Bas' in: *Corr. Ph II* (noot 11) IV, 739-794, aldaar 761-762. *Actes* (noot 24) I, 449-486.
45. A. Despretz, 'De instauratie der Gentse calvinistische republiek (1577-1579),' *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* NR XVII (1963) 119-229, aldaar 138.
46. Praeambule van de Pacificatie en art. 10 van het Eeuwig Edict.
47. Over de samenstelling van de XVIII-mannen zie Despretz (noot 45) 130-136.
48. Van der Essen (noot 36) I, 219.
49. Despretz (noot 45) 184. Bij hagepreken zullen we moeten denken aan openlijk gehouden bijeenkomsten in de open lucht. Kleine, vermoedelijk min of meer geheime, bijeenkomsten werden al eerder gehouden. Marnef (noot 31) 109.
50. H.Q. Janssen, (ed.), *Bescheiden aangaande de kerkhervorming in Vlaanderen* (Werken Marnix Vereniging, serie III, III. Utrecht 1877) 2.
51. *Ibidem*, 15, 46, 48-49.
52. Kerkeraad van Antwerpen aan?, 21-5-1578, *Ibidem*, 5.
53. Johannes Cubus aan Arnoldus Cornelius 29-6-158. *Ibidem*, 7. Despretz (noot 45) noot 413.
54. Metsius (noot 44) 779. Verklaring Oranje 23 september 1576 in: *Comptes-rendus* (noot 20) IVe serie, III (1876) 387-388.
55. Zie de hierna volgende beschouwing over de snelle groei van het calvinisme.
56. Renon de France, *Histoire des troubles des Pays-Bas* publ. p. Ch. Piot (3 dln, Brussel 1886-1891) II, 243-245. G.F. thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg, *Groot Placaat- en Charterboek van Vriesland* (5 dln, Leeuwarden 1768-1793) III, 1192-1194, m.n. 1194a. R. Fruin, 'De stemming der katholieke gemeente en der regering van Amsterdam tijdens het geus worden der stad' in: *Idem, Verspreide Geschriften* III ('s-Gravenhage 1901) 1-39, aldaar 10-11.
57. J.J. Woltjer, 'Het noorden en de Pacificatie van Gent' in: *Opstand en Pacificatie* (noot 12) 79-98, aldaar 94.
58. Zie noot 27. J. Decavele, 'Het herstel van het Calvinisme in Vlaanderen in de eerste jaren na de pacificatie van Gent (1577-1578)' in: *Brugge in de Geuzentijd. Bijdragen tot de geschiedenis van de Hervorming te Brugge en in het Brugse Vrije tijdens de 16e eeuw* (Brugge 1982) 9-33.
59. Leo Delfos, *Die Anfänge der Utrechter Union, 1577-1587* (Berlijn 1941) 80.
60. R. Boumans, 'De getalsterkte van katholieken en protestanten in Antwerpen in 1585' *Belgisch Tijdschrift voor Philologie en Geschiedenis* 30 (1952) 745-798.
61. Vgl. Johannes Cubus en Thomas Tilius aan kerkeraad Delft 29-7-1579: 'Dat in dese eerste beghinselen meest arme lieden totten kercken komen ende de rijke meest daarna als alle dinghen in goeden staet ende versekertheyt sijn.' Janssen (noot 50) 28-31.
62. B.v. te Bergen op Zoom: C.J.F. Slootmans, *Jan metten lippen* (Rotterdam 1945) 360-362.
63. Metsius (noot 44) 770vv.
64. De concessies namens de koning werden spoedig weer ingetrokken. H. de Schepper, 'Hervorming van de kollaterale raden als voorwaarde tot de Waalse "reconciliatie" in 1578/79' *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden* 20 (1965) 1-23 en 'De mentale reconversie van de Zuidnederlandse hoge adel na de Pacificatie van Gent' *Tijdschrift voor Geschiedenis* 89 (1976) 420-428.
65. Gachard, *Actes* (noot 24) I, nr 212, 240, 243.
66. Metsius (noot 44) 782.
67. J.J. Woltjer, *Friesland in hervormingstijd* (Leiden 1962) 293-294 met de daar geciteerde bronnen.
68. *Ibidem*, 296.

69. Ibidem, 306-308.
70. Verraad, niet omdat hij, als zo vele anderen, ten slotte toch de zijde van de koning koos, maar om de wijze waarop hij dit deed.
71. Vgl. J.A.G.C. Trosée, 'Très invraisemblable?' in zijn *Historische Studiën* ('s-Gravenhage 1924) 190-208, over een mogelijk huwelijk tussen een dochter van Willem van Oranje en de zoon van Aerschot.

3 De politieke betekenis van de Synode van Emden

In de jaren zestig, zeventig en tachtig van de zestiende eeuw verkeerden de Nederlanden - en heel West-Europa - in een periode van hevige onrust en grote spanningen; allerlei stromingen, allerlei maatschappelijke, politieke en religieuze ontwikkelingen doorkruisten elkaar en beïnvloedden elkaar. Niemand kon in 1571 nog maar vermoeden tot welk resultaat dit zou leiden.

De synode van Emden was één moment in dit gistingproces. Om de betekenis van deze periode voor de vorming van de Republiek te doen uitkomen, willen wij eerst aandacht schenken aan de ontwikkelingen onder de Nederlandse protestanten tot 1571 en aan de evolutie in de houding van Willem van Oranje tegenover het protestantisme, om vervolgens te zien hoe dank zij de steun die Oranje gaf, de synode van Emden tot stand kwam. Een korte beschouwing over de gevolgen van de synode besluit deze bijdrage.

De Nederlandse protestanten tot 1571

Toen Filips II in 1555 de regering van de Nederlanden op zich nam, was de belangrijkste protestantse stroming de doperse. Alleen de dopers hadden aparte, georganiseerde gemeenten gevormd. Na de chiliastische troebelen in Münster, Amsterdam en enige andere plaatsen in de jaren 1534-1535 zat de angst voor deze dopers bij velen diep, maar de dopers van 1555 waren vreedzame volgelingen van Menno Simons, mennisten, zonder politieke aspiraties. Zij keerden zich af van het openbare leven - de meesten meenden zelfs dat een christen geen over-

heidsambten mocht bekleden - en vormden ter zijde van 'de wereld' hun kleine gemeenten. Met grote moed hebben zij dikwijls hun opvattingen voor de rechters verdedigd en zwaar hebben zij voor hun overtuiging geleden. Het overgrote deel van de martelaren kwam uit hun rijen voort.

De dopers vormden vrijwillig een afgescheiden groep, los van de officiële kerk die zij verfoeiden. Degenen die beïnvloed waren door de gedachtenwereld van andere reformatoren, van Luther, Melanchthon, Bucer, Zwingli, later ook van Bullinger en Calvijn, wilden zich niet naast de officiële kerk organiseren, zij wilden deze kerk in zijn geheel her-vormen, re-formeren, zij wilden daartoe zo mogelijk ook de macht van de wereldlijke overheid gebruiken.

De invloed van genoemde reformatoren werkte aanvankelijk vooral binnen de bestaande kerk. Bij het begin van de regering van Filips II, in 1555, waren er wel groepjes gelijkgezinden, die zich afzijdig hielden van het officiële kerkelijke leven, maar nog geen of bijna geen georganiseerde kerkelijke gemeenten die de signatuur van de reformatoren droegen. De eerste martelaren hadden niet gebroken met de kerk. Hendrik Vos en Johannes van Essen, in 1523 te Brussel verbrand, waren augustijner monniken. Tot 1566 toe vinden we steeds weer sporen van personen die zeer duidelijk door bepaalde gedachten van sommige reformatoren waren beïnvloed, zonder dat zij met de bestaande kerk braken. We kunnen hen protestantiserende katholieken noemen. Voor anderen was het op den duur echter niet mogelijk zich binnen de gevestigde kerk te handhaven, hetzij omdat de overheid van hun stad of dorp te nauwkeurig toezag en zij in lijfsgevaar kwamen, hetzij omdat de afstand tussen wat van hen verwacht werd en hun overtuiging te groot werd. Zij vluchtten naar het buitenland of hielden zich in eigen land, ondanks alle daaraan verbonden risico's, zoveel mogelijk afzijdig van het kerkelijk leven. Geestverwanten kwamen in kleine kring in het geheim bijeen. Eerst in het midden van de jaren vijftig begon in enkele grote plaatsen als Doornik, Lille en Antwerpen de vorming van niet-doperse protestantse gemeenten.

Ook in Doornik hadden de aanhangers van de nieuwe denkbeelden aanvankelijk niet met de oude kerk gebroken.¹

Hun leider was Jean Fourment, de jonge pastoor van de St. Piat. Nadat deze in 1535 'veroordeeld' was tot verdere studie te Leuven, werd de afstand tussen de nieuwgezinden en de bestaande kerk groter. In Lille onderwees een geleerd man, zeer ervaren in 'de drie talen', van omstreeks 1539 tot zijn arrestatie in 1545 onder grote gevaren het evangelie, zo schreef Valérand Poullain, tot zijn vlucht in 1543 zelf priester te Lille en dus goed op de hoogte, aan Calvijn. Het is helaas niet duidelijk in hoeverre deze geleerde en zijn leerlingen met de bestaande kerk hadden gebroken.

In 1544 deed men een poging in deze plaatsen calvinistische gemeenten te stichten. Na overleg met Calvijn zond de kerk van Straatsburg in september Pierre Brully, predikant van de Franse kerk aldaar, naar Lille, Doornik, Valenciennes en omliggende plaatsen om daar kerken op te richten, het zuivere Woord Gods te prediken en de sacramenten te bedienen, geheel in de geest van Calvijn. Brully werd echter reeds in november van hetzelfde jaar te Doornik gearresteerd en onder druk van de Brusselse regering in februari 1545 tot de brandstapel veroordeeld. Enkele leden van deze gemeente werden eveneens terechtgesteld, andere hadden zich door de vlucht gered. De stichting van georganiseerde protestantse gemeenten was hiermee voorlopig verhinderd (of moeten we zeggen ongedaan gemaakt?).

Nog enige malen zou een leider van de Doornikse calvinisten zijn werk met de dood bekopen. In 1549 kwam Michel Destoubequin, een jonge kleermaker uit Doornik, uit Genève in zijn vaderstad terug en begon Calvijns boodschap te verkondigen. Hij werd al spoedig gearresteerd en in oktober op de brandstapel gebracht. Daarna leidde Godefroid de Hamal uit Nijvel enige tijd de protestantse gemeenschappen in Doornik en enige andere steden. Godefroid was een handwerksman, die in kleine bijeenkomsten voorging. In maart 1552 trof hem het lot van Brully en Destoubequin: hij werd gearresteerd en in mei van hetzelfde jaar verbrand.

Toch was in 1556 de groep calvinistische protestanten in Doornik zover gegroeid dat de Emdense kerk kon voorstellen dat 'de broeders van Doornik' een brief aan Calvijn zouden schrijven. Het is echter niet duidelijk of er toen al een georga-

niseerde gemeente met een kerkeraad bestond.

Omstreeks deze tijd bekeerde Jean de Lannoy, meesterknecht in een tapijtweverij, zich. Hij bestudeerde de bijbel en de werken van Calvijn en werd al spoedig de leidende figuur onder een groep gelijkgezinden. 's Avonds op zijn kamer legde hij dikwijls enige hoofdstukken uit de Schrift uit, op zon- en feestdagen verzamelde hij zijn leerlingen op de Grote Markt en ging met hen buiten de stad wandelen om hen in rust te kunnen onderwijzen. Dit alles wekt de indruk dat we zijn aanhang eerder op enige tientallen dan op honderden moeten schatten.

Ook in Lille herstelden de protestanten zich van de vervolging van 1545. In 1552 kwam Guy de Bray in de stad en tot zijn vlucht in 1555 gaf hij leiding aan de protestanten. Hij organiseerde de gemeente zover dat er in ieder geval diakenen gekozen werden, maar van een bediening van de sacramenten of de verkiezing van ouderlingen wordt geen melding gemaakt. In maart 1555 moest hij vluchten, maar toch keerde hij in 1559 terug, vestigde zich in Doornik en bezocht vandaar ook Lille en Valenciennes. Toen waren er in deze plaatsen duidelijk calvinistische gemeenten. De Bray eiste dat wie tot deze gemeenten toetrad, plechtig de roomse kerk zou verzaken. Vermoedelijk moeten we het begin van de gemeentevorming met kerkeraad en bediening van de sacramenten in Lille en Doornik dus omstreeks 1559 plaatsen, misschien ook enige jaren eerder.

Omstreeks 1555 bestond ook in Antwerpen, de grote, snel groeiende handelsstad, waar het wemelde van de vreemdelingen, een Franstalige gemeente.² In die tijd begon ook de vorming van een Nederlandstalige calvinistische gemeente.³ Op 17 december 1555 schreef de schoenmakersknecht Caspar van der Heyden aan de kerkeraad van Emden 'dat wy Christo den Heeren door den H. Geest beginnen te verzamelen een kleine tedere Bruydt of Gemeente'. Op zondagavonden kwam men in kleine kring heimelijk bijeen en besprak het Credo, het Onze Vader, de sacramenten of de catechismus, waarbij zo nodig lutherse of doperse opvattingen uitdrukkelijk werden weerlegd. Van de deelnemers aan deze bijeenkomsten eiste Van der Heyden dat zij gebroken hadden met de 'roomsche

gruwelen en superstitiën', ook bij het dopen, trouwen en begraven (men bedenke dat er geen burgerlijk huwelijk bestond). In deze tijd stelde men ook een kerkeraad in, om leiding te geven aan de snel groeiende gemeente. In februari 1558 omvatte zij vermoedelijk 150 tot 200 lidmaten. In hetzelfde jaar trof de vervolging de jonge gemeente hevig, maar zij bleef bestaan. Ook elders ontstonden gemeenten, zodat vanaf 1562 in Antwerpen regelmatig synodes gehouden konden worden, waar verscheidene (ook Franssprekende) gemeenten waren vertegenwoordigd. Ook Breda en Middelburg bezaten reeds voor 1566 een kerkeraad.⁴

Zo waren in Vlaanderen, Artois, Henegouwen en Brabant ondanks de vervolgingen, dank zij grote moed en ten koste van vele offers, in de laatste tien jaar voor 1566 de 'kerken onder het kruis' gevormd, complete tegenkerken met armenzorg en getuigschriften voor leden die buiten de eigen gemeente huwden. Ten noorden van de grote rivieren ontbraken de kruiskerken, daar bestonden slechts groepjes gelijkgezinden. Soms vroegen die om een bezoek door een predikant uit Emden, soms verlangden zij een vaste predikant, maar voor 1566 is deze laatste wens, voor zover wij weten, nergens in vervulling gegaan.

De vorming van consistories die tucht oefenden over de leden van de gemeente, en a fortiori de vorming van een synode, betekende de vorming van een nieuwe autoriteit, geheel onafhankelijk van de wereldlijke macht. Ook de katholieke kerk oefende rechtsmacht over haar leden, maar deze kerk stond in de zestiende eeuw onder invloed van de wereldlijke overheid, de protestantse kerkelijke organen waren, juist omdat zij in het geheim moesten werken, vrij en onafhankelijk en daardoor een rivaal voor de wereldlijke overheid. Toen Margaretha van Parma begin 1567 vernam dat ook in Holland consistories waren opgericht, achtte zij dit een 'saecke van zeer quaeden exempel ende arghere consequentie, alzoë doer de voorseide consistoriën eenige private persoenen vermetenlijcke aennemen macht ende autoriteyt op de gemeynte ende ondersaeten des Coninx onses genedichs liefs heeren, sonder sijner mayesteyt wete ende consent'.⁵

Er is nog een ander aspect aan de vorming van deze prote-

stantse gemeenten dat hier aandacht verdient. Tot 1555 was de reformatie van de bestaande kerken vrijwel steeds doorgevoerd onder leiding, althans onder supervisie van de wereldlijke overheid. In Duitsland en Zwitserland, in Scandinavië en in Engeland was dit de praktijk geweest. Soms was er strijd geweest tussen verschillende kerkelijke stromingen, maar steeds had die stroming die de steun van de wereldlijke macht had verworven of de wereldlijke macht had veroverd, zijn stempel op de gemeenschap gedrukt. Het *cuius regio, eius religio* was de alom aanvaarde praktijk. De vraag was steeds geweest welk karakter de kerk van Saksen, de kerk van Zürich, de kerk van Straatsburg of de kerk van Engeland zou hebben, slechts in enkele Duitse rijkssteden stonden twee kerken naast elkaar, een katholieke en een protestantse. De dopers, die los van de bestaande kerk een eigen gemeenschap wilden vormen, werden door katholieke en protestantse overheden vervolgd. In Frankrijk en de Nederlanden ontstond nu echter een hechte kerkelijke organisatie naast en tegenover de oude kerk, geheel los van de wereldlijke overheid. Enerzijds verhoogde dit de spanning, anderzijds kwam een nieuw compromis in zicht wanneer de hervormden in plaats van de bestaande kerk te hervormen er (voorlopig) genoeg mee zouden nemen om naast de oude kerk een nieuwe op te richten, waar zij zich zelf konden zijn. In Frankrijk werd de eerste officiële calvinistische gemeente in 1555 te Parijs gevormd, de eerste nationale synode (althans een synode die pretendeerde nationaal te zijn) werd aldaar in 1559 gehouden. Met het januari-edict van 1562 begon het experiment om in één staat twee kerken naast elkaar te laten bestaan, zij het dat de rooms-katholieke kerk de officiële kerk bleef, terwijl de andere slechts geduld werd. Voor beide partijen was het een tijdelijke noodoplossing, maar ook een noodoplossing is een oplossing. Zou men in de Nederlanden dezelfde weg opgaan?

De kruiskerken droegen een duidelijk calvinistische signatuur. Dit blijkt uit de eis dat ouderlingen en diakenen de Nederlandse Geloofsbelijdenis zouden ondertekenen, en uit de felle afwijzing van afwijkende opvattingen en van elk compromis. Degenen die in de oude kerk bleven werden ongelovigen genoemd. Gelovigen mochten een begrafenis bijwonen,

maar alleen indien daarbij geen ‘afgodendienst’ werd bedreven, dus geen mis. Niemand mocht tot het Avondmaal worden toegelaten voordat hij openlijk belijdenis van zijn geloof had gedaan en zich aan het gezag van de kerkeraad had onderworpen. De Antwerpse kerkeraad meende in 1558 dat er ‘een afsundering syn (moest) tusschen de kinderen Godes ende des Werelts, welke meest gelegen is in de belijdenisse des geloofs ende dat se hen geven onder de discipline Christi’. Guy de Bray vroeg in 1561 van de leden van zijn gemeente dat zij plechtig het pausschap en de roomse kerk zouden afzweren.⁶ In 1565 werd op de synode besloten dat wie lange tijd bij de prediking kwam, maar de beslissende stap om zich aan de kerkelijke tucht te onderwerpen en naar het Avondmaal te gaan niet wilde doen, driemaal vermaand zou worden. Wanneer deze vermaningen geen succes hadden, mocht hij ook de prediking niet meer bijwonen. In plaatsen waar een wettig beroepen predikant was, mocht men niet naar andere predikers gaan.

Het is helaas niet na te gaan in hoeverre deze strenge opvattingen ook al voor de vorming van officiële gemeenten heersten in de ongeorganiseerde groepjes protestanten. Vermoedelijk betekende de vorming van de kruiskerken in vele gevallen een scherper trekken van de grenzen.

Niet allen waren het eens met deze strenge opvattingen. Zo Adriaen van Haemstede, een priester die in Leuven had gestudeerd en vermoedelijk omstreeks 1555 met de kerk brak. In 1556 kwam hij in Antwerpen en werd naast Caspar van der Heyden de tweede voorganger van de jonge gemeente. Spoedig kwam hij op gespannen voet te staan met de ouderlingen en diakenen, omdat hij naast de kerkdiensten voor de (eenvoudige) leden der gemeente, ook bijeenkomsten hield met (aanzienlijke) personen die niet tot de gemeente waren toegetreten, en soms ook niet voornemens waren dit te doen, die zelfs de jonge gemeente ‘misprezen’. Dit was de belangrijkste inzet van een reeks hooglopende geschillen, die nog niet waren opgelost toen Van Haemstede in 1558 moest vluchten.

In de vluchtelingenkerken in Londen en Palts heersten dezelfde strenge opvattingen als in de kruiskerken in het

vaderland. Van der Heyden zelf werd voorganger van de gemeente in Frankenthal in de Palts, Van Haemstede ging naar Londen en kwam daar in conflict met de kerkeraad, omdat hij de opvattingen van de dopers wel uitdrukkelijk verwierp, maar hen toch als broeders in Christus wilde aanvaarden. Het conflict zou met zijn afzetting eindigen.

De leden van de kerken onder het kruis en van de vluchtelingenkerken beschouwden, daarin voorgegaan door Calvijn, allen die ‘de waarheid kenden’ maar er toch voor terugschrokken tot hun gemeenten toe te treden, als ‘Nicodemieten’, doelend op Nicodemus, de Farizeër die Jezus in de nacht bezocht, omdat hij overdag niet durfde. Inderdaad zullen tallozen door vrees voor de gevolgen weerhouden zijn om tot de gemeente toe te treden, maar dat was niet het enige motief om afzijdig te blijven. Juist het zeer strakke, scherp omlinjende karakter van deze gemeenten zal vele meer genuanceerd denkenden hebben afgestoten. Zo had Jan Daalman omstreeks 1557 enige tijd tot de Antwerpse kruisgemeente behoord. Hij kon zich echter niet verenigen met de daar heersende opvattingen en keerde weer terug naar de oude kerk. Al was de katholieke kerk aangetast en bedorven, toch zag hij in deze kerk nog steeds de kerk van Christus, waaraan men zich niet mocht onttrekken. Ook hij beschouwde de paus als de antichrist, maar als de antichrist die volgens de voorspelling van de apostel Paulus (2 Thes. 2:4) in de tempel Gods zat. De katholieke kerk bleef desondanks de tempel Gods en Jan Daalman wilde deze daarom niet weer verlaten. Het is algemeen bekend dat ook Luther zich verzette tegen het oprichten van geheime kerken, tegen de wil van de overheid in.⁷ Velen die grote bezwaren hadden tegen de gang van zaken in de gevestigde kerk zullen zo toch in deze kerk zijn gebleven, omdat zij het alternatief, toetreden tot de kruisgemeente, zich onderwerpen aan de tucht van de kruisgemeente, evenmin wenselijk achtten.

Dit werd bevorderd door de verrassend grote speelruimte die soms binnen de gevestigde kerk voor moedige personen bleek te bestaan. Zeer extreme voorbeelden hiervan vinden wij in de noordoostelijke provincies, die pas kort tevoren onder de macht van de Brusselse regering waren gekomen en

soms een grote mate van zelfstandigheid hadden weten te bewaren.

In Groningen, de stad van Praedinius, onderwees in 1557 de schoolmeester mr. Derck Paesschen zijn schoolkinderen uit ‘seker Duetsch boecksken, naemptlick een Duetsche catechismus M. Lutter’ (dus de kleine catechismus van Luther). De Raad van de stad, die juist een conflict met Brussel over de afkondiging van het plakkaat van 1550 tegen de ketterij achter de rug had, vond dat toch al te provocerend en verbood het, maar meester Derck bleef zijn kinderen ‘ongewoentlicke argumenten’ dicteren. Nog tweemaal negeerde hij een dergelijk verbod, totdat de Raad ten slotte, uit vrees dat de stad in moeilijkheden zou komen, doortastte en in juli 1557 de schoolmeester uit de stad verbande.⁸

De vrees voor Brussel duurde niet lang, want toen men in 1559 een nieuwe pastoor van de Sint Maarten moest beroepen, koos men Steven Silvius. Deze was pastoor te Leeuwarden. Omstreeks 1558 had hij tweemaal op de preekstoel verklaard dat hij geen zekerheid kon krijgen of het sacrament des altaars het lichaam des Heren was. De magistraat in Leeuwarden was zijn bezwaren zover tegemoet gekomen dat heer Steven de mis niet meer behoefde op te dragen en zich mocht beperken tot preken, terwijl een andere priester de missen verzorgde. Voordat hij zijn ambt in Groningen kon aanvaarden, moest hij de doctorstitel verwerven. Daarvoor ging hij naar de lutherse universiteit te Heidelberg. Een jaar later zonden de kerkelijke autoriteiten te Utrecht twee commissarissen om een stokje te steken voor deze benoeming, maar zij moesten onverrichter zake afdruipen. Het stadsbestuur verklaarde later aan de stadhouder dat het toezicht op de geestelijken vanouds toekwam aan de drie Groningse pastoors en wanneer het over een pastoor ging, aan de drie oudste geestelijken en de twee oudste burgemeesters. Anderen hadden zich er niet mee te bemoeien. Steven bleef pastoor tot zijn dood in 1561.⁹ Natuurlijk speelde bij dit alles een rol dat Groningen ver van Brussel lag, dat de stad goed verdedigbaar was, maar dat de koning er geen garnizoen had.

Pastoor Johannes Willems van de Onze Lieve Vrouwekerk te Deventer was duidelijk protestantiserend. Na zijn dood werd

tot zijn opvolger benoemd Carolus Gallus, die onder andere te Genève (!) had gestudeerd. Onder druk van Brussel moest men hem het volgend jaar reeds laten gaan. In 1564 werd Johannes Ostendorp pastoor, die zich in 1566 ontpopte als een protestantse predikant.¹⁰

In Holland waren de mogelijkheden voor protestantiserende katholieken stellig niet zo groot als in de genoemde gewesten, maar in vele, vooral kleinere plaatsen, toch niet te verwaarlozen. Het is alleen moeilijk zich een juist beeld te vormen. Van de meeste protestantiserende priesters horen wij pas op het moment dat de wereldlijke of kerkelijke overheid maatregelen tegen hen nam, van anderen als zij zich in 1566 bloot geven. Van talloze geestelijken is bekend dat zij in moeilijkheden kwamen, zonder dat wij hun opvattingen kennen. Van een enkeling, als Angelus Merula, de pastoor van Heenvliet, weten we iets meer, weten we hoe hij in de liturgie wijzigingen aanbracht om die aan te passen aan zijn opvattingen. Nadat al in 1533 onderzoek naar zijn opvattingen was gedaan, had een nieuw onderzoek in 1553 noodlottige gevolgen.¹¹

Men krijgt soms de indruk dat in bepaalde plaatsen bij voorkeur niet geheel orthodoxe geestelijken werden benoemd. In Enkhuizen bijvoorbeeld was Cornelis Cooltuyn pastoor. Deze kende niet alleen Latijn, maar ook Grieks en Hebreeuws. Nadat hij wegens afwijkende opvattingen ontslagen was, ging hij schoolhouden in Alkmaar. Ondanks zijn verleden werd hij daar tot pastoor gekozen, maar toen hij weigerde de mis op te dragen, moest hij toch vluchten. Alkmaar was geen Leeuwarden. Hij werd daarop predikant te Emden. Zijn opvolger in Enkhuizen, Andries van Castricum, was evenmin orthodox. Deze werd in 1561 door de deken gevangen genomen, maar door zijn stadgenoten weer bevrijd. Hij werd daarop vicaris te Sneek, waar hij in 1566 tot de eerste protestantse predikers behoorde. In hetzelfde jaar preekte hij ook weer in Enkhuizen en in 1572 werd hij daar voor de rest van zijn leven predikant.¹²

Pastoor Adriaen Corneliszoon te Rotterdam en Gijsbrecht Janszoon van Oudewater, de vice-pastoor van Overschie, werden in 1553 gearresteerd. De inquisiteur Ruard Tapper onderzocht hun boeken en schriften en na hun veroordeling in 1553

werden hun boeken verbrand. Dit duurde zeer lang, ‘mits de veelheyt van dien’. Wanneer iemand zich een zo kostbare bibliotheek aanschafte, mogen we veronderstellen dat hij zeer bewust meedacht met de theologische discussie van zijn dagen. Beide priesters werden overgeleverd in de gevangenis van de bisschop om penitentie te doen. Waarschijnlijk hebben zij eventuele ketterse opvattingen dus herroepen. De opvolger van de Rotterdamse pastoor was evenmin vrij van ketterse smetten. Reeds in 1556 achtte de inquisiteur het nodig hem bij zich te ontbieden. De pastoor nam daarop de vlucht.¹³ Na hem kwam Hubert Duifhuis. Deze zou zijn leven eindigen als een protestants predikant te Utrecht, waar hij op zeer gespannen voet stond met de calvinisten.¹⁴ Het is echter niet bekend of Duifhuis reeds bij zijn benoeming ketterse neigingen had.

Sommigen moesten vóór 1566 vluchten, anderen slaagden er in zich tot 1566 in de kerk te handhaven. Omdat zij voorzichtiger waren? Omdat hun protestantse ideeën pas later gegroeid zijn? Wij weten het niet. Nicolaas Scheltius bijvoorbeeld was zeer geleerd, kende Grieks en Hebreeuws, was wel belezen in de kerkvaders en had volgens de Amsterdamse protestanten ‘volcomen kennis van de waerheyt des Evangeliums’. Hij bleef pastoor in het afgelegen Sint Maarten (16 kilometer ten noorden van Alkmaar), totdat hij in 1566 een beroep door de Amsterdamse protestanten aannam. Pieter Dirkszoon, pastoor van Nieuwe Niedorp, Pieter Uytten Bogaert van Schoonhoven, Clemens Maartens in Hoorn, Cornelis Simons te Haamstede moesten in 1567 vluchten en keerden in 1572 als predikant op hun oude standplaats terug, en deze lijst is stellig nog niet volledig. Andries Corneliszoon, kapelaan in Den Briel, had omstreeks 1564 een preekverbod gekregen, trad in 1566-1567 op als protestants predikant, noemde zich ook in 1571 nog predikant van Den Briel en was het in ieder geval na 1572.

Als sommige priesters zo veel speelruimte vonden binnen de grenzen van de gevestigde kerk, wat zal er dan al niet mogelijk geweest zijn voor leken? Nog in 1561 sloot een ‘spel van zinnen’ van de Leidse rederijderskamer De Witte Acolyen dat in Rotterdam werd opgevoerd, zeer nauw aan bij de lutherse *Confessio Augustana*.¹⁵

Ook in Vlaanderen vinden we in de jaren vijftig een enkel

spoor van protestantiserende katholieken. In 1556 werd Hendrik de Beer, een van de pastoors van Hondshoote, ervan beschuldigd dat hij de ketters begunstigde. Hij vermeed in zijn preken de ware leer uiteen te zetten en vond dat zijn medepastoor, die geheel katholiek was, zijn kudde misleidde. De schout en verscheidene leden van de magistratuur - zo ging het gerucht - zouden hem begunstigen. Hij kwam er af met een boete.¹⁶ In Brugge week kapelaan Pieter de Busschere in zijn mis sterk af van het opgelegde formulier. In 1562 werd hij gearresteerd. Het volgend jaar zwoer hij zijn dwalingen af.¹⁷ In Namen werden in 1551 verschillende leden van het collegiaal kapittel van Saint Aubain wegens onrechtzinnigheid vervolgd. Zij waren bereid hun dwalingen af te zweren.¹⁸ De berichten over protestantiserende priesters in deze gewesten zijn echter schaars. Onder het scherp toezicht van inquisiteur Titelmans en de Brusselse regering was er vermoedelijk minder ruimte dan in Holland, en zeker dan in de noordoostelijke gewesten. Het vermoeden ligt voor de hand dat er ook in de jaren zestig in Vlaanderen en Brabant nog wel protestantiserende leken waren, die zich niet bij de kruiskerken wilden of durfden aan te sluiten. Het is echter niet mogelijk na te gaan of deze groep kwantitatief enig gewicht in de schaal legde.

Bij de huidige stand van het onderzoek krijgt men de indruk, dat de polarisatie van de tegenstellingen in Vlaanderen en Brabant veel verder was gevorderd dan in Holland, en zeker dan in Friesland, Groningen en Overijssel. Niet alleen het calvinisme was in Doornik en Valenciennes, in Gent en Antwerpen krachtiger dan in Holland, ook het rooms-katholicisme was er duidelijker geprofileerd, liet er minder speelruimte. Het was geen principieel dogmatisch verschil, geen verschil in volksaard. Wanneer de gevestigde kerk in de Nederlanden met Rome verbonden zou zijn gebleven, zouden ook de protestantiserende katholieken in Holland en Groningen, in Friesland en Overijssel vroeger of later tot de keus gedwongen zijn: óf zich conformeren aan de eisen van de katholieke reformatie, óf breken met de gevestigde kerk. Het was slechts een verschil in fase, in tempo. Waarschijnlijk speelde de aanwezigheid van het Brusselse regeringscentrum en van de Leuvense universiteit hier een rol, misschien kan men het ook algemener zeg-

gen: de in zo vele opzichten moderne, hoogontwikkelde gewesten als Vlaanderen en Brabant lagen ook in de kerkelijke ontwikkeling voor op de meer traditionele provincies.

Dit verschil had in 1566 belangrijke gevolgen. Na het aanbieden van het smeekschrift der edelen en het antwoord van de regentes leek het of de protestanten meer konden riskeren. Steeds openlijker hielden zij hun bijeenkomsten en steeds groter werd de toeloop naar de hagepreken die buiten de steden werden gehouden. Deze begonnen vanzelfsprekend in streken waar al een georganiseerd protestantisme bestond.

Teruggekeerde ballingen speelden een grote rol. Holland volgde aarzelend.¹⁹ Vanaf 2 juni liet de, formeel geheel onafhankelijke, graaf van Culemborg op zijn slot preken, terwijl in de kerken in de stad de katholieke eredienst nog enige maanden gehandhaafd bleef. De 8ste juli besloot een zevental Amsterdammers op zondag 14 juli een preek te laten houden, voorlopig veilig ver weg, dicht bij Hoorn, maar buiten de jurisdictie van die stad. Een week later preekte men in de omgeving van Alkmaar en Haarlem, 31 juli voor de poorten van Amsterdam. In het noorden en het oosten van het land bleef het nog rustig.

In Vlaanderen begon de beeldenstorm en deze vond ook in enkele plaatsen in Holland weklank, maar de grote ommekeer in Holland en de andere gewesten ten noorden van de grote rivieren kwam pas na het akkoord van Margaretha en de verbonden edelen op 23-25 augustus, toen de preken officieel werden getolereerd waar zij tot dusver waren gehouden, toen het dus leek of de protestanten een erkende plaats in de Nederlandse samenleving zouden krijgen. In de volgende weken deden talloze protestantiserende priesters de beslissende stap en kwamen onbewimpeld voor hun gevoelens uit. Pastoor Scheltius uit Sint Maarten werd predikant te Amsterdam. Het is nog niet mogelijk en in dit verband ook niet nodig een overzicht van al deze priesters te geven.

In Brabant en Vlaanderen drukten de felle, compromisloze, 'precieze' calvinisten uit de kruiskerken vanzelfsprekend hun stempel op de protestantse prediking in 1566. In Holland en de noordoostelijke provincies, waar het protestantisme pas

in 1566 zijn vorm kreeg, hadden lekepredikers als Jan Arentsz een overwegende invloed, en priesters die tot 1566 of kort daarvoor binnen de gevestigde kerk waren gebleven. Het protestantisme was er minder scherp omljnd, gevarieerder en dikwijls gematigder, ‘rekkelijker’.

Het verschil in mentaliteit tussen de ‘oude’ protestanten in Vlaanderen en Brabant en de ‘nieuwe’ in Holland leidde al in 1566 tot moeilijkheden. Toen lutherse Duitse kooplieden in Amsterdam ‘kwade geruchten’ verspreidden over de protestanten in die stad en met name over hun Avondmaalsleer, las Jan Arentsz op de preekstoel de artikelen uit de Augsburgse confessie over het Avondmaal voor en verzekerde dat hij en de zijnen niets leerden dat hiermee in strijd was. Dat betekende niet dat hij luthers was, maar dat hij geen bezwaar had tegen samenwerking met de luthersens. Zo hoopte hij, naar het schijnt, te voorkomen dat de luthersens een aparte gemeente zouden stichten. Deze verklaring was echter niet naar de smaak van de Antwerpse calvinisten. Caspar van der Heyden en twee ouderlingen kwamen naar Amsterdam om protest aan te tekenen, maar de Amsterdammers bleven op hun stuk staan.²⁰

In de eerste maanden van 1567 slaagde de landvoogdes Margaretha van Parma erin alle protestantse godsdienstoefeningen te verbieden. Alva arriveerde in augustus van dat jaar. De protestanten, althans de leidende figuren onder hen, moesten vluchten. De verschillen in opvattingen en in mentaliteit tussen de veelal precieze protestanten uit Vlaanderen en Brabant enerzijds en de veelal meer rekkelijken uit de streken ten noorden van de grote rivieren, zouden ook in ballingschap een grote rol spelen.

Willem van oranje en de protestanten

Niet alleen voor het Nederlandse protestantisme, ook voor de politieke ontwikkeling van Willem van Oranje was het jaar 1566 van grote betekenis. Eén van de redenen waarom hij al jaren voor 1566 op gespannen voet stond met het bewind van Filips II, was zijn afkeer van de onverbiddelijke kettervervolging die

de koning eiste en zijn bezorgdheid over de groeiende spanning die deze vervolging oproep.

Al jaren leidden de vervolgingen af en toe tot incidenten. Kort voor of in 1549 werd heer Bonifatius - eertijds vicaris te Kollum en van 'quaede secten' - door een oploop 'myt clockslach ende andere quade manieren' uit zijn gevangenschap bevrijd. Vijf jaar later werden drie arrestanten aan de dienaren der justitie 'ontweldigd'. In maart 1558 ontstond te Rotterdam bij de terechtstelling van vijf dopers een groot oproer, zodat de baljuw, burgemeesters en schepenen op de toren van het stadhuis moesten vluchten en vier van de veroordeelden vrijkwamen.²¹ De 'chanteries' in Doornik en Valenciennes in 1561 en de 'journée des maubrulez' te Valenciennes in 1562 vermeldden wij reeds.²² De vraag welke houding de autoriteiten tegenover de protestanten moesten aannemen, werd een van de dringendste politieke problemen waar geen staatsman omheen kon, hoe gering zijn godsdienstige belangstelling ook was.

Willem van Oranje en andere edelen als Montigny en Bergen hadden bezwaren tegen de strenge vervolging, maar dat betekende niet dat zij zelf protestants waren, of dat zij volledige godsdienstvrijheid voorstonden. Oranje's eerste pogingen om een oplossing te vinden die minder barbaars was dan de door de koning geëiste vervolging, hadden nog een zeer beperkte draagwijdte, pas langzamerhand kwam hij onder de druk der omstandigheden tot verder gaande plannen.

In 1562 werd te Augsburg een rijksdag gehouden van het Duitse Rijk, waartoe formeel ook de Nederlanden behoorden. Oranje was op deze rijksdag aanwezig als particulier, zelfs zonder toestemming van de regentes. Het was zeer waarschijnlijk op zijn aanraden dat twee afgevaardigden van de Staten van Brabant - de Antwerpse burgemeester Anton van Straelen en de Brusselse pensionaris Guillaume Martini - trachtten te bereiken dat de Augsburgse religievrede ook voor de Nederlanden geldig verklaard zou worden.²³ De hoofdregel van deze godsdienstvrede, het *cuius regio, eius religio* zou voor de Nederlanden natuurlijk geen uitkomst bieden, maar wel belangrijk was de bepaling dat de onderdanen die de religie van de landsheer niet wilden volgen, het recht kregen hun goederen te

verkopen en het land te verlaten. Aan het barbaarse doden van ketters zou dus een einde komen en deze veiligheidsklep zou kunnen voorkomen dat de spanningen te hoog opliepen. Bij de onderhandelingen in 1555 had Karel V er uitdrukkelijk op gestaan dat deze bepaling niet voor de Nederlanden zou gelden, zodat daar de strenge vervolging gehandhaafd zou kunnen blijven.²⁴ Het verbaast dus niet dat deze manoeuvre geen succes had.

Het volgend jaar pleegde Oranje overleg met de uit Atrecht afkomstige humanistische jurist Franciscus Balduinus om een oplossing te zoeken voor de moeilijkheden.²⁵ Er is niets bekend van de gevoerde gesprekken, maar wel weten we dat Balduinus de dogmatische verschillen tussen protestanten en katholieken onbelangrijk achtte en streefde naar één zeer ruime katholieke kerk. Stellig zal Oranje een oplossing in deze richting hebben overwogen, maar ook nu tevergeefs.

Oranje zocht dus op twee manieren naar mogelijkheden om de spanningen te verminderen, enerzijds door de positie van de dissidenten draaglijk te maken door verzachting of afschaffing van de plakaten, anderzijds door de officiële kerk zo te hervormen dat zij voor zoveel mogelijk mensen acceptabel zou worden. In december 1564 had hij beide pijlen nog op zijn boog. Hij overwoog toen de koning voor te stellen het priesterhuwelijk en het gebruik van de miskelk voor leken toe te staan.²⁶ Hij hoopte kennelijk dat zo velen weerhouden zouden kunnen worden van een breuk met de gevestigde kerk. Dit betekende echter dat hij de besluiten van het zojuist beëindigde concilie van Trente weer discutabel stelde. In Engeland mocht Elisabeth niet zonder succes streven naar een ruime nationale kerk, los van Rome, in Frankrijk en de zuidelijke Nederlanden waren de tegenstellingen reeds te zeer toegespitst, waren beide partijen reeds te sterk verschanst in hun stellingen, dan dat een dergelijke oplossing kans van slagen had.

In dezelfde decembermaand, op oudejaarsdag 1564, werkte Oranje dan ook verder in de richting van de andere mogelijkheid. In de Raad van State stelde hij de positie van de godsdienstige minderheden openlijk aan de orde en sprak uit dat vorsten niet het recht hebben over het geweten van hun

onderdanen te heersen en hun de vrijheid van godsverering te ontnemen.

Het verzet tegen de barbaarse en onstaatkundige politiek van Filips II werd steeds sterker. Niet alleen Bergen en Montigny, niet alleen Egmont en Horne steunden het, ook een man als de president van het Hof van Utrecht, Hippolytus Persijn, die tot zijn vertrek uit Friesland in 1557 daar de stuwende kracht was geweest bij de bestrijding van de dopers, ging overstag en meende in 1565 dat de ketters niet met de dood gestraft moesten worden.²⁷

Een crisis werd onvermijdelijk toen Filips II niet te vermurwen bleek en in de brieven uit het Bos van Segovia beval de kettervervolging met kracht voort te zetten. In het eerste hoofdstuk beschreven wij reeds het Smeekschrift der Edelen, de hagepreken, en de beeldenstorm.

Onder invloed van de spectaculaire kracht die de protestanten ontplooiden ging Oranje in de zomer van 1566 veel verder dan oorspronkelijk zijn plan was geweest. Krachtens het akkoord met Margaretha en de daarop gebaseerde overeenkomsten met de protestanten zouden voorlopig twee godsdiensten naast elkaar bestaan. Zij zouden wel niet gelijkberechtigd zijn, maar beide partijen zouden openlijke godsdienstoefeningen kunnen houden. Toch was deze houding van Oranje niet inconsequent. Niet de dogmatische waarheid, niet de gehoorzaamheid aan de kerk stonden voor hem centraal, maar het voorkomen van woelingen en, steeds meer, de vrijheid van een ieder om God te dienen ‘naar het licht dat hem gegeven is’. De praktische vormgeving hiervan was een kwestie van opportuniteit. Nu de protestanten in 1566 zo veel krachtiger bleken dan hij had verwacht, diende men hun ook meer rechten te geven dan oorspronkelijk de bedoeling was geweest.

In 1568 bleek hij nog veel verder opgeschoven. In zijn manifesten van dat jaar riep hij de Nederlanders op om de vrijheid en de privileges van het land te verdedigen tegen Alva, maar vooral om Gods eer te vermeerderen en Zijn Woord te verdedigen. Hij deed een beroep op hen die ‘onze ware christelijke godsdienst’ zijn toegedaan en die met hart en mond willen belijden. Alva en de zijnen zijn ‘verdruckers... van der eeren Godts ende zijnen heyligen salichmakenden Woorde’, hun

godsdienst is ‘afschuwelijke paapse afgodendienst (leur [religion] papistique, idolatre et horrible), de zogenaamde katholieke godsdienst’ (leur religion prétendu catholique).²⁸ Niet in officiële proclamaties, maar in een geloofsbrief voor zijn broer Lodewijk van Nassau sprak hij over ‘vrijdom en liberteyt van zijnder conscientie’ voor een ieder, terwijl hij in 1569 zijn agent Basius beval om wanneer deze een stad in zijn macht zou krijgen, ‘de gemeente van de papisten’ zoveel mogelijk te sparen, zodat zij ook de oorlogslasten zouden kunnen dragen en men zo min mogelijk vijanden zou maken. De ‘papisten’ die onder ede hulp wilden beloven moest Basius vrijheid van godsdienst toezeggen, alleen degenen die actief aan de vervolging hadden deelgenomen moest hij arresteren. In 1570 waren er plannen om de geestelijke goederen te confisqueren, zelfs om goud en zilver uit de kerken te inventariseren, kennelijk als voorbereiding voor een eventuele confiscatie.²⁹

Het toekomstbeeld dat Oranje de bevolking voorhield en waarvoor hij steun vroeg, was dus een staat waarin de protestantse godsdienst als de ‘ware religie’ werd beschouwd, al gaf hij zijn vertegenwoordigers opdracht de katholieken zoveel mogelijk te ontzien.

Deze ontwikkeling van zijn denkbeelden hing natuurlijk samen met de groei van zijn persoonlijke opvattingen. Al in september/oktober 1566 stond hij innerlijk geheel los van de rooms-katholieke kerk.³⁰ In de loop van 1567 had hij openlijk met de katholieke kerk gebroken: zijn zoon Maurits was 11 januari 1568 te Dillenburg volgens de lutherse ritus gedoopt. Daaruit mag men niet concluderen dat hij toen luthers was, alleen dat hij geen bezwaar had tegen de toen op de Dillenburg gebruikelijke gang van zaken. In zijn proclamaties gebruikte hij de bij de calvinisten geliefde terminologie, maar vermoedelijk zijn die niet door Oranje zelf opgesteld en men kan op grond van deze stukken niet zijn diepste gevoelens analyseren. Het zou onjuist zijn op grond van deze terminologie Oranje als calvinist te beschouwen. Vermoedelijk kunnen we hem in deze tijd het best karakteriseren als een protestant die alle verschillen, en vooral alle geschillen tussen luthers en calvinisten betreurde.

Toch kan de ontwikkeling van Oranje's persoonlijke over-

tuiging niet de enige verklaring zijn. Zijn proclamaties waren politieke manifesten en de ervaren staatsman moet hebben gemeend dat het mogelijk zou zijn voor dit programma voldoende steun te verwerven om een opstand tegen Alva met kans op succes te beginnen. Hij deed dan ook niet alleen een beroep op de protestanten, maar op allen die de vrijheid en de privileges van het land wilden verdedigen. Voor degenen die sceptisch of indifferent stonden tussen katholieken en protestanten zou dit een argument kunnen zijn, maar voor katholieken? Zouden katholieken te winnen zijn voor een programma dat hen, op zijn gunstigst, in een minderheidspositie bracht? Of zou hij verwacht hebben dat de katholieken nog slechts een kleine minderheid zouden zijn?

Het was in de onrustige tijden na 1566-1567 bijzonder moeilijk de stemming te peilen. De aanhang van de protestanten was in het wonderjaar veel krachtiger gebleken dan men had vermoed, het katholicisme telde in de eerste dagen na de beeldenstorm in Antwerpen en op vele andere plaatsen zo weinig weerbare verdedigers dat men de beeldenstormers ongehinderd hun gang had laten gaan. De verwachting lag voor de hand dat de snelle ontplooiing van het protestantisme zich zou voortzetten en dat de vestiging van een protestantse maar tolerante staat, waar de oude privileges gehandhaafd zouden worden, een program was dat voldoende steun zou vinden om Alva met succes te kunnen bestrijden. De veronderstelling lag vooral voor de hand voor iemand die, als Oranje, zelf kort geleden met de katholieke kerk had gebroken.³¹

Toch was deze veronderstelling onjuist. Velen van de overtuigde protestanten, die zich te zeer hadden bloot gegeven, hadden moeten vluchten. Dat betekende een verzwakking van de protestanten in de Nederlanden. Grote groepen die de verdrukte protestanten met welwillendheid hadden beschouwd, waren geschrokken van de agressiviteit die deze (of hun meelopers) in 1566 hadden tentoongespreid. Juist in Vlaanderen en Brabant, waar het in 1566 zeer onrustig was geweest, vond Oranje met zijn oproepen in 1568 en 1572 weinig gehoor. Dit zal stellig niet alleen aan de aanwezigheid van Alva's leger te wijten zijn geweest. Oranje maakte de fout van zo vele ballingen: hij zag niet hoe de crisis die hem in ballingschap had gedre-

ven, en hem in het protestantse kamp had gebracht, ook de stemming had beïnvloed in het land dat hij had verlaten, maar in omgekeerde richting. Bij de achtergeblevenen had deze crisis de sympathie voor nieuwe politieke experimenten samen met protestanten juist doen dalen, vooral in de streken waar het in 1566 roerig was geweest.

De synode van Emden

De Nederlanden zouden volgens het program van Oranje dus een protestantse staat worden, waar de ‘ware christelijke godsdienst’ zou worden gepredikt. Maar wat zou dat inhouden? Ieder kon daar het zijne bij denken.

De protestanten in Europa waren verdeeld in aanhangers van de lutherse Avondmaalsleer enerzijds en van de zwingliaans-calvinistische anderzijds. Vooral de strijdvaardige zogenoemde gnesio-lutheranen hadden onoverkomelijke bezwaren tegen de calvinistische opvattingen; de meer op Philippus Melanchthon georiënteerde vleugel, de ‘philippisten’ waren minder afwijzend.

Oranje had zich in het jaar 1566 veel moeite gegeven om calvinisten en lutheranen tot elkaar te brengen, omdat eendracht een goede zaak is en omdat alleen de aanhangers van de Augsburgse confessie in het Duitse rijk een erkende positie hadden. Voor sommige Nederlandse protestanten was de editie-1540 van de Augsburgse geloofsbelijdenis, de *Confessio Augustana variata*, aanvaardbaar, maar de felle calvinisten weigerden deze zonder nadere toelichting te ondertekenen, niet zozeer omdat zij de formuleringen onjuist achtten, dan wel omdat zij die niet duidelijk genoeg vonden. Oranje bleef ook na 1566 bij de Nederlandse protestanten aandringen op toenadering tot de luthersen, mede met het oog op politieke samenwerking met de Duitse vorsten. De vraag of men aan dit verlangen tegemoet zou komen, werd door verschillende stromingen onder de Nederlandse protestanten verschillend beantwoord. Toch was deze kwestie van secundair belang. De afkeer bij de meeste Duitse vorsten tegen calvinisten en zwinglianen was te groot dan dat politieke samenwerking veel per-

spectief kon bieden. Toen keurvorst Frederik III van de Palts in de jaren zestig een meer calvinistische sacramentsleer in zijn gebieden ingang deed vinden, wekte dit bij de lutherse vorsten zo grote verontwaardiging en zo hevige weerstanden dat hij op de rijksdag te Augsburg in 1566 ternauwernood aan een veroordeling ontkwam. De lutherse vorsten betoogden uitdrukkelijk dat hij dwaalde, al schrokken zij er voor terug om te verklaren dat hij niet behoorde tot de aanhangers van de Augsburgse confessie en dus niet onder de Augsburgse religievrede viel.³² De Nederlandse protestanten stonden bij de lutheranen niet alleen vanwege hun sacramentsleer, maar ook door de beeldenstorm van 1566 in een zo slechte reuk dat politieke samenwerking met de meesten van hen op grote moeilijkheden zou stuiten.

Er was echter nog een ander geschilpunt dat de protestanten verdeeld hield: de kwestie van de kerkelijke tucht, en deze kwestie was voor de Nederlanden van groot praktisch belang. De voorstanders van een strenge kerkelijke tucht wilden dat die zou worden uitgeoefend door zoveel mogelijk van de wereldlijke overheid onafhankelijke kerkeraden, gecoördineerd in classicale en synodale vergaderingen. Deze kerkeraden dienden te waken over de zuiverheid van de sacramenten. Alleen wie aan de ‘christelicke straffen zich ghewillichlick on-derworpen hebben’ mochten tot het Avondmaal worden toegelaten. De tegenstanders meenden dat ‘openbare zonden’ door de christelijke overheid gestraft moesten worden, maar dat de kerk zich diende te bepalen tot het verkondigen van Gods Woord en het toedienen van de sacramenten, zonder dwingende kerkelijke tucht te oefenen over degenen die de sacramenten begeerden. Bullinger in Zürich en Thomas Erastus in de Palts, om slechts twee illustere voorbeelden te noemen, waren tegenstanders van de kerkelijke tucht. Ook in Engeland sloot de praktijk van de staatskerk bij hun denkbeelden aan. Het was niet alleen een kwestie van wie de tucht moest oefenen, de overheid of de kerk, maar ook van de wijze waarop die tucht werd geoefend. De voorstanders van de kerkelijke tucht wensten een streng toezicht op leer en leven van de kerkleden, de tegenstanders waren bevreesd dat de voorstanders, als zij ooit hun zin kregen, een ieder als atheïst

zouden veroordelen die het niet in alles met hen eens was.

De voorstanders van de kerkelijke tucht waren omstreeks 1570 zeer actief. In de Palts verdedigde de Nederlandse hofprediker Pieter Datheen hun opvattingen met vuur. In Engeland begonnen de puriteinen in dezelfde tijd naast de staatskerk een heel netwerk van vergaderingen van de 'broeders' op te bouwen, mede om de kerkelijke tucht te oefenen, maar dit wekte bij de regering een hevige reactie en deze puriteinse organisatie werd met kracht onderdrukt. Ook aan de Nederlandse vluchtelingenkerken in Engeland werd het houden van classicale vergaderingen verboden. In Frankrijk was de rol van de consistories en synoden eveneens omstreden.³³ Welke koers zou men in de Nederlanden kiezen?

Oranje's voorkeur ging stellig uit naar een zo breed mogelijke protestantse kerk, waarin zoveel mogelijk figuren van diverse pluimage een plaats zouden kunnen vinden. Het strookte met zijn persoonlijke opvattingen, het was ook politiek wenselijk om daardoor een zo breed mogelijk front te vormen voor de strijd tegen Alva. Vele (niet alle) protestanten van de Vlaamse en Brabantse kruiskerken hadden echter, zoals we zagen, andere opvattingen. Zij stonden een scherp geprofileerd calvinisme voor, zij wilden een hechte organisatie van de kerken, zoals in de zuidelijke Nederlanden tot 1567 had bestaan, zij wilden een strenge oefening van de kerkelijke tucht. De vluchtelingenkerken in Engeland en de Palts deelden deze opvattingen.

Naast dit exclusieve calvinisme stond het nog meer ongevormde, heterogene protestantisme dat zich in 1566 in Holland, in Friesland en ook elders had geopenbaard. Ook van degenen die pas in 1566 definitief met de gevestigde kerk hadden gebroken, waren sommigen goed calvinistisch, anderen vreesden echter dat de calvinisten met hun strenge kerkelijke tucht voor afwijkende meningen geen plaats zouden laten en 'een nieuw pausdom' wilden invoeren. Zij wilden hun vrijheid zoveel mogelijk verdedigen.³⁴ Vrij veel van hun geestverwanten uit Holland. en de noordoostelijke provinciën hadden in 1567 een toevlucht gevonden in Emden.

Daar vormden de Nederlandstalige vluchtelingen geen aparte vluchtelingenkerk, maar waren zij lid van de gewone

‘Nederduitse’ kerk, al hadden zij wel een eigen organisatie voor de armenzorg. Het geestelijk klimaat was er iets rekkelijker dan in vele vluchtelingenkerken. Dit bleek duidelijk uit het verloop van een kwestie die al in 1565 was begonnen. Adrien Gorin, de predikant van de Franse vluchtelingen, was niet zo zuiver in de leer als enige van zijn ouderlingen wel wensten. Deze brachten de zaak voor de algemene, de Nederduitse kerkeraad in Emden. Die nam echter geen maatregelen, omdat hij meende dat de Franse kerkeraad zich ten onrechte met deze ‘nutteloze twisten’ had ingelaten. De Franse ouderlingen riepen daarop de bemiddeling in van de Geneefse predikanten, die zich in september 1566 tot Emden wendden. Zij meenden inderdaad dat de opvattingen van Gorin bij een predikant niet te dulden waren en achtten maatregelen noodzakelijk. Calvijns opvolger Beza schreef over deze zaak zelfs aan gravin Anna van Oost-Friesland.³⁵ Wij weten niet hoe de Emdense kerkeraad heeft gereageerd. Gorin vertrok in 1568; in dit verband zouden we willen zeggen: pas in 1568.³⁶ Dit optreden van de Franse ouderlingen is een goed voorbeeld van het streven der preciezen, waar de rekkelijken zo bevreesd voor waren.

Onder de Nederlandse ballingen waren de preciezen zeer actief. Reeds in november 1568 stelde een aantal van hen te Wezel een program vast voor de opbouw van de Nederlandse kerk, waarin zij streefden naar eenheid in leer en ceremoniën en naar het uitoefenen van kerkelijke tucht, in de vluchtelingenkerken en de geheime kruiskerken nu, in de hele Nederlandse kerk later, ‘wanneer de Heer voor de prediking van het Evangelie in de Nederlanden een deur geopend zal hebben’. Het programma was duidelijk: wie zich niet aan de kerkelijke tucht had onderworpen, mocht niet tot het Avondmaal worden toegelaten; men diende te zorgen dat er in geen geval een plaatselijke kerk werd ingericht zonder kerkelijke tucht en natuurlijk diende geen predikant te worden toegelaten, die niet bereid was de tucht te handhaven. Bij het toezicht op de leer hadden de predikanten de voornaamste taak, bij het toezicht op de levenswandel de ouderlingen, die dan ook elke week (!) de aan hun zorg toevertrouwden huis voor huis dienden te bezoeken. Het was het program van de strijdbare voor-

standers van een calvinistische kerkorganisatie. Nadat deze artikelen door de opstellers te Wezel op 3 november 1568 waren ondertekend, trachtte men, niet zonder succes, handtekeningen te verzamelen van anderen die niet bij de vergadering geweest waren. Anderen weigerden echter uitdrukkelijk hun medewerking. Dit ‘Wezels convent’ was geen officiële kerkelijke vergadering, meer een soort pressiegroep.³⁷

Mede op aansporen van Genève, vermoedelijk van Beza zelf, richtten anderhalf jaar later, op 21 maart 1570, Philips van Marnix van Sint Aldegonde en Caspar van der Heyden zich namens de vluchtelingengemeenten van Heidelberg en Frankenthal tot de andere vluchtelingenkerken. Zij stelden onder andere voor om voortaan nauw samen te werken bij de opleiding van predikanten en om, zolang het bijeenroepen van een synode niet mogelijk was, geregeld te corresponderen. Als onderwerpen voor deze correspondentie noemden zij de vraag of men de kerkelijke tucht onderhield, of er eenheid was in leer en ceremoniën, of men vrijmoedig straf en censuur gebruikte en of er valse leraars waren. Het was in wezen hetzelfde programma dat ook de opstellers van de Wezelse artikelen voor ogen had gestaan. Het is begrijpelijk dat de rekkelijken hier weinig voor voelden en afwijzend reageerden.³⁸

Niet alleen de preciezen wensten echter een hechte organisatie van de ballingen, ook Oranje drong erop aan, maar om geheel andere redenen. Na de mislukking van zijn veldtocht in 1568 had hij van maart tot oktober 1569 in Frankrijk vertoefd en daar aan de zijde van de hugenoten gestreden. Daar had hij de Franse calvinisten leren kennen en waren zijn reserves tegenover hen verminderd, daar had hij gezien hoe de kerkelijke organisatie van de hugenoten een grote steun was in de politieke en militaire strijd en hoe de edelen als ‘beschermers’ van de protestantse kerken grote invloed hadden.

Wilde Oranje zijn strijd tegen Alva voortzetten, dan had hij geld nodig. Een gewoon soldaat kostte drie en een halve kroon per maand, een ruiter het dubbele. Daarom wilde hij dat iedere vluchteling die niet armlastig was een maandelijks bijdrage zou geven van gemiddeld een kroon, de rijken meer, de minder welgestelden minder. Wanneer het land bevrijd was, zouden zij het dubbele terug ontvangen uit de opbrengst

van de geestelijke goederen of anderszins. Hij wendde zich met dit voorstel tot de kerkeraden van de vluchtelingenkerken, in de hoop dat zij de organisatie op zich zouden nemen. De kerkeraden van de Walen en de Vlamingen te Keulen reageerden echter vrij afwijzend: zij achtten het plan wel recht en christelijk, maar zij meenden toch dat het niet op de weg van een kerkeraad lag om het te steunen, daar de kerken zich niet met politieke zaken hadden in te laten. De prins was daardoor in juni 1570 gedwongen zijn toevlucht te nemen tot een ingewikkelde procedure, die kennelijk om dezelfde redenen ook in Engeland werd gevolgd: hij zond commissarissen die in tegenwoordigheid van de kerkeraad de zaak zouden regelen. Op deze manier schijnt het plan een begin van uitvoering te hebben gekregen, maar naar wens gelopen heeft het nooit. Oranje's geldnood bleef nijpend, zo nijpend, dat het niet mogelijk was de troepen te werven die hij nodig had voor zijn plannen in de tweede helft van 1570.³⁹

Oranje had medewerking en steun nodig van alle ballingen, ook van de preciezen, maar in deze tijd bleek duidelijk dat Oranje en de rekkelijken enerzijds en de preciezen anderzijds een geheel verschillende instelling hadden. In Emden ontstond in het voorjaar van 1570 een plan om zich met een apologie, een verdediging van het optreden der Nederlanders in 1566, en een aanklacht tegen Alva's optreden, te wenden tot de rijksdag die in juni te Spiers bijeen zou komen. Aanvankelijk werkten alle ballingen in Emden hierbij samen en zochten zij de leiding van de prins. Deze ging hierop in. Dit was echter niet naar de wens van vele preciezen in Heidelberg. Die wensten een apologie waarin op religieuze gronden het gedrag van de Nederlandse protestanten in 1566 werd verdedigd, waarin werd betoogd dat onze godsdienst 'suyver ende van alle oproer gantz vreemdt is', maar waarin gezwegen werd over politieke zaken, over de privilegies en de tirannie van de hertog van Alva in strijd met deze privilegies. Moded, vroeger predikant te Antwerpen en nu te Heidelberg, kwam naar Emden en wist de Brabantse ballingen aldaar voor zijn standpunt te winnen. De vluchtelingen in Keulen en Wezel volgden hun voorbeeld. Dat de broeders in de Palts hem steunden, spreekt vanzelf. Daar de Vlamingen en Brabanders weigerden toe te

geven, raadde Oranje aan het hele plan te laten vallen.

De broeders in de Palts weigerden echter niet alleen het Emdense voorstel te steunen, zij zetten ook buiten Oranje om een eigen actie op touw. Datheen ontwierp een apologie waarin alleen over de religie gerept zou worden, en hij en Petrus Alostanus verzochten namens de Heidelbergers de Emdense kerkeraad om ‘onsen gelieffden broeder Cornelium Rhetium’ met volmacht naar Heidelberg te zenden (dat wil zeggen dat zij wilden uitmaken aan wie Emden een volmacht zou moeten geven!). Het behoeft geen betoog dat Rhetius een geestverwant van Datheen was. De rekkelijken in Emden, de Hollanders voorop, waren niet alleen bevreesd dat een apologie uit de pen van Datheen de lutherse vorsten zou irriteren, zij wilden niet handelen zonder overleg met Oranje, en vooral, zij voelden de hele actie als een onderdeel van de campagne der preciezen, die steeds weer poogden hun stempel op de ballingen te drukken. Zij weigerden aanvankelijk aan een dergelijke apologie mee te werken. Toch schijnt er een compromis bereikt te zijn, want ‘eenstemmig’ vroeg men in juli Marnix de redactie van het stuk op zich te nemen.⁴⁰ Op 17 oktober 1570 liet Oranje dit aan keizer en rijksdag aanbieden. Het was geheel naar de wens van Oranje en de rekkelijken.⁴¹ Zouden Datheen en de zijnen, door Marnix overtuigd, zich hierbij hebben neergelegd? We weten het niet.

Inmiddels maakten Oranje en zijn medewerker Jacob van Wesembeke (tot 1567 was hij pensionaris van Antwerpen geweest) plannen voor een opstand in Holland en de IJsselsteden. Alle plannen mislukten, door geldgebrek van Oranje en doordat Wesembeke veel te optimistisch was geweest. Het lot van Herman de Ruiter op Loevestein behoeft hier niet verhaald te worden, de mislukking van de aanslag op Deventer evenmin.

Ondanks alle teleurstelling ging de prins verder op de ingeslagen weg. Zijn streven bleef om Alva te verdrijven, zijn streven bleef om dit te doen in samenwerking met de protestantse kerken. Vermoedelijk omdat Wesembeke, ondanks al Oranje's vermaningen tot voorzichtigheid, had gefaald, verzekerde Oranje zich voor of in januari 1571 van de medewerking van Marnix, op dat moment in dienst van keurvorst Frederik III

van de Palts. Was het met opzet dat Oranje de schrijver van de *Byenkorf*, de schrijver van de brief van maart 1570, aan zich verbond? Of koos hij Marnix op grond van zijn persoonlijke capaciteiten en nam hij zijn orthodoxe calvinisme op de koop toe? Of omdat hij in de kwestie van de apologie een oplossing had weten te bereiken? In ieder geval betekende het dat de prins geen bezwaar had om een strenge calvinist tot zijn naaste medewerker en raadsman te maken. De preciezen hadden nu een woordvoerder in de directe omgeving van de prins.

Wat Oranje nastreefde, bleek in Frankrijk mogelijk te zijn. Daar werkten politieke leiders van de hugenoten en predikanten vruchtbaar samen, daar werd in april 1571 te La Rochelle een synode gehouden waar de belangrijkste aanvoerders van de hugenoten aanwezig waren en een zo voornamelijk rol speelden dat deze synode als ‘*le synode des princes*’ bekend werd. Naast Coligny en de koningin van Navarre was daar ook Lodewijk van Nassau aanwezig.⁴² Het voorbeeld trok onder de Nederlandse vluchtelingen de aandacht. In de volgende maanden verwees men er herhaaldelijk naar.

Het zal aan het Franse voorbeeld te danken zijn geweest dat er concrete plannen ontstonden voor een nationale synode van de Nederlandse vluchtelingenkerken en zoveel mogelijk ook van de kruiskerken in het vaderland. Wat zou deze synode worden? Een wapen in de politiek-militaire strijd tegen Alva? Of een middel waardoor de preciezen hun program voor een hechte organisatie en disciplineren van de kerk volgens orthodox-calvinistische lijnen konden doorvoeren? Of beide tegelijk? Er is weinig bekend van Oranje's houding tegenover de synode; de preciezen hebben echter duidelijk en consequent hun doeleinden nagestreefd.⁴³

Het initiatief lag weer bij de vluchtelingen in de Palts, in Heidelberg en Frankenthal. Zij schreven, vermoedelijk in mei of juni 1571, naar Wezel en andere vluchtelingenkerken en reisden naar Oranje. Deze zegde zijn steun toe en machtigde Marnix de nodige besprekingen te voeren. De verstrooide kerken in het land van Kleef, het Sticht Keulen en Aken hielden op 3 en 4 juli 1571 in Bedburg een synode. Daar ging Marnix heen. De aanstaande generale synode stond als punt één op de agenda.

Marnix deed hier sommige voorstellen uit naam van de prins en andere uit eigen naam. Dit onderscheid wijst erop dat men zich terdege bewust was van het verschil in bedoelingen tussen Oranje en de kerkelijke voorstanders van de synode. Namens de prins stelde Marnix voor dat de kerken in politieke zaken, ‘belangende de wederoprichtinge der Nederlanden’, overleg zouden plegen en de prins zoveel mogelijk van alles op de hoogte zouden houden, dat men de beloofde financiële bijdragen inderdaad zou opbrengen en alle wantrouwen en ‘quaede achterclappingen’ en geruchten (over de rekkelijke Oranje?) zou bestrijden. Namens de prins verzocht Marnix ook dat de kerken zich zouden uitspreken over de rechtmatigheid van zijn roeping en de geoorloofdheid van gewapend verzet, om daardoor de zwakke gewetens gerust te stellen. Oranje vroeg dus om de morele steun van deze synode, maar ook dat deze krijgsgzaken zou overlaten aan degene ‘die hem des verstaet’, dat wil zeggen dat de synode zijn militaire en politieke leiding zou aanvaarden. De synode diende, zo meende Oranje, te streven naar overeenstemming met de aanhangers van de Augsburgse confessie (die sedert de vrede van Augsburg in het rijk officieel erkend was!) en met de Franse kerken en zich zoveel mogelijk aan te sluiten bij de besluiten van de synode van La Rochelle. Daarnaast greep Marnix terug op de voorstellen van zijn brief van maart 1570 om de gemeenten hechter aaneen te sluiten. Kennelijk waren dit de punten die hij niet namens Oranje, maar uit zijn eigen naam voorstelde.

De vergadering besloot de voorbereiding van de algemene synode met kracht ter hand te nemen en alle belangrijke beslissingen aan deze synode over te laten. Gerard van Culenburg en Willem van Zuylen van Nijevelt zouden naar Emden reizen om de synode voor te bereiden.

Toen de beide afgevaardigden in Emden aankwamen, vonden hun voorstellen bij velen een uiterst gereserveerd onthaal. Na vele beraadslagingen kregen zij toch een aantal medestanders. Polyander, de predikant van de Franse kerk, steunde hen namens zijn gemeente, maar Gerard Mortaigne kon zich slechts de afgevaardigde noemen van ‘enige Vlamingen’, zoals Cornelis Rhetius namens ‘zekere Brabantse en Zeeuwse broeders’ meewerkte. Isbrand van Harderwijk teken-

de ‘namens de besturende broeders der Friese kerk’, maar het is de vraag of hij de bedoelingen van de voorstanders van de synode wel geheel heeft begrepen. Deze premonstratenzer monnik had te Wittenberg gestudeerd en was tot het voorjaar van 1569 abt geweest van de abdij te Lidlum. Nu werkte hij mee aan de voorbereiding van de synode, maar de acta van de synode heeft hij niet ondertekend, integendeel, hij vertrok naar Frankfurt, de stad waar de lutherse predikanten in 1561 de calvinistische vluchtelingen hadden doen verdrijven.⁴⁴

Voorals de Hollanders in Emden - we zullen hierbij moeten denken aan mensen als Frans Coornhert, Laurens Reael, Jan Arentsz en Petrus Gabriël - verzetten zich tegen het houden van een synode. De voorstanders van een synode zagen hierin meteen het werk van Satan en gaven daarmee blijk juist die mentaliteit te bezitten waar de rekkelijken zo bevreesd voor waren. Zij schreven ook aan Oranje om hem te vragen zijn invloed op de Hollanders aan te wenden. Tegenover Oranje zwegen zij wijselijk over het werk van Satan, maar betoogden dat eendracht in de kerk ook de politieke zaken ten goede zou komen, ‘want daer goede ordeninge ghestelt ende eendrachticheyt is in gheestelijcke saecken, daer ghetuycht elck eene de vreesse des Heeren ende volghens dien een goede ghenegentheyt tot sijne evennaesten ende tot der ghemeyner welvaart’. Wij weten niet hoe Oranje gereageerd heeft, nog minder wat hij bij het lezen van deze brief heeft gedacht. Wel zijn sommige Hollanders ten slotte op de synode geweest.

De eerste oktober zou de synode beginnen. Emden, het bolwerk van de rekkelijken, was als vergaderplaats aangewezen. De kans dat zij door weg te blijven de betekenis van de synode zouden verminderen was daardoor zo klein mogelijk gehouden. Toen de voorzitter Caspar van der Heyden met Jean Taffin op die dag te Emden kwam, vond hij ‘alle dinghen so raw’, dat zij drie dagen hard werk hadden ‘om dander te bewegen’, maar de vierde oktober kon Van der Heijden eindelijk de synode openen. Zowel afgevaardigden van de vluchtelingenkerken in Duitsland als van de kruiskerken waren aanwezig. Ook Petrus Gabriël en Jan Arentsz.

De synode besloot de belijdenis van de Franse kerken te ondertekenen, maar over enige toenadering tot de aanhan-

gers van de Augsburgse confessie zweeg zij in alle talen. Over politieke zaken, over het bijeenbrengen van gelden voor Oranje, over samenwerking met Oranje staat geen woord in de acta. Oranje's naam werd zelfs niet genoemd. Het program van de preciezen werd echter geheel aanvaard. De predikanten zouden de Nederlandse Geloofsbelijdenis moeten ondertekenen voordat zij tot de predikdienst werden toegelaten. Regelmatige bijeenkomsten van kerkeraden, classes en synoden werden voorgeschreven. De uitoefening van de kerkelijke tucht werd uitvoerig geregeld. Evenals de synoden van de kruiskerken vóór 1566 noemde ook de Emdense synode de katholieken ongelovigen.

Wat de preciezen sinds Wezel hadden nagestreefd, hadden zij nu bereikt. Hun program had de sanctie gekregen van een vergadering die als de vertegenwoordiging van de Nederlandse kerk werd beschouwd. Hun program werd de norm voor de kerk die, naar men hoopte, eens in het vaderland zou kunnen worden opgericht. Ook Jan Arentsz en Pieter Gabriël, de hoofden van de Hollanders te Emden, gaven hun tegenstand op en ondertekenden de besluiten, hun voorkeur offerend aan de eenheid der kerken.

Oranje en de rekkelijken waren de grote verliezers. Hoewel Oranje later - niet openlijk - de synode heeft 'misprezen', heeft hij zich toch bij de besluiten neergelegd en zijn nederlaag aanvaard. In 1572 benoemde hij Datheen tot zijn afgevaardigde om de kerkelijke zaken in Holland te regelen, dat wil zeggen hij accepteerde de hegemonie van de preciezen.⁴⁵ Misschien heeft hij gehoopt dat de tucht zo gematigd zou worden toegepast dat er ruimte zou blijven voor vogels van diverse pluimage. Kerkelijke tucht is immers ook een kwestie van maat.

Inderdaad was, op langere termijn gezien, de overwinning van de preciezen verre van volledig. De kruiskerken waren, juist omdat zij geheel in het geheim moesten werken, onafhankelijk van elke inmenging door de wereldlijke overheid. Toen na de opstand van 1572 de kerken te maken kregen met een protestantse overheid, wilde die evenzeer toezicht houden op de hervormde kerken als zij dit vóór de opstand op de nog niet hervormde kerken had gedaan. In de instructie die

Oranje in november 1570 had opgesteld voor de gouverneurs van de steden die zich aan zijn zijde zouden scharen, had hij de bepaling opgenomen dat geen predikant, onverschillig of hij voorheen al het ambt had bediend of niet, zou mogen preken zonder toestemming van de stedelijke magistraat. In de instructie van juni 1572 voor Lumey was het iets toeschietelijker geformuleerd: niemand mocht buiten de overheid om het predikantschap aanvaarden, maar de overheid zou ook niemand als predikant weigeren indien er geen duidelijke bezwaren tegen zijn persoon waren.⁴⁶

Zo is het in de Republiek gebleven. De wereldlijke autoriteiten oefenden een toezicht uit op de kerk. De betekenis van dit toezicht wisselde van plaats tot plaats en van tijd tot tijd. Soms hielden de commissarissen-politiek in de kerkeraad of de provinciale synode een direct toezicht, soms was er alleen indirecte druk om te zorgen dat de kerkeraden de tucht niet strenger toepasten, de dogmatische geschillen niet meer toespitsten, dan de wereldlijke autoriteiten wenselijk vonden. In de eerste jaren na de Opstand heeft het soms hevig gespannen. Omdat de kerkeraden bezwaar maakten tegen het burgerrecht van de doopsgezinden heeft het op een gegeven moment niet veel gescheeld of de Staten hadden alle kerkeraden verboden.⁴⁷ De generale synode, die volgens de Emdense besluiten om het jaar gehouden zou worden, heeft in de ruim twee eeuwen van het bestaan van de Republiek slechts enkele malen vergaderd. Na de ervaringen met de Dordtse synode van 1618-1619 hebben de wereldlijke autoriteiten zelfs nooit meer toestemming gegeven tot het houden van een nationale synode. De lagere organen voor de kerkelijke tucht zijn wel grotendeels volgens het Emdense program gerealiseerd, maar zij hebben lang niet altijd kunnen werken zoals de broeders in Emden het zich hadden voorgesteld. De wereldlijke overheden hebben gezorgd voor een flinke scheut water in de koppige calvinistische wijn.

De vraag of een scherp omlijnd calvinisme in de geest van Van der Heyden en Datheen zijn stempel zou kunnen drukken op de protestantse Nederlanden die men na de Opstand verwachtte, of dat een breed, tolerant protestantisme in de geest van Oranje zou heersen, is door de Emdense synode niet

beslist. Die vraag heeft in de loop der tijden een steeds wisselend antwoord gekregen. De synode van Emden vormde echter wel een zeer belangrijke steun voor de eerstgenoemde richting.

Het is moeilijk te schatten in hoeverre de Emdense synode invloed heeft gehad op het verloop van de Opstand. Het overwicht van de preciezen zal velen, vooral vele magistraten, met reserves hebben vervuld. Dit was een van de belangrijkste redenen waarom, volgens de bekende schatting, in 1587 nog niet een tiende van de Hollandse bevolking zich had aangesloten bij de hervormde kerk, zich had onderworpen aan de kerkelijke tucht.⁴⁸ De versterking van de preciezen die het gevolg was van de synode van Emden, betekende vermoedelijk ook een versmalling van het front tegen Alva.

Daar stond tegenover dat, nu Oranje zich neerlegde bij de besluiten van de synode, een breuk onder de ballingen, een breuk in het front tegen Alva is voorkomen. Oranje's reserves tegenover de preciezen werden gedeeld door vele magistraatspersonen, door zeer vele anderen. Toch berustte Oranje's besluit om met de preciezen samen te werken op een juiste taxatie van de krachten. Dit bleek enige jaren later, na de oprichting van de Leidse universiteit. Zolang de orthodoxie van de theologische faculteit aan twijfel onderhevig was, bleef het aantal studenten gering en had men grote moeite om capabele docenten te vinden, terwijl de Franeker universiteit, waar de calvinisten wél de toon aangaven, in 1585 onmiddellijk met een bloeiende theologische faculteit kon beginnen.

De verschillen in visie tussen rekkelijken en preciezen en de daaruit voortvloeiende spanningen en geschillen, die wij onder de Nederlandse ballingen zo duidelijk konden waarnemen, zouden een kenmerk blijven van de geschiedenis van de Republiek, ja in zekere zin van de geschiedenis van Nederland tot in de zoste eeuw.

Eindnoten:

1. Gérard Moreau, *Histoire du Protestantisme à Tournai jusqu'à la veille de la Révolution des Pays-Bas* (Paris 1962) 1-169, 325. L.A. van Langeraad, *Guido de Bray* (Zierikzee 1884) 1-18. M.P. Willems-Closset, 'Le protestantisme à Lille jusqu'à la veille de la Révolution des Pays-Bas (1521-1565)' *Revue du Nord* 52 (1970) 199-216, aldaar noot 82 en 102. Op p. 201 (n. 24) trekt de schrijfster vergaande conclusies uit de uitdrukking 'tota illa ecclesia' in een brief van Poullain. Zij gaat ervan uit dat deze uitdrukking slaat op de kerk van Lille. Gezien het verband (Calvini *Epistolae* III 42) slaat het echter op de kerk van Christus in het algemeen en niet op die van Lille.
2. Andrew Pettegree, *Emden and the Dutch revolt. Exile and development of Reformed protestantism* (Oxford 1992) 61 n. 20. Philippe Denis, *Les églises d'étrangers au Pays Rhénans (1538-1564)* (Paris 1984), 608, 189, 193.
3. A.J. Jelsma, *Adriaan van Haemstede en zijn martelaarsboek* ('s-Gravenhage 1970) 5-81.
4. Gérard Moreau, 'Les synodes des églises wallonnes des Pays-Bas en 1563' *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* NS 47 (1965) 1-11. A.J.M. Beenakker, *Breda in de eerste storm van de Opstand* (Tilburg 1971) 38-43. J. van Vloten (ed.), *Onderzoek van 's konings wege ingesteld omtrent de Middelburgsche beroerten van 1566 en 1567* J. van Vloten ed. (Utrecht 1873) 70, 98, 153, 160.

5. Margaretha aan schouten van Amsterdam e.a steden 11-1-1567, Algemeen Rijksarchief Brussel, *Papieren van Staat en Audientie* 331, f.17.
6. Jelsma (noot 3) 51. Langeraad (noot 1) 47.
7. Jelsma (noot 3) 32-36. J.W. Pont, *Geschiedenis van het Lutheranisme in de Nederlanden tot 1618* (Haarlem 1911) 42, 91-92, 330-339, 343.
8. E. Alting, *Diarium 1553-1594*, W.J. Formsma en R. van Royen ed. ('s-Gravenhage 1964) 65-69, 72, 74, 77.
9. E. van Dijk, 'Dr. Johannes Eelts, ca 1528-1588, persona te Groningen, en de tegenstelling katholicisme/protestantisme in zijn tijd' *Groningse Volksalmanak* 1970-1971, 24-25. J.A. Feith, 'Een mislukte poging tot invoering van de inquisitie in Groningen' in: *Historische Avonden* (Groningen 1896) 156-177. J.J. Woltjer, *Friesland in Hervormingstijd* (Leiden 1962) 92.
10. Pont (noot 7) 172-176.
11. W. Moll, *Angelus Merula* (2e druk, Amsterdam 1855). J. Weernekens, *De theologie van Angelus Merula, met name onderzocht op invloeden vanuit de Reformatie* (Amsterdam 1983).
12. F. Pijper, 'Inleiding' bij de uitgave van 'Dat evangeli der armen' in: *Bibliotheca Reformatoria Neerlandica* IX ('s-Gravenhage 1912) 189-215. Woltjer (noot 9) 211.
14. Vroedschapsboek 11-8-1553, Gemeentearchief Rotterdam. Rekening 4474 f. 84, 100 en 4475 f. 44vo, 47, 48, 48vo, Grafelijkheidsrekenkamer, Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage. Sonnius aan Viglius 8 en 31-8-1556, in: P.F.X. de Ram (ed.) *Francisci Sonnii.... ad Viglium Zuichemum epistolae* (Brussel 1850) 12-15. B.J. Kaplan, 'Hubert Duifhuis and the nature of Dutch libertinism', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 105 (1992) 1-29.
15. J.E. Breen (ed.), 'Uittreksel uit de Amsterdamse gedenkschriften van Laurens Jacobszoon Reael', *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap* 17 (1896) 33. A.C. Duke, 'Nieuwe Niedorp in Hervormingstijd', *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* N.S. 48 (1967) p.60-71. *Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek* i.v.P. Wtenbogaert en Andries Corneliszoon. J.B. Drewes, 'Spel van Sinne (1561) van de Witte Acoleyen' *Nieuwe Taalgids* 70 (1977) 301-318.
16. Audiëntie (noot 5) 1674/2. Johan Decavele, *De dageraad van de reformatie in Vlaanderen (1520-1565)* (2 dln, Brussel 1975) I, 396, II, 70-71 nr 165.
17. Ibidem, I, 173.
18. E. Brouette, 'Histoire du protestantisme dans le comté de Namur' in *Bulletin de la Société d'Histoire du Protestantisme Belge*, 3e serie, nr 8 (1949) p. 427.
19. A.C. Duke en D.H.A. Kolff, 'The time of troubles in the county of Holland 1566-1567', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 82 (1969) 316-337. Herdrukt in Alastair Duke, *Reformation and Revolt in the Low Countries* (Londen en Ronceverte 1990) 125-151.
20. Breen, *Reael* (noot 15) 46-48. G. Brandt, *Historie der Reformatie I* (Amsterdam 1671) 387.
21. Woltjer (noot 9) 120-121. Niet verzonden concept en concept Hof-aan Philips II, Algemeen Rijksarchief Den Haag, *Archief van het Hof van Holland* 381 f.22-25, 40-41.
22. Hiervoor p. 25-26.
23. A.A. van Schelven, *Willem van Oranje* (2e druk, Amsterdam 1943) 90-91. F. Rachfahl, *Wilhelm von Oranien und der niederländische Aufstand* (3 dln, Halle, Den Haag 1906-1924) 236-237.
24. M. Ritter, *Deutsche Geschichte im Zeitalter der Gegenreformation und des Dreissigjährigen Krieges* I (Stuttgart 1889) 81. F. Postma, 'De visie van de Nederlandse regering op het verdrag van Augsburg aan de vooravond van de 80-jarige oorlog', *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap* 80 (1966) 141-151, aldaar 145.
25. Michael Erbe, *François Bauduin (1520-1573) Biographie eines Humanisten* (Gütersloh 1978) 153-156.
26. P.J. Blok, *Willem de Eerste, Prins van Oranje* (2 dln Amsterdam 1919-1920) I, 105.
27. Rachfahl (noot 23) II, 495.
28. Vgl hiervoor p. 46-47. Pamfletten afgedrukt in L.P. Gachard (ed.), *Correspondance de Guillaume le Taciturne* VI (Bruxelles 1866) 265, 266, 267. Pamflet Knuttel 168.
29. Gachard VI, ii-iv. *Archives ou correpondance inédite de la Maison d'Orange-Nassau* G. Groen van Prinsterer (ed.). Première série (8 dln, Leiden 1835-1847) III 196-200. *La correspondance du prince Guillaume d'Orange avec Jaques de Wesenbeke*. J.F. van Someren (ed.) (Utrecht-Amsterdam 1896) 19, 128, 152.
30. Van Schelven (noot 23) 124-125. *Archives* II, nr 216b, 237, 238, 247.
31. Vgl de brief van Willem van Oranje aan Jan van Nassau 28-9-1574 in: *Archives* V, 69-74, spec. 73.

32. W. Hollweg, *Der Augsburger Reichstag von 1566 und seine Bedeutung für die Entstehung der Reformierten Kirche und ihres Bekenntnisses* (Neukirchen 1964).
33. W. Hollweg, *Heinrich Bullingers Hausbuch* (Neukirchen 1956) 242-278. Volker Press, *Calvinismus und Territorialstaat. Regierung und Zentralbehörden der Kurpfalz 1559-1619* (Stuttgart 1970) 245-248, 258. P. Collinson, 'John Field and Elizabethan Puritanism' in: *Elizabethan Government and Society* (Londen 1961) 127-162, spec. 131-145. Robert M. Kingdon, *Geneva and the consolidation of the French Protestant Movement, 1564-1572* (Genève 1967) 36, 127, 144. W. van 't Spijker, 'Stromingen onder de reformatorisch gezinden te Emden' in: D. Nauta e.a. ed., *De synode van Emden 1571-1971* (Kampen 1971) 50-74, spec. 59-61.
34. Laurens Reael aan Dirck Cater 17-7-1570, *Corr... Wesenbeke* (noot 29) 47-50.
35. Beza aan gravin van Emden 22-1-1566, in *Correspondance de Bèze VII* (Genève 1973) nr 448.
36. J.N. Bakhuizen van den Brink, *Juan de Valdés, réformateur en Espagne et en Italie* (Genève 1969) 63-118.
37. J.F.G. Goeters (ed.), *Die Beschlüsse des Weseler Konvents von 1568* (Düsseldorf 1968). *Weseler Konvent 1568-1968* (Düsseldorf 1968).
38. Marnix van Sint Aldegonde, *Godsdienstige en kerkelijke geschriften* ed. J.J. van Toorenbergen, deel IV ('s-Gravenhage 1878) 3-38. Laurens Reael aan Dirk Cater 17-7-1570, *Corr...Wesenbeke* (noot 29) 47.
39. *Corr... Wesenbeke* (noot 29) 17-23. Vgl. *Werken Marnix Vereeniging* IIIe serie deel V, 46 art. 7.
40. D. Nauta, 'Marnix auteur van de Libellus supplex aan de rijksdag te Spiers (1570)', *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 55 (1975) 151-170, aldaar 152.
41. *Corr... Wesenbeke* (noot 29) 51-55, 57, 58, 62. F. Walsingham, *Memoires* (Amsterdam 1717) 139.
42. Kingdon (noot 33) 194, 195.
43. De stukken over de voorbereiding van de synode bij F.L. Rutgers, *De geldigheid van de oude kerkenordering* (Amsterdam 1890) 51-74.
44. Woltjer (noot 9) 93-94.
45. M.F. van Lennep, *Gaspar van der Heyden 1530-1586* (Amsterdam 1884) 208. Th. Ruys, *Petrus Dathenus* (Utrecht 1919) 309-311.
46. *Corr... Wesenbeke* (noot 29) 152. P. Bor, *Oorsprongh, begin ende vervolgh der Nederlantscher oorlogen* (4 dln, Amsterdam 1679-1684) I, 390a.
47. A.A. van Schelven, *Marnix van Sint Aldegonde* (Utrecht 1939) 44.
48. Bor (noot 46) II, 976.

4 De steden en de hervorming in de Nederlanden

Machtige, onafhankelijke steden, zoals de Duitse rijkssteden, kenden de Nederlanden niet. Toch kunnen enige beschouwingen over het thema stad en reformatie ook voor de Nederlanden zinvol zijn.¹ De steden waren immers belangrijke bestuurlijke eenheden die een zekere zelfstandigheid genoten; zij waren culturele brandpunten en zij hadden grote militaire betekenis. Dit laatste zou vooral na 1572 belangrijk worden.

De steden waren ondergeschikt aan de vorst, maar zij waren zo talrijk en zo groot dat zij toch in hoge mate hun stempel hebben kunnen drukken op de Nederlandse samenleving. Sinds de volle middeleeuwen was Vlaanderen bekend door de grote steden Gent, Brugge en Ieper, van de Brabantse steden was Brussel in de zestiende eeuw de residentie van de centrale regering geworden, Leuven herbergde de universiteit en de handelsstad Antwerpen bereikte na het midden van de zestiende eeuw haar hoogste bloei en was met omstreeks 90.000 inwoners in 1566 verreweg de grootste stad in de Nederlanden. In Holland woonde al in 1514 meer dan de helft van de bevolking in steden.

De plaats van de steden in de staat is door de Opstand essentieel veranderd, maar al voor de Opstand waren er grote verschillen in de positie van de steden tegenover de landsheer. Soms maakte de stad jaarlijks een voordracht op, waarop tweemaal zoveel namen voorkwamen als er vacatures te vervullen waren. De vorst koos ('eligeerde') dan - natuurlijk niet persoonlijk - de burgemeesters en schepenen die het volgende jaar de stad zouden besturen. Zo was het bijvoorbeeld in sommige Hollandse en in de Friese steden. Hier bestond dus een

zeker evenwicht tussen de macht van de vorst en de zelfstandigheid van de steden.

In de meeste gevallen ontbrak dit evenwicht. In een aantal steden had de vorst na een periode van troebelen de gehele magistraatsbestelling aan zich getrokken, zo in de grote Vlaamse steden Brugge (sinds 1399) en Gent (sinds 1540). Ook in de Utrecht en Haarlem kon de vorst de magistraat geheel naar eigen wens samenstellen. In Delft gold officieel de electie namens de vorst uit dubbeltallen door de stad aangeboden, maar in het midden van de zestiende eeuw waren er twisten rond de positie van de machtige brouwers. De Brusselse regering greep in en benoemde ook hier in sommige jaren de magistraat geheel naar eigen believen.²

In andere steden had de vorst veel minder macht. In Amsterdam en Leiden ging de burgemeestersbenoeming buiten hem om, in Groningen, de Overijsselse en de Gelderse steden had hij geen enkele invloed op de magistraatsverkiezing.

In de steden waar een vroedschap of kiescollege een voordracht opmaakte, had de vorst meestal geen invloed op de samenstelling hiervan. De leden zaten voor het leven en bij vacatures koos men zelf een nieuw lid. Een uitzondering vormde Rotterdam, waar de vroedschap bij een vacature een drietal opmaakte, waaruit de vorst koos.

Of de vorst nu veel of weinig macht bezat, vrijwel nergens hadden de ambachten nog een reële invloed op het stadsbestuur. In Gent, Brugge en Utrecht waren ze geheel uitgerangeerd, in de meeste Hollandse steden hadden zij nooit veel te betekenen gehad. In Brussel en Antwerpen hadden zij officieel nog enige macht. Overal echter werd de magistraat gerekruteerd uit een kleine bovenlaag van aanzienlijken: grote kooplieden en ondernemers, rijke brouwers, maar ook veel renteniers met grondbezit binnen of buiten de stad. Hoe vanzelfsprekend de aanwezigheid van een talrijke groep renteniers in de zestiende-eeuwse samenleving was, blijkt uit een opmerking van de Hollandse stadhouder in 1571 over liet dorp 's-Gravenzande. Hij noemde dit 'un petit nid, ou il n'y a pas dix personnes qui vivent de leurs rentes' (een klein nest, waar geen tien personen van hun bezittingen leven).³ Zo een plaats telde nauwelijks mee.

Merkwaardig is, dat er vaak geen verband was tussen de invloed die Karel V en Filips II in theorie op het stadsbestuur konden uitoefenen, en de mate van vervolging van ketters. Steden als Brugge, Delft en Haarlem, waar de vorst permanent of vele jaren de magistraat naar eigen believen benoemde, waren zeker niet getrouw in de bestrijding van de ketters. Kennelijk selecteerden de commissarissen die namens de landsheer de magistraten aanwezen, hun kandidaten niet op betrouwbaarheid bij de vervolging. Stonden ook bij hen vrede en eendracht hoger genoteerd dan militante orthodoxie?

Had zo reeds voor 1566 elke stad haar eigen geschiedenis, haar eigen variatie op het algemene patroon, toen de troebelen begonnen werd dit nog duidelijker. Tijdens de beeldenstorm waren de stadsbesturen enige tijd vrijwel geheel op zich zelf aangewezen en moesten zij ieder voor zich hun houding bepalen. In Haarlem verwijderde het stadsbestuur uit voorzorg de kostbaarheden uit de Sint Bavo, sloot de kerk zelfs, en voorkwam hiermee een beeldenstorm. In Leiden beschouwde het stadsbestuur een dergelijke maatregel als een capitulatie, liet de beelden en het H. Sacrament in de kerk, de kerken bleven open, en een beeldenstorm bleef niet uit.

Nog sterker werd dit, toen in 1572 de openlijke oorlog begon. De steden waren belangrijke vestingen en de oorlog bestond voor een groot deel uit het belegeren van steden. Een ieder kent de belegeringen van Haarlem, Alkmaar en Leiden in de volgende jaren.

Het is hier echter niet de plaats om de ingewikkelde gebeurtenissen uit de jaren zeventig te volgen, nog minder om de verschillende ontwikkelingen in de verschillende steden te beschrijven. Wij willen ons ertoe beperken de positie van de steden voor en na de Opstand te vergelijken in die gebieden waar de Opstand zich heeft kunnen handhaven, en vooral in Holland.

Evenals voor de troebelen heerste ook na de Opstand in de steden het stedelijk patriciaat. Dit patriciaat dankte zijn bestaan niet aan de Opstand, het had al in de vijftiende eeuw de macht in handen. Een enkele familie moest zich - katholiek gebleven - uit het stadsbestuur terugtrekken en andere fami-

lies namen dan hun plaats in, maar meestal waren er slechts persoonswisselingen binnen de heersende families. Ook als de families gewisseld waren, dan was het sociale milieu gelijk of vrijwel gelijk gebleven. In de eerste jaren na de troebelen hadden in Holland de schutterijen en gilden een rol gespeeld, maar al in 1581 bepaalden de Staten van Holland dat het voortaan verboden zou zijn om de landszaken met gilden of schutterijen te bespreken.⁴

Wel veranderde de positie van het stadsbestuur tegenover de kerk. Het spreekt vanzelf dat na de invoering van de hervorming het aantal geestelijken veel geringer werd. De kloosters waren opgeheven, evenals de talloze missen voor de zielen van overledenen in de parochiekerken. Al voor de Opstand was de Latijnse school een stedelijke instelling en stond het hele onderwijs onder toezicht van de stedelijke regering.⁵ Voor de Opstand had het stadsbestuur zich in vele gevallen ook al met de benoeming van geestelijken bemoeid. Na de Opstand werd dit het algemene patroon, ook doordat de kerkelijke goederen meestal onder beheer van de wereldlijke autoriteiten kwamen. Soms wilde de magistraat zelf de predikanten benoemen, maar dan vond hij al spoedig kerkeraad, classis en synode op zijn weg. Toch slaagde de magistraat erin om een vetorecht te behouden bij de keuze van predikanten en ouderlingen. Ook hier waren er grote verschillen. In Zeeland bijvoorbeeld werden de predikanten beroepen door een gemengde commissie uit kerkeraad en magistraat, het *Collegium qualificatum*.

Werd de greep van de stedelijke magistraat op de publieke kerk in protestantse tijden steviger dan hij in katholieke tijden was geweest, daartegenover stond dat de dissidente protestanten, de mennisten en later de remonstranten, zich vrijwel aan de greep van de overheid onttrokken. Zolang de katholieken verboden waren had de overheid natuurlijk weinig greep op de geheime organisatie die er nog bestond, maar ook hier kon ze, door een oogje toe te doen bij haar welgevallige priesters en de plakkatens toe te passen op onwelgevallige, in elk geval in later tijd⁶ een duidelijke invloed uitoefenen.

Is de positie van de magistraat in de steden door de Opstand dus enigszins versterkt, de belangrijkste verandering

betrof de verhouding van het stadsbestuur tot de gewestelijke en de centrale overheid. Voor de Opstand stond het stedelijk bestuur onder een effectief toezicht van de vertegenwoordigers van de vorst, in feite van het gewestelijk bestuur en zo nodig van de centrale regering te Brussel. Na de Opstand kwam, als er een stadhouder was, een rest van de vorstelijke macht aan deze stadhouder. Hij eligeerde in Holland voortaan de stedelijke magistratuur uit de hem aangeboden dubbeltallen, zoals hij dit voor de Opstand al dikwijls namens de vorst had gedaan. Het bestuur over Holland werd echter gevoerd door de Staten en in deze Staten domineerden de steden: er waren achttien stemhebbende steden, terwijl de ridderschap slechts één stem uitbracht. De Haagse bestuurscolleges, de Gecommitteerde Raden (het uit en door de Staten gekozen dagelijks bestuur, in andere gewesten meest Gedeputeerde Staten genoemd) en de Rekenkamer werden grotendeels bemand met afgevaardigden van de steden, dus met leden van het stedelijk patriciaat. In iets mindere mate gold dit ook voor de Hoge Raad en het Hof van Holland (de hoogste rechtscolleges) en een landelijk college als de Raad van State. Voor de Opstand was het patriciaat een stedelijk verschijnsel geweest, nu beheerste het Holland vrijwel volledig. De Opstand heeft het patriciaat niet doen ontstaan, maar wel zijn macht vergroot, ook buiten de stad. In Holland was de stadhouder de enige instantie die naast en eventueel tegenover het stedelijk patriciaat een effectieve invloed kon doen gelden. De ridderschap bleef de eerste stem uitbrengen en werd geacht het platteland te vertegenwoordigen. De afgevaardigde van de ridderschap was voorzitter van colleges als Gecommitteerde Raden, maar deze ridders waren tot regenten geworden en vormden nauwelijks een tegenwicht tegen de veel talrijker stedelijke regenten.⁷

De Hollandse grote kooplieden en regenten leefden daardoor niet meer in de schaduw van de adel, hadden ook weinig neiging adellijke titels te verwerven. Dikwijls kochten zij een heerlijkheid en noemden zich er naar, zonder dat dit adeldom gaf. Zij hadden hun buitenhuizen aan de Vecht of bij de duinen, zij leefden in een welvaart die menig edelman moest missen, maar zij bleven burgers van hun stad. Het lidmaatschap

van de vroedschap bleef de basis van hun politieke positie.

In de andere gewesten was de overmacht van de steden minder groot. In Zeeland stonden zes steden tegenover de Eerste Edele (Oranje), maar Willem I heeft in 1581 het markizaat van Veere en Vlissingen gekocht, zodat hij hier in feite over drie van de zeven stemmen beschikte. In Utrecht, Gelderland en Overijssel deelden de steden en de adel de macht, in Friesland had het platteland (adel en eigenerfden) zelfs drie stemmen, tegenover de steden één.

Na de Opstand was Nederland een welvarend, stedenrijk en officieel calvinistisch land. Dikwijls heeft men verband gezocht tussen deze zaken, maar de uiterste voorzichtigheid is hier op zijn plaats.

Is Nederland calvinistisch geworden omdat de steden er zo belangrijk waren, omdat de bourgeoisie er de leidende klasse was? Het verband tussen de sociale structuur en de groei van het protestantisme in het algemeen en het calvinisme in het bijzonder is complex, en ondanks alle onderzoek nog verre van duidelijk.⁸ We moeten hier onderscheid maken tussen drie fasen: de tijd dat de overheid de protestanten vervolgde (tot 1572, met uitzondering van het ‘wonderjaar’ 1566-1567), de tijd dat de protestanten de macht kregen (1572-1573 in Holland en Zeeland, 1578-1581 daarbuiten) en de tijd dat zij de overheidsmacht hadden.

Voor 1566, ten tijde van de vervolgingen, waren de protestanten slechts een kleine minderheid. Misschien is er in 1566 in sommige streken een kans geweest dat de protestanten in hun enthousiasme de meerderheid van de bevolking zouden hebben meegesleept, maar als deze kans er al ooit is geweest, dan heeft in elk geval de beeldenstorm dit in Vlaanderen en Brabant onmogelijk gemaakt. Als vervolgde ‘underdog’ hadden de protestanten op de sympathie kunnen rekenen van velen die hun opvattingen niet deelden. Nadat men in de beeldenstorm kennis had gemaakt met een turbulente, agressieve vorm van protestantisme, was die sympathie echter aanzienlijk bekoeld.

In 1572 zien we in Holland en Zeeland evenmin een spontaan omhelzen van het protestantisme. Natuurlijk was er een

duidelijk protestantse kern en waren de meeste teruggekeerde ballingen protestants. De meeste steden bedongen bij hun overgang echter dat de katholieke godsdienst gehandhaafd zou worden, al was men bereid een kerkgebouw aan de protestanten af te staan. Dat was in overeenstemming met de wensen van Oranje: op diens voorstel besloot de eerste vrije Statenvergadering te Dordrecht in juli 1572 dat zowel de protestantse als de katholieke godsdienst vrij uitgeoefend zou kunnen worden.

Van dit alles is weinig terechtgekomen. Binnen het jaar, en vaak al binnen enkele maanden, is in alle opstandige steden de uitoefening van het katholicisme verboden. Verscheidene factoren hebben hier een rol gespeeld. De calvinisten dachten even absoluut als de rooms-katholieken en wilden dat hun waarheid (*de* waarheid) zou triomferen. Dit werd nog versterkt, doordat zij dikwijls elke tegenslag opvatten als een straf van de Hemel voor het dulden van de ‘paapse afgodendienst’.⁹ Het belangrijkste lijkt echter de druk van Alva's opmars. De protestanten, die de Opstand als een protestantse zaak beschouwden, konden zich niet voorstellen dat katholieken zich tot het uiterste tegen Alva's legers zouden verdedigen en zagen hen daarom als potentiële verraders. Hier zat natuurlijk een kern van waarheid in: katholieken hadden bij een overwinning van Alva minder te verliezen dan de protestanten, maar het was ook een ‘self-fulfilling prophesy’, want hoe meer moeilijkheden men de katholieken in de weg legde, hoe meer deze een verzoening met de koning als het geringste kwaad gingen zien.

De strijd tegen Alva leidde zo tot een polarisatie, die de protestanten de macht gaf. De niet-protestanten hadden wel de meerderheid, maar zij waren innerlijk verdeeld: enerzijds hadden zij weinig behoefte zich bij calvinisten of dopers aan te sluiten, maar anderzijds verafschuwden zij Alva's regime uit de grond van hun hart. Doordat de meerderheid een verdeelde loyaliteit had, kon de vastbesloten protestantse minderheid de macht grijpen. Deze greep naar de macht werd begünstigd door een alom aanwezig antiklerikalisme en de geringe dogmatische scholing van de meeste traditionele katholieken en door het ook onder protestantiserende katholieken aanwezige

protestantse gedachtengoed. Hetzelfde proces herhaalde zich op groter schaal vrijwel overal buiten Holland en Zeeland in de jaren 1578 tot 1581.

Vanaf de protestantse machtsovernames, of liever vanaf het moment dat men de protestantse heerschappij als blijvend beschouwde, werkte de overheidsmacht ten gunste van de protestanten, maar wel veel minder meedogenloos dan zij tot 1566 ten gunste van de katholieken had gewerkt. Toch heeft het nog geruime tijd geduurd, vermoedelijk tot ver in de zeventiende eeuw, voordat de protestanten in Holland de meerderheid uitmaakten. In alle steden bleven, soms aanzienlijke, katholieke minderheden bestaan, op het platteland bleven hele streken in meerderheid katholiek.

Wanneer men zich dit alles realiseert, kan men moeilijk volhouden dat de burgerij in de Hollandse steden calvinistisch is geworden omdat de calvinistische ideeën hun opvattingen en belangen vertolkten, dat Nederland calvinistisch is geworden omdat de bourgeoisie de leidende klasse was. De strijd met Filips II leidde echter tot een polarisatie die de calvinistische minderheid in het zadel heeft geholpen. Wel kan men erop wijzen dat de protestanten zich in de strijd tegen Filips II economisch en militair hebben kunnen handhaven doordat het land zo stedenrijk en zo welvarend was. De band tussen de bourgeoisie en de overwinning van het calvinisme liep dus niet direct maar indirect, via de politieke en militaire omstandigheden.

Men kan natuurlijk speculeren over de vraag of, indien er tot 1566 en onder Alva geen krachtige druk was uitgeoefend ten gunste van het katholicisme, de burgerij niet uit zich zelf in meerderheid protestants zou zijn geworden, maar dit blijven speculaties zonder enige basis in de feiten.

Ten slotte: waarom hebben in Nederland de calvinisten de macht veroverd, en niet de lutheranen? Het is duidelijk dat de voorstanders van een presbyteriale kerkorde meer geneigd waren zo nodig een geheime organisatie op te bouwen dan de lutheranen. De politieke omstandigheden stelden dus een premie op het calvinistische kerkbegrip. Maar toch was er meer. Van het begin af, al in de jaren twintig, vindt men in de Nederlanden telkens weer een vrij nuchtere, rationalistische

Avondmaalsleer. Invloed van Luther vindt men hier stellig, maar invloed van Luthers Avondmaalsleer - en die bepaalde de scheiding tussen lutheranen en calvinisten - vindt men hier nauwelijks of niet. In de Nederlandse vertaling van anonieme lutherse geschriften liet men dikwijls de typisch lutherse gedeelten over de sacramenten, en vooral over het Avondmaal, eenvoudig weg!¹⁰ Hebben we hier dan eindelijk een punt waar de mentaliteit van de burgers en de kerkelijke ontwikkeling elkaar direct raakten, en niet via de politiek?

Kan men aannemen dat de Nederlanden zo voorspoedig waren omdat zij protestants, omdat zij calvinistisch waren? Amsterdam is de directe erfgenaam van Antwerpen, maar de handel heeft Antwerpen niet verlaten omdat deze zich in het katholieke Antwerpen minder kon ontplooiën dan in het protestantse Amsterdam. Men ziet niet dat Amsterdam een voorsprong had op Antwerpen *omdat* het protestants was. Ook hier lijkt het moeilijk een directe band te leggen.

Wel is er duidelijk een indirecte band, niet via lange-termijn ontwikkelingen of mentaliteiten, maar via een samenloop van omstandigheden. Al had de bloei van Amsterdam belangrijke economische oorzaken, deze bloei werd stellig zeer bevorderd door politieke omstandigheden die samenhangen met de godsdienstige geschillen. Amsterdams concurrent Antwerpen werd in 1585 vrijwel uitgeschakeld als centrale haven voor de Westeuropese handel, doordat de Zeeuwen na 1585 de Schelde 'gesloten' hielden. Amsterdam werd daarentegen zeer gestimuleerd door de talrijke, veelal protestantse, vluchtelingen die Vlaanderen en Brabant verlieten toen Parma deze gewesten had onderworpen. Nogmaals: de vluchtelingen verlieten Antwerpen niet omdat zij in een katholieke stad geen handel konden drijven, maar omdat de Schelde gesloten werd of omdat voor hen als protestants individu geen plaats werd gelaten. De band tussen calvinisme en handelsvoorspoed, tussen calvinisme en bourgeoisie, liep wederom via het politieke en het militaire, niet, althans niet primair, rechtstreeks.

Natuurlijk is het mogelijk dat de soberheid van calvinisten en dopers de kapitaalsaccumulatie heeft bevorderd en dat nog op andere manieren het godsdienstig klimaat de economische

ontwikkeling heeft beïnvloed. Deze verbanden zijn echter uiterst moeilijk aan te tonen en in elk geval van veel minder gewicht dan de boven beschreven processen, die gemaakt hebben dat Nederland én welvarend én officieel calvinistisch is geworden.

Het is onmiskenbaar, dat Nederland in de zeventiende eeuw een modern en burgerlijk land was. Voor een deel had dit zuiver economische oorzaken: in geen ander land, mag men toch stellig zeggen, gaven handel en nijverheid een zo grote bijdrage tot het nationaal inkomen, waren de steden zo belangrijk. De Nederlandse samenleving had ook een open karakter. Dit kwam niet door de calvinistische overwinning, maar doordat de calvinistische overwinning zo onvolledig was dat er in feite verschillende confessies naast elkaar leefden, onder het wakend oog van veelal erasmiaanse en erastiaanse regenten. In geen andere land moest de officiële kerk dulden dat een zo groot deel van de bevolking zich aan haar greep onttrok.

Eindnoten:

1. In Duitsland is de discussie over dit thema zeer gestimuleerd door het boek van Bernd Moeller, *Reichsstadt und Reformation* (Gütersloh 1962, herziene editie Berlijn 1987).
2. J.J. Woltjer, 'Een Hollands stadsbestuur in het midden van de 16e eeuw: brouwers en bestuurders te Delft' in: D.E.H. de Boer en J.W. Marsilje (ed.), *De Nederlanden in de late middeleeuwen* (Utrecht 1987) 261-279.
3. Boussu aan Alva 29-4-1571. Papieren van Staat en Audientie 338 f. 205-206 Algemeen Rijksarchief Brussel.
4. J.J. Woltjer, 'Dutch privileges, real and imaginary' in: J.S. Bromley and E.H. Kossmann (ed.), *Britain and the Netherlands V, Some political mythologies* (Den Haag 1975) 19-35, spec. 27-33.
5. R.R. Post, *Scholen en onderwijs in Nederland gedurende de Middeleeuwen*. (Utrecht-Antwerpen 1954) 45-61.
6. Zo bij de geschillen in het begin van de achttiende eeuw die leidden tot de scheiding tussen katholieken en oud-katholieken.
7. H.F.K. van Nierop, *Van ridders tot regenten. De Hollandse adel in de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw* (Amsterdam 1984).
8. Zie hiervoor p. 83-84.
9. Omgekeerd zagen vele katholieken in elk onheil dat het land trof Gods straf voor het dulden van de ketters.
10. W. Heitijng, *De catechismi en confessies in de Nederlandse reformatie tot 1585* (2 dln, Nieuwkoop 1989) I, 27.

5 Kleine oorzaken, grote gevolgen

‘Edele, eersame, waerde, wijse, voorsienige, discrete, besondere, goede vrienden,’ dat was de aanhef van een brief, die Willem van Oranje schreef aan het stadsbestuur van Gent. Hij beëindigde deze, na de gewone beleefdheidsformules en zijn titel, met de toevoeging: ‘Uluyden zeer goede vrient, tot uwen dienst.’¹ Wanneer een van de hoogste Nederlandse edelen, bekleed met de aanzienlijkste ambten, zich in dergelijke woorden tot een stad wendt, is er iets bijzonders aan de hand. Het betreft dan ook een brief uit 1583 en deze toont hoezeer de politieke hiërarchie door de Opstand was gewijzigd. Daarnaast heeft de Opstand de kerkelijke verhoudingen radicaal veranderd, de sociale structuur niet onberoerd gelaten en tot de scheuring van de Nederlanden geleid.

Men is geneigd om bij de bestudering van dergelijke ingrijpende gebeurtenissen naar diepliggende oorzaken te zoeken, om te veronderstellen dat grote gevolgen ook grote oorzaken gehad moeten hebben. Dit zou ons gevoel voor proporties bevredigen, maar daarom hoeft het nog niet juist te zijn. De onbewuste vooronderstelling is dat de oorspronkelijke situatie stabiel was en na kleine verstoringen zich van zelf zou herstellen. Het is echter ook denkbaar dat kleine oorzaken grote gevolgen hebben, zoals de kleine kracht nodig om een wissel om te zetten, beslissend kan zijn voor de koers van een zware trein. Aan de hand van deze thematiek wil ik enige beschouwingen wijden aan de dynamiek van de Opstand.

Als inleiding wil ik enige algemeen bekende zaken in herinnering roepen. Voor de meeste Nederlanders uit de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw was het ontstaan van een zelfstandige Noordnederlandse staat, los van

Duitsland, gescheiden van België en dus ook van Vlaanderen, een natuurlijke zaak. In 1858 schreef Fruin dat het mislukken van de vereniging van Noord en Zuid bij de Pacificatie van Gent niet aan toevallige, maar aan noodzakelijke oorzaken te wijten was. Geen voorbijgaand misverstand had de scheuring teweeggebracht, maar een diepgeworteld verschil tussen de noordelijke en de zuidelijke Nederlanden, een verschil in afkomst, in volksaard, in geschiedenis, in godsdienst, in regeringsvorm, in maatschappelijke toestand. Aan hereniging viel niet te denken zonder een volslagen omwenteling, zonder overheersing van de ene volksaard door de andere.² Met slechts weinig overdrijving kan men zeggen: Fruin en zijn tijdgenoten zagen het bestaan van een Noordnederlandse staat als een natuurlijke, stabiele situatie. Ook na de verstoring van deze natuurlijke toestand in 1815 had deze zich immers binnen twintig jaar hersteld?

In kerkhistorische kring vindt men de hiermee verwante opvatting dat de Nederlandse theologie een eigen aard had. Speciaal de Groninger theologen ontwikkelden de gedachte dat er reeds voor de Hervorming een specifiek Nederlandse stroming was. Men wees dan op Geert Grote, Thomas a Kempis, Wessel Gansfort en Erasmus. In de eerste stadia van de Hervorming meende men een nationaal-gereformeerde, en dus verdraagzame stroming te onderkennen, die noch luthers, noch calvinistisch was, maar die later door het uit den vreemde geïmporteerde onverdraagzame calvinisme verdrongen zou zijn.³

Deze visie van een eigen Nederlandse volksaard, die in de loop der geschiedenis zijn staatkundige vorm heeft gevonden in de Nederlandse staat, berustte meer op een wijd verbreid sentiment, op een negentiende-eeuws nationaal gevoel dat zich zelf terugprojecteerde, dan op historische analyse. Zelfs bij de klein-Nederlands voelende historici leefde het besef dat het anders had kunnen gaan. Hoewel Fruin die hiervoor weergegeven passage nog kort voor zijn dood liet herdrukken, vinden wij bij hem daarnaast en geheel in strijd daarmee ook andere geluiden: over de ontwikkeling van een groot-Nederlandse staat, die mogelijk geweest zou zijn, maar door de gebeurtenissen is gestuit.⁴ Ook Huizinga wees in 1912 op de

beslissende invloed van ‘loutere wisselvalligheden: de dood van vorsten, hun talenten en hun hartstochten en duizenden andere omstandigheden’ en in 1930 sprak hij over de mogelijkheid van een grote Bourgondische staat als ‘une possibilité historique manqué’.⁵ Het had kunnen gebeuren, maar het is niet gebeurd. Toen hij in de jaren twintig door Geyl werd geconfronteerd met de opvatting dat een andere ontwikkeling niet alleen mogelijk, maar ook wenselijk geweest zou zijn, reageerde hij echter kribbig en weinig doordacht met de opmerking dat hij geneigd was de historische ontwikkeling te bezien ‘with the eyes of determinism’ en liever onderzocht waarom het zo was gebeurd, dan te betogen dat het ook anders had kunnen gaan, al was dit laatste natuurlijk altijd aan te tonen.⁶

Geyl betreurde de scheiding van Noord en Zuid en daarom legde hij juist bij dit onderwerp sterk de nadruk op de contingente factoren. Er is geen sprake van, zo betoogde hij terecht, dat Nederland ‘van nature’ meer protestants zou zijn en België meer katholiek. Aanvankelijk, voor het begin van de troebelen, waren de protestanten in het noorden niet talrijker dan in het zuiden en overal vormden zij een kleine minderheid. De scheiding kan dus niet uit een dergelijk verschil worden verklaard, nog minder er door worden gerechtvaardigd. Nee, alleen omdat Holland en Zeeland militair en economisch bijzonder sterk stonden, konden de opstandelingen zich daar handhaven.

Kunnen we de visie dat een eigen Nederlands volkskarakter zijn vorm heeft gevonden in een Nederlandse staat als achterhaald beschouwen, ook Geyl's betoog dat er vóór de Opstand geen essentieel verschil bestond tussen Noord en Zuid, is niet geheel overtuigend. Al in de eerste stadia van de troebelen reageerden Vlaanderen en omgeving anders dan de gebieden ten noorden van de grote rivieren. De vorming van eigen calvinistische kruiskerken, de Liga van de hoge edelen tegen Granvelle, het Verbond der Edelen en de hagepreken waren overwegend Zuidnederlandse aangelegenheden. Het Verbond der Edelen vond in Holland, Utrecht en Gelderland weerklank, maar niet noordelijker, en de hagepreken in Holland en Utrecht begonnen weken na die in Vlaanderen.⁷ De beeldenstorm ontstond in Vlaanderen. Omgekeerd kwamen in 1572

omvangrijke gebieden ten noorden van de grote rivieren in handen van de opstandelingen, terwijl het zuiden zich vrijwel geheel stil hield. Een dergelijk verschil vraagt om een verklaring, ook als we ons de vele variaties realiseren binnen de hier grofweg als noord en zuid aangeduide gebieden. Wanneer ik hier suggereer dat het geestelijk klimaat in het noorden duidelijk anders was dan in het zuiden, bedoel ik niet, dat het noorden een andere aard had, en zeker niet een specifiek Noordnederlandse aard. Noord en zuid zijn hier geografische begrippen en niet een voorafschaduw van Nederland en België. Walcheren, de rede van Antwerpen, behoorde in deze gedachtengang duidelijk tot het zuiden.

Op het vasteland van Europa heeft de hervorming ertoe geleid dat na ruim een eeuw drie orthodoxieën de toon aangaven: de Trentse, de lutherse en de calvinistische. We mogen deze driedeling echter niet te ver terugprojecteren. Aanvankelijk was er een grote verscheidenheid van opvattingen, die slechts geleidelijk uitkristalliseerden in de drie genoemde stelsels. Nog langer duurde het voordat de katholieke, de lutherse en de calvinistische hervorming ook werkelijk hun stempel hadden kunnen drukken op die gebieden waar zij officieel heersten en in sommige streken boden dissidente groepen blijvend weerstand aan alle pogingen tot gelijkstelling.⁸ Dit proces van verscherpen en verharderen van de standpunten voltrok zich overal, maar niet overal in het zelfde tempo. In intellectuele centra verliep het veelal sneller dan in afgelegen gebieden; wanneer de godsdienstige geschillen zich verbonden met of zelfs overheerst werden door sociale en politieke spanningen, kon het in een stroomversnelling komen; de houding van de overheid kon grote invloed hebben.

Voor de Nederlanden betekende dit dat het in de hoog ontwikkelde delen van de zuidelijke Nederlanden sneller verliep dan in Holland, en in Holland sneller dan in het noorden en oosten. In het zuiden, vooral in het uitstralingsgebied van de Antwerpse wereldmarkt, hadden belangrijke economische verschuivingen plaatsgevonden. Velen, zowel hoog als laag, arm als rijk, waren los gewoeld uit hun traditionele milieu en daardoor ontvankelijk voor nieuwe ideeën. In het zuiden lagen het regeringscentrum te Brussel en het intellectuele centrum, de

universiteit te Leuven. Het zuiden was door diplomatieke en handelsrelaties in intensief contact met de centra van de Europese cultuur. Buiten deze centra ontbraken de economische veranderingen niet, en gingen humanisme en reformatie stellig niet ongemerkt voorbij, maar hier was alles nog traditioneler, zo men wil: ouderwets.

Deze verschillen hadden hun weerslag op de kerkelijke ontwikkeling. Ook in de meer traditionele streken waren er priesters en leken die de theologische ontwikkelingen met intense belangstelling volgden, maar de meeste konden zich nog handhaven binnen de soms zeer ruime gevestigde kerk en bleven protestantiserende katholieken. Enkelen braken met de kerk en trokken naar elders. Er zullen ook leken zijn geweest, die zich afzijdig hielden van het officiële kerkelijke leven, maar talrijk genoeg om tot de vorming van protestantse gemeenten te komen waren zij (afgezien van de dopers⁹) niet. In Holland woonden een aantal verspreide geestverwanten van Calvijn, die zich in 1565 ook tweemaal met een schrijven tot zijn opvolger Beza hebben gewend,¹⁰ maar ook zij kwamen voor 1566 niet tot organisatie.

In de meer moderne streken van het zuiden lag dit anders. De gevestigde kerk was daar duidelijker omljnd, al meer beïnvloed door de katholieke reformatie, dogmatisch bewuster, en zij liet minder speelruimte aan buitenbeentjes. Het was er dan ook al voor 1560 gekomen tot de vorming van vrij duidelijk calvinistische gemeenten, die kort na 1560 zich in een hechte organisatie aaneensloten en een duidelijk calvinistische ondergrondse tegenkerk vormden.

Geyl's opmerking dat de protestanten in het noorden niet talrijker waren dan in het zuiden, is dus niet onjuist, maar geeft wel een scheef beeld. Zowel de Trentse als de calvinistische reformatie waren in het zuiden verder doorgedrongen dan in het noorden, zowel de 'rechter' als de 'linker' zijde waren in het zuiden steviger geworteld dan in het noorden. Het traditionele, weinig omljnde 'centrum', soms sterk door protestantse gedachten geïnfiltreerd, was in het noorden nog vrijwel allesoverheersend, maar in het zuiden veel zwakker. In het zuiden maakte de kettervervolgning, ondanks groeiende weerstand, ook in de jaren zestig nog vele slachtoffers, in grote

delen van het noorden waren de executies zeldzaam geworden of geheel gestaakt.¹¹

Dit tempoverschil, zo zagen wij reeds, had belangrijke gevolgen.¹² Hieruit kunnen wij verklaren dat de crisis van 1566, de crisis van hagepreken en beeldenstorm, ontstond in de hoog ontwikkelde gebieden in het zuiden. Daar woedde de beeldenstorm in alle hevigheid, in de perifere gebieden begon deze pas, nadat men uit de gebeurtenissen in Vlaanderen en Antwerpen de indruk had gekregen dat een dergelijk optreden min of meer geoorloofd was, althans niet meer zou worden gestraft. De beeldenstorm was er dan ook veel minder agressief. In Dordrecht, Rotterdam, Gouda en Haarlem bleven de kerken en kloosters onbeschadigd, in Leiden en Delft kregen de beeldenstormers hun kans alleen omdat en voor zover de schutters weigerden tegen hen op te treden, in Leeuwarden werd de verwijdering van de beelden door de magistraat georganiseerd; op vele plaatsen kwam het zonder al te veel moeite tot een vreedzaam naast elkaar bestaan van de oude en de nieuwe godsdienst.

Door het zelfde tempoverschil was ook de aard van het protestantisme er anders. In het zuiden had de breuk met de officiële kerk plaatsgehad onder de druk van hevige vervolgingen. Alleen wie een sterke overtuiging had sloot zich aan bij de kruiskerken, en deze militante protestanten zetten hun stempel ook in 1566 op de beweging. In de perifere gebieden vond de scheiding der geesten plaats in de 'vrije tijd', zoals men het wonderjaar achteraf vaak noemde, daar was het protestantisme nog minder scherp omlijnd, gevarieerder en dikwijls 'rekkelijker'.

Niet alleen de gebeurtenissen in 1566-1567 waren anders, ook de reactie op deze gebeurtenissen verschilde. In het roerige zuiden werden vele gematigden door de hevige onrust overtuigd dat repressief optreden tegen de protestanten toch noodzakelijk was.¹³ In het noorden hadden de ordelievende burgers veel minder reden gehad om te schrikken van het optreden van de protestanten. Nog in het begin van 1567 trachtten de Staten van Friesland en de stad Groningen de pas verworven rechten van de protestanten te verdedigen.¹⁴ Het is dan ook zeer waarschijnlijk dat de ontwikkeling naar 'rechts'

als reactie op de troebelen in het zuiden veel en veel krachtiger was dan in het noorden.

Lag in 1566 het zwaartepunt van de beweging in het zuiden, in 1572 lag het even duidelijk in het noorden. Hoeveel hier ook onduidelijk is, niet te miskennen valt dat in vrij veel steden ten noorden van de grote rivieren de balans doorsloeg ten gunste van Oranje, terwijl dat in het zuiden slechts in enkele het geval was.

Bij een poging tot verklaring zouden we kunnen denken aan de grote armoede in de Hollandse en Zeeuwse steden. De stagnatie van de handel zou Holland en Zeeland zwaarder getroffen kunnen hebben dan Brabant en Vlaanderen. Inderdaad hebben de werk- en brodeloze schippers en vissers in verscheidene Hollandse en Zeeuwse plaatsen een grote rol gespeeld. Maar ondanks alle armoede vonden de tamboers van Boussu in mei in Waterland geen matroos bereid op Alva's vloot te dienen, hoewel zij een goed handgeld boden. De geuzen daarentegen zouden gemakkelijk duizend man kunnen werven, meenden de tamboers. Toen Boussu eenmaal met veel moeite een aantal schepen had uitgerust, liepen in juni drie schepen over naar de geuzen.¹⁵ De armoede was niet in staat om de schippers ertoe te brengen op Alva's vloot te dienen, wel om hen de poorten voor de geuzen te doen openen.

Belangrijker lijkt me echter de herinnering aan de gebeurtenissen in 1566-1567. In die gebieden waar het in 1566 zeer onrustig was geweest, waar ernstige ongeregelheden hadden plaatsgehad, was er een sterke weerzin tegen nieuwe experimenten met concessies aan protestanten en nog meer tegen samenwerking met protestanten, hoezeer men Alva's bestuur ook verafschuwde. De verontwaardiging over Alva's optreden werd hier gecompenseerd door de verontwaardiging over wat er in 1566 was gebeurd. In de gebieden waar het in 1566 betrekkelijk rustig was geweest en waar beide godsdiensten zonder grote problemen naast elkaar hadden bestaan, was de verontwaardiging over Alva's terreur groter en waren de bezwaren tegen samenwerking met de protestanten geringer.

Kort samengevat: binnen de Zeventien Nederlanden waren er duidelijke verschillen in ontwikkeling, die men globaal kan aanduiden als een verschil tussen noord en zuid. Kern van dit

verschil was, dat het zuiden én sociaal-economisch én cultureel voorlijker was dan het noorden. Vooral in Vlaanderen waren in 1566 (en ook weer na de Pacificatie van Gent) de sociaal-economische spanningen en de godsdienstige tegenstellingen zo hevig dat de koning in vrij brede kring steun vond, ondanks alle bezwaren die men tegen hem had. De Opstand kon in 1572 in Holland en Zeeland vaste voet krijgen, omdat de zaken daar minder gepolariseerd waren. De crisis van 1566 trof het noorden vóórdát de godsdienstige polarisatie zich had doorgezet, maar het zuiden nádat dit was gebeurd. In essentie dezelfde situatie heeft zo door een tempoverschil tot totaal verschillende uitkomsten geleid.

Mogen we deze redenering ook doorzetten na 1576 en uit dit verschil verklaren dat het noorden in de Opstand heeft standgehouden, en het zuiden niet? Het zou aantrekkelijk zijn en we zouden er dan op kunnen wijzen dat het noordoosten van Brabant ook tot de ouderwetse streken behoorde en dat met wat goede wil Maastricht hier ook onder te rekenen valt. Toch zou dit ten enenmale onjuist zijn. Dat Brugge en Gent, Brussel en Antwerpen wel in Spaanse handen zijn gevallen, maar Leeuwarden en Kampen niet, heeft weinig te maken met de politieke situatie in deze steden, maar was het gevolg van de prioriteiten van de Spaanse opperbevelhebbers. Van het opnieuw uitbreken van de vijandelijkheden op het einde van 1577 tot het jaar 1587 was het leger van Don Juan en Parma in het offensief. In deze jaren hebben zij niet alleen de Waalse gewesten, maar ook Den Bosch, en in zekere zin Groningen¹⁶ door politieke overreding verworven. De overige gebiedsuitbreiding hebben zij met de wapens in de hand moeten veroveren. Zij konden kiezen wat zij het meest aantrekkelijke doelwit vonden voor het volgende seizoen. Verdugo, de Spaanse commandant in Groningen, moest tot zijn grote teleurstelling constateren dat hij niet voldoende middelen ter beschikking kreeg om Friesland te heroveren en daarmee een van de oevers van de Zuiderzee in Spaanse handen te brengen. Parma concentreerde zijn krachten in Brabant en Vlaanderen omdat hij deze gewesten het belangrijkste vond, misschien ook omdat hij zich niet te veel afhankelijk wilde maken van de lange en kwetsbare verbindingen met Groningen. Parma had

Vlaanderen en Brabant vrijwel geheel heroverd en was van plan zijn opmars verder voort te zetten, toen Filips II prioriteit gaf, eerst aan een aanval op Engeland en daarna aan interventie in de Franse burgeroorlog. Het militaire initiatief kwam nu in handen van de opstandige Staten en hun militaire aanvoerders, Willem Lodewijk en Maurits. Zij hebben bij voorrang plaatsen als Nijmegen en Geertruidenberg veroverd en daarmee de handelswegen langs de grote rivieren veilig gesteld, en tegelijkertijd hebben zij door verovering van alle vijandelijke steunpunten ten noorden van de grote rivieren hun grondgebied beveiligd tegen plundering en brandschatting. Een generatie later heeft Frederik Hendrik nog Den Bosch, Maastricht en Breda veroverd en daarmee Nederland zo ongeveer zijn huidige vorm gegeven, maar ook hier was de krijgskans beslissend, en niet de wens van de bevolking.

Niet alleen min of meer duidelijk gestelde prioriteiten hebben een rol gespeeld, ook beslissingen op korte termijn, waarvan de betrokkenen de draagwijdte niet zagen en zelfs niet konden zien, zijn op bepaalde momenten doorslaggevend geweest. Zo was in oktober 1574 de nood zowel in Leiden als onder de belegeraars erbuiten hoog gestegen. Was Leiden niet op 3 oktober ontzet, dan had de stad het vermoedelijk geen week meer uitgehouden. Leiden is ontzet, omdat de Spanjaarden te midden van het wassende water de moed verloren en de schansen ontruimden, voordat dit strikt nodig was. Hadden zij de Lammenschans een week langer verdedigd, dan had Leiden stellig moeten capituleren. Er is een goede kans dat dit het einde van de Opstand zou hebben betekend. Een ander voorbeeld: de politiek zo belangrijke nederlaag van het Staatse leger bij Gembloux was het gevolg van een tactische fout van de bevelhebbers.¹⁷

Maar zijn al deze redeneringen niet te provinciaals? Heeft Braudel er niet op gewezen hoezeer de Spaanse politiek beïnvloed is door de krachtsverhoudingen in de Middellandse Zee?¹⁸ Heeft Parker niet duidelijk gemaakt dat in Madrid telkens weer het belang van de strijd tegen de Turken en dat van de onderwerping van de opstandelingen in het noorden tegen elkaar werden afgewogen?¹⁹ Inderdaad, maar er is geen reden onze blik hierbij te beperken tot de Spaanse monarchie. Het is

algemeen bekend, hoe nauw de Opstand verweven was met de Franse binnenlandse politiek, hoe de ontwikkeling in de Nederlanden afhankelijk was van wat in Engeland gebeurde, en ook de toestand in Duitsland heeft directe invloed gehad op het verloop van de strijd in de Nederlanden; men denke aan de betekenis van Oost-Friesland en van de Kleefse successie. Frederik Hendrik heeft Den Bosch kunnen veroveren, omdat het jaar tevoren Piet Hein bij Cuba de zilvervloot had veroverd. We zouden nog bladzijden lang kunnen doorgaan, maar kunnen beter samenvatten: de strijd in de Nederlanden was een onderdeel van de algemene Europese constellatie. Alles wat de krachtsverhoudingen in Europa beïnvloedde, had zijn weerslag in de Nederlanden. Er is geen reden om speciaal de aandacht te vestigen op het belang van de Middellandse Zee, ook al zijn wij dank zij Braudel hiervan zo goed op de hoogte.

Wanneer men, onbevredigd door de grote rol van talloze ‘toevallige’ omstandigheden toch weer op zoek gaat naar een lange-termijn verklaring, vindt men nog een hypothese die onze aandacht verdient. Sinds in de negentiende eeuw het begrip kapitalisme was gevormd, lag de constatering voor de hand dat Holland na de Opstand een van de meest kapitalistische landen van het zeventiende-eeuwse Europa was, zo niet het meest kapitalistische. Moeten we de Opstand dan niet zien als de eerste burgerlijke revolutie, waarbij de kapitalistische bourgeoisie de ketenen verbrak van een verouderde staatkundige structuur? Er kan inderdaad geen twijfel aan bestaan dat de Hollandse maatschappij van de zeventiende eeuw doortrokken was van het handelskapitalisme. De grote, kapitaalkrachtige koopman was niet alleen de centrale figuur van de internationale handel, ook de textielindustrieën en de trafieken konden alleen bestaan bij de gratie van deze koopman, die de grondstoffen aanvoerde en het gereede produkt exporteerde.

Bij nader toezien blijkt echter dat al vóór de Opstand zich, met Antwerpen als middelpunt, een economie had ontwikkeld, niet minder vitaal en niet minder kapitalistisch dan die van het zeventiende-eeuwse Holland. De handel in Antwerpen kon zich ook binnen het kader van de ‘Bourgondische’ staat

ongestoord ontplooiën. Er zijn geen indicaties dat de kapitalisten in het katholieke Antwerpen zich in hun economische activiteiten beknelde voelden en daarom de Opstand steunden. Tijdens de Opstand verplaatste het economische zwaartepunt zich naar Amsterdam. Dit was het gevolg van politiek-militaire gebeurtenissen die tot de sluiting van de Schelde hebben geleid. Het was een ontwikkeling die in de beslissende stadia van de Opstand²⁰ door niemand was voorzien en door niemand gewenst. De val van Antwerpen werd ook door de Hollanders als een nederlaag gevoeld. Kortom, in de Nederlanden waren vele kapitalisten, waren ook duidelijk kapitalistische structuren, maar hoe men ook zoekt, nergens vindt men overtuigende aanwijzingen dat zij in opstand gekomen zijn omdat zij zich in hun kapitalistisch streven gedwarsboemd zagen door 'feodale' elementen in de staat. De Opstand vond plaats in een land dat al diep doortrokken was van het kapitalisme en daarom was ook het Holland dat uit de Opstand te voorschijn kwam, sterk kapitalistisch. De Opstand zelf heeft hier weinig aan toe of afgedaan, behalve dat tijdens en door de Opstand een verschuiving van de handelsroutes plaats vond en Amsterdam Antwerpen opvolgde.

In de Opstand en in het uiteengroeien van noordelijke en zuidelijke Nederlanden speelden korte-termijn ontwikkelingen en 'gebeurtenissen', wat de Fransen *histoire événementielle* noemen, een grote rol. Een diepere reden, die verklaart waarom het resultaat zo is uitgevallen als het is uitgevallen, hebben we niet kunnen vinden. Die 'gebeurtenissen' konden hun invloed echter slechts uitoefenen binnen het kader dat door de lange-termijn ontwikkelingen werd bepaald. Voor dit kader en voor de vervlechting van lange-termijn en korte-termijn ontwikkelingen wil ik ten slotte de aandacht vragen.

Het toneel werd gezet door het geografisch milieu en de daarbij horende economische ontwikkelingen. De Nederlanden waren - en zijn - een deltagebied op het kruispunt van belangrijke handelswegen. Daardoor zijn de Nederlanden, sinds in de middeleeuwen de handel herleefde, een stedenrijk gebied, daardoor was de burgerij er krachtig ontwikkeld. Deze steden waren vanaf hun ontstaan tot ver na de zestiende eeuw moeilijk te veroveren bolwerken en daardoor ook politiek

mchtig. Het deltagebied met zijn vele rivieren was vol barrières, die vorstelijke legers in hun bewegingsvrijheid beperkten. De opstand van Gent in 1539-1540 had nog eens bewezen wat een goed verdedigde stad militair kon betekenen.

Op middellange termijn werd het sociaal-economische klimaat gekenmerkt door de inflatie en de bevolkingsdruk, die wij in zeer grote delen van Europa in de ‘lange zestiende eeuw’ waarnemen, al schijnt de druk op de lonen hier, dank zij de ontwikkeling van handel en nijverheid, geringer te zijn geweest dan elders.²¹

Het politieke kader werd gevormd door de erfelijke monarchie. Dit was een structuur die aan toevallige gebeurtenissen een groot gewicht toekende. Het erfrecht bepaalde in aanzienlijke mate de lotgevallen van een land en dat erfrecht van de vorst werd gerespecteerd, ook als het niet gewenste en zelfs niet wenselijke gevolgen had. Toen na een reeks sterfgevallen het-erfrecht - in strijd met de bedoeling van de vorstelijke huwelijksmakelaars - de Nederlanden en Spanje aan dezelfde dynastie bracht, accepteerde men dit. De vorst bleef ook toen de ‘natuurlijke vorst’, die op een grote loyaliteit kon rekenen.

Dat waren het toneel en de zestiende-eeuwse stoffering. Zij stelden enige voorwaarden aan het stuk dat men zou opvoeren, maar bepaalden het hoofdthema niet. Dit was algemeen Europees. De toenemende godsdienstige differentiatie leidde tot een duidelijke pluriformiteit van de christenheid, zo duidelijk dat deze de wereldlijke autoriteiten tot een keuze dwong: wilde men de pluriformiteit toelaten of niet, en zo nee, welke vorm wilde men onderdrukken en hoe rigoureuus wilde men deze onderdrukken? Dit probleem deed zich voor in streken die economisch modern waren, maar ook in achterlijke gebieden. Het probleem bestond onafhankelijk van de economische structuur, maar werd niet in een vacuüm opgelost en bij de oplossing werd het in telkens wisselende combinatie verbonden met economische, sociale en politieke spanningen en problemen, die natuurlijk in overvloed aanwezig waren.

De differentiatie binnen de christenheid was in deze vorm nieuw. Pas in de loop van enige decennia werd duidelijk hoe de tegenstellingen precies lagen, waar een compromis mogelijk was, en waar een keus onvermijdelijk. De tijdgenoten wer-

den onvoorbereid voor de keus geplaatst, een keus waar zeer velen niet aan toe waren, een keus die sommigen beslist wilden vermijden. Er ontstond daardoor wat we een plastische situatie zouden kunnen noemen. Het voorbeeld van een inspirerend prediker of geringe druk van de wereldlijke overheid waren dikwijls voldoende om de ontwikkeling in de ene of de andere richting te sturen. Soms binnen enige jaren, maar in ieder geval binnen enige generaties verhardden zich de tegenstellingen, waren de mensen bij wijze van spreken vanaf hun wieg voor of tegen bepaalde opvattingen. Terwijl in de plastische fase lichte druk grote invloed kon hebben, kon na het stollingsproces zelfs vrij zware druk weinig veranderen. In de plastische fase en nog tijdens het begin van het stollingsproces konden korte-termijn ontwikkelingen van doorslaggevend belang worden. Als de stolling eenmaal had plaats gevonden, vormde het resultaat echter dikwijls een nieuwe structuur, bepalend voor de ontwikkelingen van de komende eeuwen.

Naast deze plastische toestanden zijn er ook labiele situaties te onderkennen. Wij vinden die in de politiek, we vinden ze heel duidelijk in de oorlogvoering. Natuurlijk werd militaire kracht grotendeels bepaald door economische factoren - reeds de Romeinen wisten dat geld de zenuw van de oorlog is. Natuurlijk speelden de mentaliteit van officieren en manschappen en technische innovaties hun rol. Maar op het slagveld en zelfs bij belegeringen liet keer op keer de juiste beslissing op het juiste moment, of het uitblijven van de juiste beslissing, de schaal naar de ene of de andere zijde doorslaan. De voorbeelden van het beleg van Leiden en de slag bij Gembloux noemde ik reeds.

Ook in de politiek kunnen we dergelijke voorbeelden vinden. Hoe zou de geschiedenis zijn verlopen, als Alva niet door, een overdosering van geweld alle gematigden van zich had vervreemd? Hoe als Oranje met zijn grote prestige zich niet aan het hoofd van de ballingen had gesteld? Hoe als Filips II in 1576-1577 het advies van de meerderheid van de Nederlandse bisschoppen had gevolgd, en de Pacificatie van Gent had aanvaard?

Met name in plastische en labiele situaties konden kortetermijn ontwikkelingen, 'gebeurtenissen' en beslissingen van

de hoofdrolspelers van groot belang zijn, konden zij zelfs de structuren van de toekomst bepalen, maar het is wel gewenst om de bedoelingen van de hoofdrolspelers en de resultaten van hun ingrijpen te onderscheiden. Indien we dit onderscheid niet maken, kan het spreken over prioriteiten en beslissingen van groepen en individuen een onjuiste kijk geven op de dynamiek van het historisch gebeuren. Een duidelijk voorbeeld is hier weer de houding van Filips II. Deze heeft in 1576 een compromis afgewezen. Tien jaar na het begin van de troebelen, vier jaar na het uitbreken van een verwoestende burgeroorlog, snakte iedereen in de Nederlanden naar vrede en bijna iedereen wilde deze door een compromis bereiken, maar Filips II, de door het erfrecht aangewezen heer der Nederlanden, heeft door zijn persoonlijke beslissing dit compromis verijdeld. Zijn eerste prioriteit was de integrale handhaving van het katholicisme en het verbod van elke ketterij. Hij taxeerde de situatie echter onjuist, of misschien moeten we zeggen: hij weigerde de situatie te taxeren, omdat hij meende, dat een absolute norm in het geding was, en het resultaat was het omgekeerde van wat hij had willen bereiken. Zijn opvolgers hebben in 1609 en 1648, bij het Bestand en bij de Vrede van Münster, concessies moeten doen die onvergelijkkelijk veel verder gingen dan wat hij in 1576 had geweigerd. Anders gezegd: groepen en vooral hun woordvoerders moeten een antwoord geven op de uitdaging die gesteld wordt. Niet alle antwoorden zijn echter realiseerbaar. Wanneer men de situatie fout beoordeelt of weigert zich met zulke opportunistische overwegingen in te laten en een antwoord geeft dat niet te realiseren is, dan leidt dit dikwijls tot gevolgen die het tegengestelde zijn van de bedoelingen. De geschiedenis is slechts binnen zeer, zeer nauwe marges ‘maakbaar’!

Eindnoten:

1. *Archives ou correspondance inédite de la Maison d'Orange-Nassau* G. Groen van Prinsterer (ed.). *Première série* (8 dln, Leiden 1835-1847) VIII, 235. Margaretha van Parma schreef in 1566: ‘à noz amis et feaulx les grandbailly, échevins et conseil de notre ville de Gandt.’ *Correspondance française de Marguerite d'Autriche, duchesse de Parme, avec Philippe II* H.A. Enno van Gelder ed., II (Utrecht 1941) II, 223.
2. R. Fruin, *Tien jaren uit den tachtigjarigen oorlog* ('s-Gravenhage 1941 (9e druk, 's-Gravenhage 1941) 395.
3. J. Huizinga, ‘Geschiedenis der [Groningse] universiteit gedurende de derde eeuw van haar bestaan, 1814-1914’ in: Idem, *Verzamelde Werken* VIII (Haarlem 1951) 150-151. M. van Rhijn, *Wessel Gansfort* ('s-Gravenhage 1917) 9-15.
4. R. Fruin, ‘De drie tijdvakken der Nederlandsche geschiedenis’ in: Idem, *Verspreide Geschriften* I ('s-Gravenhage 1900) 22-48, aldaar 30. Idem, ‘Het voorspel van den tachtigjarigen oorlog’, *Ibidem*, 266-449, aldaar 272, 274.
5. J. Huizinga, ‘Uit de voorgeschiedenis van ons nationaal besef’ in: Idem, *Verzamelde Werken* II (Haarlem 1948) 97-160, aldaar 98. Idem, ‘L'état bourguignon, ses rapports avec la France, et les origines d'une nationalité néerlandaise’, *Ibidem* 161-215, aldaar 162.
6. Idem, ‘How Holland became a nation’, *Ibidem*, 266-283, aldaar 280.
7. De *Catalogue des Gentilzhommes confederez* (Algemeen Rijksarchief Brussel. Audience 1177/5) wordt veel geciteerd, maar is misleidend. Velen van de genoemden zijn wel veroordeeld in verband met de troebelen, maar waren geen lid van het Verbond der Edelen.
8. Zie o.a. Ernst W. Zeeden, *Die Entstehung der Konfessionen* (München-Wien 1965).

9. De dopers heb ik hier verder buiten beschouwing gelaten, omdat zij zich terugtrokken in eigen kring en politiek niet actief waren.
10. H. de Vries de Heekelingen, *Genève, pépinière du Calvinisme hollandais* II (La Haye 1924) 263, 282. Zij noemden zich ‘fideles per Hollandiam sparsi’ en ‘sparsi per Hollandiam fratres’. Zonder reden beschouwt De Vries hen als predikanten.
11. In Groningen zijn helemaal geen slachtoffers gevallen, in Friesland niet na 1559. Terwijl Lindanus inquisiteur in Holland was, zijn door zijn toedoen geen doodvonnissen uitgesproken. (P.Th. van Beuningen, *Wilhelmus Lindanus als inquisiteur en bisschop* (Assen 1966) 194.
12. Zie hiervoor p. 58-59 en 100-102.
13. Vgl. Viglius aan Hoppers 14-11-1566 in: C.P. Hoyneck van Papendrecht, *Analecta Belgica* I (Hagae Comitatus 1743) 387.
14. Groningen: E. van Dijk, ‘Dr Johannes Eelts’, *Groningse Volksalmanak* 1970-1971, 32. Friesland: J.J. Woltjer, *Friesland in Hervormingstijd* (Leiden 1962) 171-174.
15. J. van Vloten, *Nederlands Opstand tegen Spanje* II (Utrecht 1858) p. lxvi, lxxvi, vgl cxxii.
16. Door onderhandelingen met Rennenberg, niet met de stad. Maar de stad was tegen de Unie van Utrecht en verzette zich in 1593 nog hardnekkig tegen overgave. Het lijkt vrij duidelijk dat Rennenberg in overeenstemming met de wil van de meerderheid handelde.
17. R. Fruin, ‘Het beleg en ontzet der stad Leiden in 1574’ in: Idem, *Verspreide Geschriften* II (’s-Gravenhage 1900) 385-490. L. van der Essen, *Alexandre Farnèse* I (Brussel 1933) 199-222.
18. F. Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l’époque de Philippe II* (2e druk, Parijs 1966, 2 dln).
19. G. Parker, *The Dutch Revolt* (London 1977) register in voce Ottoman Turks.
20. Wel was ten tijde van Frederik Hendrik Amsterdam weinig enthousiast voor pogingen om de concurrent Antwerpen te heroveren.
21. Jan de Vries, *The Dutch rural economy in the Golden Age 1500-1700* (New Haven 1974) 182.

Algemene literatuur

S. Groenveld e.a. *De kogel door de kerk? De opstand in de Nederlanden 1599-1609* (3e druk, Zutphen 1991) (De tachtigjarige oorlog I).

Geoffrey Parker, *The Dutch Revolt* (Londen 1977), vertaling *Van beeldenstorm tot Bestand* (Bussum 1978).

Algemene Geschiedenis der Nederlanden deel 5 en 6 (Haarlem 1979-1980).

Alastair Duke, *Reformation and revolt in the Low Countries* (Londen en Ronceverte 1990).

Zeer gedetailleerd zijn de jaren 1559-begin 1569 beschreven in F. Rachfahl, *Wilhelm von Oranien und der niederländische Aufstand* (3 dln., Halle, Den Haag 1906-1924).

Register

Adriaen van Benschop 19
 Aerschot, Filips van Croy, hertog van 71, 75, 79, 80, 86-88
 Alostanus, Petrus 114
 Alva, Ferdinand Alvarez de Toledo, hertog van 9, 39-54, 56-60, 62, 63, 65, 68-70, 73, 78, 80, 83, 102, 105, 107, 110, 112-115, 120, 127, 128, 137, 143
 Anjou, Frans, hertog van 85
 Anna, gravin van Oost-Friesland 111
 Arentsz, Jan 102, 117, 118
 Balduinus, Franciscus 104
 Bardes, Willem 19, 20
 Basius, Johannes 106
 Beer, Hendrik de 100
 Benninck, Cornelis 18
 Berg, Willem graaf van den 48, 52
 Bergen, Jan de Glymes, markies van 26, 28, 31, 32, 35, 41, 45, 103, 105
 Berlaymont, Charles de 23
 Beza, Theodore de 111, 112, 135
 Bombergen, Antonie van 38
 Bonifatius, vicaris te Kollum 103
 Boumans, R. 83
 Boussu, Maximiliaan de Hennin, graaf van 49-53, 137
 Braudel, F. 139, 140
 Bray, Guy de 92, 95
 Brederode, Hendrik graaf van 32, 37, 38, 45
 Brully, Pierre 91
 Bucer, Martin 90
 Bullinger, Heinrich 15, 90, 109
 Busschere, Pieter de 100
 Calvijn, Johannes 15, 90-93, 96, 135
 Castricum, Andries van 98
 Champagny, Frederik van Perrenot, heer van 87
 Clercq, Gillis le 31
 Clinck, Johan 76
 Coligny, Gaspar de 115
 Cooltuyn, Cornelis 98
 Coornhert, Frans 117
 Cornelisz, Adriaen 98
 Cornelisz, Andries 99
 Culemborg, Floris van Pallandt, graaf van 101
 Culenborg, Gerard van 116
 Daalman, Jan 96
 Datheen, Pieter 83, 110, 114, 118, 119
 Delfos, Leo 85
 Destoubequin, Michel 91
 Dierickx, M. 27, 40

Dirkszoon, Pieter 99
Duifhuis, Hubert 99
Egmont, Lamoraal graaf van 23, 25, 27, 28, 30, 31, 34-42, 45, 46, 67, 68, 105
Elisabeth I, koningin van Engeland 22, 44, 48, 104
Entens, Bartold 52
Erasmus, Desiderius 132
Erastus, Thomas 109
Essen, Johannes van 90
Fabritius, Christoffel 29
Ferdinand van Habsburg, keizer 78
Filips II, koning van Spanje 9-11, 18, 20, 21, 23-27, 30-32, 35, 40, 41, 45, 46, 60-70, 74, 75, 77, 78, 87, 88, 89, 90, 102, 105, 123, 128, 139, 143, 144
Fourment, Jean 91

Frans II, koning van Frankrijk 22
 Frederik III, keurvorst van de Palts 109, 114
 Frederik Hendrik 139, 140.
 Fruin, R. 27, 28, 64, 65, 132
 Gabriël, Petrus 117, 118
 Gallus, Carolus 98
 Gansfort, Wessel 132
 Geyl, P. 133, 135
 Gorin, Adrien 111
 Granvelle, Antoine Perrenot, kardinaal van 23, 25-29, 60, 133
 Haeck, Pieter 38
 Haemstede, Adriaen van 95, 96
 Hamal, Godefroid de 91
 Harderwijk, Isbrand van 116
 Heyden, Caspar van der 16, 92, 95, 96, 102, 112, 117, 119
 Hein, Piet 140
 Hembyze, Jan van 80
 Hendrik II, koning van Frankrijk 22
 Hoogstraten, Antoine van lalaing, graaf van 34, 35, 36, 39, 41, 45
 Hoppers, Joachim 78
 Horne, Filips van Montmorency, graaf van 27, 31, 32, 34, 35, 36, 39-42, 45, 46, 67, 68, 105
 Houtte, J.A. van 27
 Huizinga, J. 132
 Jacobsz, Wouter 56
 Janszoon, Berwout 49
 Juan, Don - van Oostenrijk 75-84, 86, 138
 Karel V, keizer 10, 11, 18, 78, 104, 123
 Karel IX, koning van Frankrijk 22
 Lannoy, Jean de 92
 Leoninus, Elbertus 70
 Lindanus, Wilhelmus 21, 29
 Linden, Jan van der, abt van Sint Geertrui 86, 87
 Lumey, zie Marck, Willem van der
 Luther, Maarten 13, 15, 90, 96, 97, 129
 Maartens, Clemens 99
 Marck, Willem van der Marck, heer van Lummen (Lumey) 47-49, 53-57, 119, 137
 Margaretha, aartshertogin van Oostenrijk 78
 Margaretha, hertogin van Parma 23, 25-27, 32-39, 42, 66, 67, 78, 93, 101, 102, 105
 Maria, koningin van Engeland 22
 Maria, koningin-weduwe van Hongarije 78
 Marnix, Jan van, heer van Toulouse 31
 Marnix, Filips van, heer van Sint Aldegonde 31, 54, 55, 112, 114, 115, 116
 Martini, Guillaume 103
 Matte, Sebastiaan 33

Matthias, aartshertog van Oostenrijk 79, 81-83
Maurits, prins 106, 139
Medici, Catharina de 22
Megen, Charles de Brimeu, graaf van 31
Melanchthon, Philippus 15, 90, 108
Merula, Angelus 98
Moded, Heman 83, 113
Montigny, Emanuel Philibert van Lalaing, baron van 26, 31, 32, 35, 41, 45, 103, 105
Morgan, sir Thomas 50
Morillon, Maximilien 68
Mortaigne, Gerard 116
Navarre, Jeanne d'Albret, koningin van 115
Nuyens, W.J.F. 64
Oranje, Willem van Nassau, prins van 21, 23, 25-28, 30-39, 41, 42, 45-49, 53-61, 62, 67, 70, 72, 73, 79, 81, 87-89, 102-108, 110, 112-120, 126, 127, 131, 137, 143
Ostendorp, Johannes 98
Oudewater, Gijsbrecht Janszoon van 98
Paesschen, mr Derck 97
Panis, Pieter 76
Parker, Geoffrey 139
Parma, Alexander Farnese, prins van 85, 87, 129, 138
Persijn, Hippolytus 19, 105
Pirenne, H. 65
Polyander, Johannes 116
Poullain, Valérand 91
Praedinius, Regnerus 97
Quaderebbe, Peter van 51

Ranke, Leopold von 64
 Reael, Laurens 117
 Rennenberg, Georges van Lalaing, graaf van 87
 Requesens, Luis de 69, 70, 73, 75, 77, 78, 80, 83
 Rhetius, Cornelius 114, 116
 Roda, Jeronimo de 70
 Ruiters, Herman de 114
 Ryhove, Frans van der Kethulle, heer van 80
 Scheltius, Nicolaas 99, 101
 Silvius, Steven 15, 97
 Simons, Cornelis 99
 Simons, Menno 89
 Sonnius, Franciscus 29
 Straelen, Anton van 103
 Taffin, Jean 117
 Tapper, Ruard 21, 29, 98
 Tassis, Jean Baptiste de 51
 Thomas a Kempis 132
 Titelmans, Petrus 21, 29, 100
 Treslong, Willem van 48
 Troeyer, P.B. de 40
 Uyten Bogaert, Petrus 99
 Verdugo, Francisco 138
 Viglius van Aytta 20

Vos, Hendrik 90
 Werff, Pieter Adriaensz van der 54
 Wesembeke, Jacob van 114
 Willem Lodewijk, graaf van Nassau, stadhouder van Friesland 31, 47, 48, 52, 59, 106, 115, 139
 Willems, Johannes 97
 Zuylen van Nijvelt, Willem van 116
 Zwieten, Adriaen van 52
 Zwingli, Huldrych 90